

FORTID

Historiestudentenes tidsskrift, UiO NR 3-2010 • 7. ÅRGANG • KR 50,-



EKSTREMISME

Kristin Li: Å reise gjennom tid og temaer; **Marthe Glad Munch-Møller:** Mat, protest og verdighet; **Rune Blix Hagen:** Malleus Maleficarum; **Jan Alexander Svoboda Brustad:** Bakgrunn for terror under Hitler og Stalin; **James Godbolt:** Kjartan Slettemark og øksas tale; **Espen Olavsson Hårseth:** Den nordiske nyfascismens barndom; **Marie Pettersen:** Vardø Etat – Et uttrykk for revolusjonær aktivitet i Norge; **Pål Berg Svenungsen:** Korstogene – middelaldersk ekstremisme eller allment akseptert?; **Nikolai Brandal:** Venstrefascisme eller studentopprør?; **Espen Nævestad:** Hvor en fast haand og en vilje faar lov til at raade; **Nina Maria Rud:** Lewis & Clarks og J. C. Frémonts kategorisering av «den ville»; **Einhart Lorenz:** Antisemittisme – noen betraktninger om «mobile fordommen»; **Ragnar Holst Larsen:** Varmt hjerte i kald krig; **Haakon Andreas Ikonomou:** Den langtekkelige jakten; **Even Ballangrud Andersen:** Overblikk over Europa i de formende år.

ISSN 1504-1913

Trykkeri: 07 Gruppen

Redaktører: Espen Thoen og Nina Maria Rud

Temaredeksjonen: Espen Thoen, Nina Maria Rud, Kristin Li, Alexander Linseth Fjellestad

Redaksjonen: Sveinung Boye, Nina Maria Rud, Haakon Andreas Ikonomou, Christoffer Kleivset, Espen Olavsson Hårseth, Espen Thoen, Hanne Line Hvalby, Dan Roger Luneborg Kvilstad, Mali Lunde, Øystein Idsø Viken, Mari Salberg, Kristin Li, Alexander Linseth Fjellestad, Ove Pils Torheim-Sandvik, Marthe Glad Munch-Møller og Magnus Aasrum

Illustrasjon og grafisk utforming:

Forsideillustrasjon: «Massen» av Janne Skeie Olsen

Baksideillustrasjon: «Bomber» av Janne Skeie Olsen

Alle illustrasjoner i artiklene kommer fra den respektive bidragsyter.

Kontakttelefon: 482 61 829 (Nina Maria Rud)

og 930 87 155 (Espen Thoen)

E-post: redaksjonen@fortid.no

Nettside: <http://www.fortid.no/>

Kontaktadresse: Universitet i Oslo, IAKH, Fortid,
Pb. 1008 Blindern, 0315 Oslo.

Fortid er medlem av tidsskriftforeningen,
se <http://www.tidsskriftforeningen.no>

Fortid utgis med støtte fra Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo, SiO og Norsk kulturråd.

INNHALD

- 5 **Leiar**
Nina Maria Rud
- Kommentar**
- 6 **Å reise gjennom tid og temaer:
En titt på noen av vårens masteroppgaver**
Kristin Li
- Utanfor tema**
- 10 **Mat, protest og verdighet**
Marthe Glad Munch-Møller
- På tema**
- 18 **Onde kvinner som gjør menn glatte i
skrittet: Malleus maleficarum – verdens
mest ekstreme bokutgivelse**
Rune Blix Hagen
- 25 **Bakgrunn for terror under Hitler og
Stalin: Samspillet mellom ideologi,
fiendebilder og terrorens ofre og praksis.
En sammenlikning**
Jan Alexander Svoboda Brustad
- 32 **Kjartan Slettemark og øksas tale**
James Godbolt
- 38 **Dvergbjørken er seig: Den nordiske
nyfascismens barndom**
Espen Olavsson Hårseth
- 44 **Vardø Etat: Et uttrykk for revolusjonær
aktivitet i Norge**
Marie Pettersen
- 51 **Korstogene: Middelaldersk ekstremisme
eller allment akseptert?**
Pål Berg Svenungsen
- 57 **Venstrefascisme eller studentopprør?
Jürgen Habermas og 60-tallets
radikalisering i tilbakeblikk**
Nikolai Brandal
- 64 **»Hvor en fast haand og en vilje faar lov
til at raade«: Vurdering av den italienske
fascismen blant borgerlige i Norge,
1922–28**
Espen Nævestad
- 69 **Lewis & Clarks og John Charles Frémonts
kategorisering av «den ville»: Rasjonelt
tenkjande menneske eller instinktdrivne
dyr?**
Nina Maria Rud
- 76 **Antisemittisme: Noen betraktninger om
den «mobile fordømmen»**
Einhart Lorenz
- Bokmeldingar**
- 85 **Varmt hjerte i kald krig**
Ragnar Holst Larsen
- 88 **Den langtekkelige jakten**
Haakon Andreas Ikonomou
- 89 **Overblikk over Europa i de formende år**
Even Ballangrud Andersen

LEIAR

Redaksjonen ved Nina Maria Rud

Då fortidredaksjonen på vårparten i år bestemde seg for å la neste nummer vere tematisk sentrert rundt ekstremisme, tenkte mange av oss at dette kom til å bli eit av desse nummera som nær sagt lagar seg sjølv. Ekstremismeomgrepet syntes nemleg å omringe oss på alle kantar; det syntes å vere ein stadig aktuell merkelapp i nyhendeformidlande media, faglitteratur og offentleg debatt, nytta i stort monn for å klistre meining til fortidige og samtidige hendingar, politiske og religiøse rørsler etc.

Då tida var komen for å myldre rundt potensielle bidragsytarar og emne vart det imidlertid klart for oss at det å skulle setje fingeren på kva ekstremisme *eigentleg* var, på ingen måte var like enkelt og greitt som ein skulle tru. Jo meir me myldra, jo *fleire* fenomen, hendingar og rørsler verka å kunne la seg plassere innanfor rammene av ein ekstremismedefinisjon. Ekstremismeomgrepet stod til slutt fram for oss som lett anvendeleg samle-beteikning for det som ikkje let seg plassere innanfor normalitetens aksepterte sirkel og som på eit eller anna vis såleis kunne seiast å befinne seg i ein ytterkant.

Breidda og variasjonen i tekststykkja som utgjer denne utgåva av *Fortid* gjenspeglar på mange måtar hovudlærdomen frå den opplevinga redaksjonen hadde då temaet for nummeret skulle diskuterast og konkretiserast: det ekstreme, eller ekstremismen, kan ta uendeleg mange former, og kva som fell innunder ekstremismekategorien er i høg grad avhengig av kva instans som sit med makt nok til å definere.

I bidraget til Einart Lorenz er nettopp definisjonsmakt eit omdreingspunkt. Artikkelen følgjer antisemittismen gjennom eit halvt hundreår og gjev oss innblikk i korleis det let seg gjere å definere ei folkegruppe bort frå det allmenne sentrum, bort frå «eit oss», og heller la det bli plassert i ytterkanten som «den andre». Artikkelen strekar under antagonismens grobotn i konstruksjonen av «oss» og «dei», og minnar oss på at det fleirtallige sentrum vel så gjerne som den marginale minoritet kan vere verksam på ekstremistisk vis.

Med Nikolai Brandals bidrag held me oss framleis i definisjonsmaktas sfære. Brandals artikkel tek utgangspunkt i den venstreradikale utanomparlamentariske studentrørsla i Tyskland på 1960-talet og diskusjonen kring Habermas sin påstand om at denne rørsla rørte seg i retninga av ei venstrefascistisk lei. Marie Pettersen gjev oss innsikt i overvaking av revolusjonære nordmenn på starten av 1920-talet. Her vert me gjort kjent med statleg overvåkingsverksemd som finn stad utanfor rammene av det som er tillete i lovverket.

Frå tema knytt til det venstreradikale gjer me eit sprang over i motsatt fløy. I Espen Olavsson Hårseths artikkel vert framveksten og vilkåra for den nordiske nyfascismen i tiåra etter andre verdskrig gjort greie for. Espen Nævestad sett søkjelys på borgarleg oppfatting av den italienske fascismen slik denne kom til uttrykk gjennom ytringar i *Aftenposten* og *Tidens tegn* i 1920-åra.

Frå 1900-talet, hundreåret historikaren Eric Hobsbawm har kalla *Ekstremismens tidsalder*, tek Rune Blix Hagen oss med til mørk middelalder og mørke skrifter. Med sin artikkel om *Malleus Malficarum*, også kjend som *Heksehammen*, gjer han oss kjend med eit betydingsfullt skriftstykkje som skulle spele ei sentral rolle i legitimeringa av den systematiske forfylginga av menneske som me i dag omtalar som hekseprosessane. Pål Berg Svenungsens bidrag gjev oss eit innblikk i eit anna mørkt kapittel frå middelalderen, nemleg korstoga som han meiner fann stad som ei logisk forlenging av middelalderens kristne tru og praksis.

Dei øvrige tekstane i denne utgåva av *Fortid* byr på ei tilsvarende breidde og variasjon som artiklane nemnt overfor. Dei tek oss med på krigsmotstand, utforskinga av den amerikanske, ville vesten og på matoppøyr i verdigheitas namn. Me håper artiklane samla sett viser ekstremismeomgrepet plastisitet og at dette nummeret av *Fortid* strekar under dei potensielt problematiske sidene ved bruken av ekstremismemerkelappen.

Å reise gjennom tid og temaer – en titt på noen av vårens masteroppgaver

Kristin Li, masterstudent, UiO

Våren 2010 ble det levert inn 48 masteroppgaver i historie ved Universitetet i Oslo. Spennet er stort, både i tid, temaer og geografi. Likevel synes noen epoker og områder mer populære enn andre. Geografisk knytter de fleste undersøkelsene seg til Norge, omtrent ¼ av studentene har skrevet om norsk politikk, både innen- og utenriks på 1900-tallet. Blant disse har både krigene på Balkan, Palestinakonflikten og norsk bistand vært populære valg. Fem oppgaver tar for seg temaer fra bondeopprør til demokrati og aviser i Norge på 1800-tallet. Hvordan 1814 fremstilles ved ulike grunnlovsjubileer er også undersøkt. Med emner som triste skjebner på Christiania tukthus til ansettelse av arbeidskraft i kobberværk i Årdal blir også 1700-tallets Danmark-Norge belyst fra ulike vinkler. De fem studentene som har funnet kildene sine i middelalderen har undersøkt både konger, religiøs kult, historieskrivning og nordmenns reisevaner. Det er foretatt mange kreative valg med hensyn til temaer. Noen har også beveget seg utenfor «strømmen» hva tid og sted angår. Fra krigere i antikkens Romerrike, hekser i Sør-Afrika, voldsutøving i den amerikanske kongressen, opprør i Irland og aksjoner i India, til flyktningpolitikk i Italia under Berlusconi og polsk historiografi. Fortid har sett på noen av vårens masteroppgaver. Vi skal ut på en liten reise gjennom tid og temaer.

Reisen starter år 218 før Kristus, hvor vi møter den romerske generalen Scipio Africanus. I *Fra Ticinus til Zama: Scipio Africanus i den 2. puniske krig* har Vegard Johnsen tatt for seg hvordan Scipio handlet under krigen, og hvordan han som person blir oppfattet av moderne historikere. Johnsen påpeker Scipios enestående militære egenskaper som en sentral side ved hærførerens personlighet, og trekker i denne forbindelse fram det strenge treningsregimet han underkastet soldatene sine. Likevel mener han at vår tids Scipio-biografer har en tendens til å overdrive den romerske generalsens evner som strateg. Eksempelvis har historikere fremstilt erobringen av Kartago som del av en

langsiktig plan fra Scipios side, for på lang sikt å fjerne trusselen fra punerne. Denne påstanden har ikke hold i kildene, hevder Johnsen, og legger til at hva erobringen av Spania angår, skal den romerske «krigshelten» i følge en kilde ha vært umettelig etter å oppnå ære og berømmelse, og så kun på erobringen som en forsmak på det han videre håpet å oppnå.

Fra en antikk general, langsiktig strateg eller person med drøm om å sette spor etter seg i historien, beveger vi oss over i middelalderepoken, til en annen skikkelse som må kunne sies å ha gjort det siste, i hvertfall i norsk historieskrivning, nemlig Snorre Sturlason. Karine Rogne har i sin masteroppgave undersøkt arbeidsmetodene til den islandske sagaskriveren. Ved å sammenlikne Heimskringla med eldre kilder har hun villet finne ut om Snorre i sitt arbeid med sagaverket inntok posisjonen som dikter eller redaktør. Rogne kommer fram til at skildringer i Heimskringla har så mye til felles med fortellingene i tidligere kilder at det i mange tilfeller er snakk om ren avskrivning, men selv om hun mener Snorre hovedsakelig fungerte som redaktør, påpeker hun at han likevel skiller seg ut fra sine forgjengere med posisjonen han gir Harald Hårfagre som rikssamler. Harald skal ha hatt kvinner over hele landet, og mer enn 20 barn. Mye av hans legitimitet som rikssamler kommer av at han hadde fått barn med kvinner fra hele landet, skriver Rogne. I *Snorre Sturlason og rikssamlingsmyten knyttet til Harald Hårfagre*, kan man lese mer om hvordan den islandske høvdingen på 1200-tallet brukte blant annet Haralds kvinnehistorier for å binde sammen et sagaverk om tidligere tiders konger.

Fra historieskrivning om middelalderen gjør vi et sprang både tidsmessig og tematisk, nærmere bestemt til slutten av 1600-tallet og til rettsapparatet på Vestlandet. I *Eiendomsbrudd og ære i rettsapparatet på Vestlandet 1689–1693* skriver Håvard Wold om hvordan vestlendingene benyttet

seg av rettsapparatet i perioden 1689–93. Ved å benytte tingbøker og sakefallslistene som kilder, har han undersøkt hvordan de ulike sakene ble behandlet i rettsapparatet og hvem de ulike partene i slike saker var. Wold vil gi et svar på hvordan rettsapparatet på vestlandet fungerte i forhold til lokalbefolkningen og deres oppfatning av ære og eiendomsbrudd. Han vil finne ut hvorfor saker som i våre øyne handler om tyveri, ble straffet eller stevnet gjennom bruk av andre begreper, ikke nødvendigvis tyveri. Han baserer seg på en kvantitativ tilnæringsmåte, hvor han ser etter sammenhenger mellom menneskelig adferd og rettslig praksis. Sentralt i undersøkelsen står også begrepsbruk og hvordan de ulike aktørene brukte begreper for å beskrive eiendomsbrudd. Hvilke begreper som er benyttet avdekker hvilke normer som var gjeldende i samfunnet på Vestlandet på slutten av 1600-tallet, skriver Wold.

Ytringer, vold og veien mot et moderne demokratibegrep

Etter en periode med forholdsvis liberal politikk med hensyn til ytringer på slutten av 1700-tallet, ble trykkefriheten i Danmark-Norge innskrenket i 1799. Det ble vanskeligere å ytre seg offentlig. I tid har vi nå beveget oss fram til perioden da Danmark-Norge deltok i Napoleonskrigene, 1807 til 1814. Øystein Idsø Viken ser i sin oppgave, *Makt mellom linene*, på forholdet mellom styresmaktene og den norske offentligheten. Blant annet tar han opp hvordan skribenter brukte omskrivingsmetoder for å ytre maktkritiske og opposisjonelle budskap «mellom linjene», gjennom ironi, allegori og symbolbruk, under et styre med svært strenge rammer for hva som var lov å mene. Etter å ha gått gjennom alle norske avis- og bladutgivelser i perioden, trekker han fram flere eksempler på opposisjonelle ytringer. En av dem sto på trykk i *Christiania Intelligentssedel* 24. oktober 1809, og må kunne sies å ha en samfunnskritisk intensjon overfor styresmaktene. Trykksaken etterspurte årsakene til at det ikke hadde blitt noe norsk universitet. Den anonyme skribenten kalte København for «et Sted hvor sand Humanitet og Sjæls Storhet daglig sees, og hvor de store Mænd – store i Lærdom, store i Flid – som der bestige lærestolene, prædike Visdom og ære de fortreffeligste Mønstre for de Unge at følge.» Forfatteren legger til «[d]et er desuden got at den Unge lærer at være afhængig, og i Tide dannes til ægte dansk tænkemaade.»¹ Den ironiske formen innlegget har, gjorde at ytringene faktisk fikk slippe til i allmennheten, selv om de oversteg grensene for hva som var akseptert. En del av ytringene kunne være så lette å tolke at myndighetene reagerte og ønsket å straffe forfatteren, men samtidig så indirekte at domstolene ikke fikk gjort nettopp dette, understreker Viken.

Å ytre seg, og frihet til å gjøre nettopp dette, er noe som ofte nevnes i samme åndedrag som ordet *demokrati*. Utfordringer med å løse nye oppgaver, gjorde at de nye makt-

haverne etter 1814 så behovet for utvikling av lokalstyret i Norge. *Borgeraand udvikler sig kun almindelig der, hvor hver Enkelt har Leielighed til politisk Virksomhed*, handler om hvordan debatten om formannskapsloven i perioden 1820 til 1837 var med på å forme oppfatningen av begrepet og fenomenet *demokrati* i Norge.

Gjennom å velge en annen innfallsvinkel for sin fremstilling av historien om formannskapsloven enn den tradisjonelle, har Maren Dahle Lauten påvist at aktørene i debatten valgte bort et mulig alternativ med hensyn til hvordan de utformet institusjonene i loven. Mens den tradisjonelle måten å se historien på er bøndernes kamp for folkestyre gjennom kommunalt selvstyre, har Lautens tilnærming vært fremveksten av et moderne demokratibegrep: debatten om hvem som var folket og hvordan folket skulle styre. En av Lautens hypoteser er at det i overgangen fra eldre til moderne tid skjedde et skifte i oppfatningen om *folket*, et skifte som kom til uttrykk i debatten om formannskapsloven. Nettopp en slik utvikling finner hun også. Spørsmålet om hvem som var styrt etter folkesuverenitetsprinsippet, og hva det egentlig innebar å være medlem av dette folket, ble aktualisert etter hvert som lokalstyret ble mer og mer koblet til prinsippene i grunnloven og dermed til den statsborgerlige stemmeretten.

Et fellestrekk ved resultatene av all tidligere forskning på formannskapsloven og debatten om denne, er at den ikke utfordrer den utbredte oppfatningen i academia og i samfunnet ellers om at det moderne demokratiet på en eller annen måte *måtte* bli representativt. Man har lagt større vekt på å forklare hvordan formannskapsloven ble til, enn hvordan den ble annerledes. Ved å ta med seg begge disse spørsmålene i sin fremstilling, legger Lautens oppgave grunnlaget for en mer kompleks forståelse og forklaring på hendelser og prosesser som har bidratt til å gi det moderne demokratiske styresettet den utforming det har i dag.

Når man diskuterer demokratiet som styreform i vår tid er det hovedsakelig den representative demokratimodellen som setter rammene, skriver Lauten, som har kommet fram til at man fra å argumentere for og mot almuesamlingene og for og mot representantskapene ut fra praktiske hensyn, i økende grad fikk innslag av mer prinsipiell argumentasjon. Det moderne demokratibegrepet utgjorde etter hvert den felles rammen for debatten hos alle aktørene i debatten. *Folket* var statsborgerne, og *styret* var representativt. Nå kunne man diskutere *hvem* som egentlig var *folket* i kommunene, og hva det var som gav dette folket retten til å delta i de lokale beslutningsprosessene.

Ut i den store verden

Viskal dveler litt mer ved temaet demokrati. I den forbindelse skal vi foreta en reise over Atlanterhavet, vi befinner oss fortsatt på 1800-tallet. Det overordnede problemområdet

for Nina Maria Ruds oppgave, *Den 29. amerikanske kongress og handsaminga av oregonspørsmålet*, er demokratiet som prosess og praksis i form av lovgivende maktutøving. Rud peker på ulike forhold som ligger til grunn for, og virker inn på, saksbehandlingen og beslutningstakingen som finner sted i en lovgivende forsamling. Hun har viet ytringer som gir en nasjonskonstituerende mening spesiell oppmerksomhet. En av tesene Rud har arbeidet ut fra er påstanden om at oregonsaken som et utenrikspolitisk spørsmål og et nasjonalt anliggende ble gitt mening og innhold som del og ledd i en helhetlig narrasjon: en del av fortellingen som konstituerte De forente statene og det amerikanske folket.

På bakgrunn av Judith Butlers Adorno-fortolkninger, angående postuleringen av et ethos og fremsetting av en felles moral, har Rud undersøkt om den sittende presidenten, Polk, i sin rapportering til det amerikanske folket blir skyldig i en diskursiv praksis som sammenfaller med utøvingen av det Butler leser ut av Adorno som «ethical violence». Flere steder i rapporten viste Polk til De forente statenes *rettigheter* og *krav* til oregonterritoriet som bygd oppunder av argumenter det ikke lar seg gjøre å motsi. Samtidig som britiske krav og rettigheter ble omtalt som ekstraordinære og urimelige, ble de amerikanske rettighetene og kravene gjentatte ganger vist til som selvsagte, klare og uimotsettelige, uten at man gikk nærmere inn på hva som lå i dette. Rammene var trange for hva som var rett og gal holdning i forhold til oregonsaken. For gudfryktige og patriotiske amerikanere var Polk-administrasjonens linje i oregonspørsmålet det eneste rette alternativet. Ved at Polk knyttet et uløselig bånd mellom sin linje i oregonsaken og det å gjøre det som var moralsk rett i henhold til amerikanske verdier, gjorde Polk seg samtidig skyldig i utøvingen av nettopp «ethical violence», påpeker Rud. Hvordan denne volden virket inn på representantene fra kongressen og hva som hendte med den *ene* representanten som torde å ytre meninger som lå utenfor rammene presidenten hadde tegnet opp, kan man lese om i Ruds oppgave.

I *Forfedre og hekseri – Gud og helvete* tar Kristoffer Dannevig oss med til Sør-Afrika. Med utgangspunkt i norske misjonskilder har han sett nærmere på hvordan zuluene forholdt seg til europeerne før 1879 og skriver om dette folkets negative holdning til misjonen. Om vegringen mot kristen påvirkning kom ovenfra eller fra folket er et spørsmål som tas opp. Kongen og høvdingene som øverste religiøse ledere kan på den ene siden ha hatt et religiøst ansvar for å bevare tradisjonene, fastslår Dannevig, men konkluderer med at det virker det som om folket kan ha presset lederne til å føre en strengere og mer tradisjonell politikk overfor de kristne misjonæren

Bakgrunnen for motstanden har han funnet i folkets egen religion som innebar at forfedrene kunne straffe etterfølgere som brøt med tradisjonene. Zuluene fryktet altså

endring. Likevel ble europeerne også møtt med interesse og fascinasjon. Dannevig peker på at zuluene knyttet europeerne til spirituelle krefter, og at dette var en årsak til at europeerne fikk lov til å oppholde seg i landet. Å sette sin lit både til forfedrene og kristendommen kunne imidlertid by på problemer. Man måtte da leve med trusselen forbundet med å bryte med forfedrenes tradisjoner og samtidig, farene ved å bryte Guds ord. En kunne med andre ord straffes av forfedre, hekser, Gud og Helvete, understreker Dannevig, som likevel har funnet tegn på en begynnende sammenblanding av religionene i perioden.

Vi skal nå gjøre et sprang både tidsmessig og geografisk, og havner i India, hvor Ingfrid-Elise Knudegaard har studert Mohandas K. Gandhis kampanjer for en ekskludert gruppes tilgang til templer i perioden 1932 til 1934. Hun belyser Gandhis forsøk på å mobilisere indere i to kampanjer som var rettet mot problemer innad i det indiske samfunnet. Gandhis hensikt med kampanjene var blant annet å avskaffe en tradisjon der en gruppe hinduer ble sett på som religiøst og sosialt urene. Knudegaard viser at Gandhi forsøkte å mobilisere indere ved bruk av tradisjonelle hinduistiske verdier, og at han forsøkte å ta tak i problemer som eksisterte blant befolkningen i India for at menneskene i landet skulle oppnå selvstendighet i forhold til kolonimakten.

Å lande på den andre siden

Konstitueringen av hva som var «rette og gale oppfatninger av verden», er ikke noe som bare gjorde seg gjeldende i den amerikanske kongressen eller i møtet mellom misjonærer og zuluer i Sør-Afrika på 1800-tallet. Vi er tilbake på norsk jord, året er 1968. Det er skrevet en del om dem som «landet på riktig side», og som i dag kan kalle seg 68-ere. Noen som landet forholdsvis langt ut på den *andre* siden, må man kunne si, var nyfascistene i kretsen rundt avisen *Folk og Land*. I sin oppgave har Espen Olavsson Hårseth tatt for seg hvordan avisen gikk fra å være en kanal for rehabilitering av tidligere NS-medlemmer til å bli et opposisjonsorgan for nyfascister. Ved å henvende seg til yngre nasjonalister gjennom å gi avisen et politisk innhold, hadde man fra redaksjonens side et mål om å føre avisen videre til en ny generasjon. I den forbindelse argumenterer Hårseth med at den fascistiske ideologien tilpasser seg konteksten den opererer innenfor. For å understreke det siste, peker han blant annet på at avisens redaksjon i en periode støttet opp om det liberalistiske *Anders Langes Parti*, forløperen til det vi i dag kjenner som *Fremskrittspartiet*. I etterkrigstiden har fascistiske aktører støttet opp om partiet innenfor det liberale demokratiet; ikke for å støtte opp om det liberale demokratiet i seg selv, men for å kunne fremme sine saker gjennom nye kanaler. Hårseth mener man fra *Folk og Lands* side så på Anders Lange og hans parti med optimisme fordi det var et protestparti mot det etablerte, altså de som sto ansvarlige for rettsopp-

gjøret etter andre verdenskrig. Alt som kunne tolkes som et angrep på «the establishment» ble godt mottatt i avisen.

Av vårens masteroppgaver har *Fortid* sett på et lite utvalg. Vår reise er over for denne gang, men 48 ferske arbeider med ulike temaer og vinklinger burde tilsi at det finnes noe for en hver smak. Lån et eksemplar på Universitetsbiblioteket eller gå inn på www.duo.uio.no for spennende og interessant lesning.

Noter

1. Viken, s. 83–84. Viken viser her til et anonymt innlegg i Christiania Intelligenssedeler den 24. oktober 1809, og skriver i en fotnote at skribenten tilkjenner navnet sitt i et innlegg i samme tidsskrift 3. november samme år.

Litteraturliste:

Dannevig, Kristoffer. *Forfedre og hekseri – Gud og helvete. Zuluenes forhold til europeerne før 1879*. Universitetet i Oslo, 2010

Hårseth, Espen Olavsson. *Folk og Land 1967–75. Fra rehabilitering til nyfascistisk opposisjonsorgan*. Universitetet i Oslo, 2010

Johnsen, Vegard. *Fra Ticinus til Zama: Scipio Africanus i den 2. puniske krig*. Universitetet i Oslo, 2010

Lauten, Maren Dahle. *Borgeraand utvikler sig kun almindelig der, hvor hver Enkelt har Leilighed til politisk Virksomhed: Framveksten av eit moderne demokratibegrep under debatten om formannskapslova av 1837*. Universitetet i Oslo, 2010

Rogne, Karine. *Snorre Sturlason og rikssamlingsmyten knyttet til Harald Hårfagre*. Universitetet i Oslo, 2010

Rud, Nina Maria. *Den 29. amerikanske kongress og hand-saminga av oregonspørsmålet*. Universitetet i Oslo, 2010

Viken, Øystein Idsø. *Makt mellom linene: makt og allmente i Noreg 1807-1814*. Universitetet i Oslo, 2010

Wold, Håvard. *Eiendomsbrudd og ære i rettsapparatet på Vestlandet 1689–1693*. Universitetet i Oslo, 2010

Knudegaard, Ingfrid-Elise. *Gandhi's Vision for Indian Society: theory and action*. Universitetet I Oslo, 2010

Mat, protest og verdighet

Marthe Glad Munch-Møller, master i historie, UiO

Da allmuen i Nedenes len, dagens Aust-Agder fylke, organiserte seg for å bortføre et kornskip lasta med hvete, for så å dele dette ut til befolkninga, hadde ikke dette ekstremistiske undertoner. Aksjonen var fredelig og velorganisert, og var et uttrykk for at allmuebefolkninga var bevisste på sine egne rettigheter i samfunnet, og at de var opptatte av å bevare sin egen verdighet i møte med nødsperioden. Hva ville allmuen oppnå, hvordan oppnådde de dette, og hvordan ble de oppfatta av øvrigheten?

En stund etter påske i 1801 måtte galeasen «Elsabe Maria» på grunn av kontrari vind avbryte reisen mot Liverpool og søke nødhavn i uthavna Lyngør i Nedenes amt. I samme periode var det hungersnød i Nedenes. Folk fra andre bygder hadde kommet til Lyngør i håp om å få tak i matvarer, og lokalbefolkninga var bekymra for hva fremmedfolket kunne komme til å gjøre om de ikke fikk kjøpt mat.¹ Om ettermiddagen lørdag 18. april, tolv dager etter at skipet hadde lagt til i Lyngør, kom mellom 200 og 300 allmuemenn roende.² De rodde rett ut til skipet, og gjorde seg klare til å slepe det østover fra Lyngør havn til Dypvågkilen, et lite tettsted. Da skipet ankom Dypvågkilen, gikk det bud til de nærliggende kirkesogna om at alle som trengte mat kunne få hvete fra skipet.³

Aksjonistene delte ut kornet uten krav om verken kreditt eller betaling. I stedet sørga de for at samtlige av dem som mottok korn ble skrevet ned med navn og hvor mye korn de hadde fått, for slik å kunne innkassere betaling for kornet etter at nøden hadde lagt seg. Noen få betalte selv for hveten de hadde fått i årene etterpå, mens andre betalte etter sin død ved at kornets verdi ble trukket fra dødsboet før neste generasjon fikk arve.⁴ Hele summen ble aldri betalt, og restsummen ble oppført som norsk gjeld til Danmark etter 1814.⁵

Den ulovlige kornutdelinga som foregikk i Dypvågkilen i april 1801 særmerker seg ved å være svært gjennomorganisert, og at allmuens handlinger ikke foregikk i det skjulte. Før kornutdelinga begynte, underretta åtte allmuerepresentanter fra Dypvåg sogn byfogden om at de hadde

bortført «Elsabe Maria» fra Lyngør til Dypvåg, og at de planla å dele ut skipets kornlast. Videre skjedde kornutdelinga i full offentlighet så snart den kom i gang. Skipet lå synlig plassert ved Dypvåg kirke, tollbetjenten Andreas Aall Biering var på stedet som representant for øvrigheten, og alle som fikk korn ble notert ned slik at det skulle bli mulig å fortolle og betale kornvarene etter at dyrtida og hungersnøden var over.

Hungersnøden i 1801

Matmangelen kom neppe som noen overraskelse. Stiftamtmanden var bekymra for forsynings situasjonen allerede i august 1800, og 9. januar 1801 kom det brev fra en av distriktets byfogder som konstaterte at «de Udsigter som fører til at afværge Kornmangelen beroer fornæmmelig paa Haabet om danske kornladte Fartøyers komme til Stædet».⁶ 2. april, tre uker før aksjonen i Dypvåg, sto slaget på Københavns red. Her angrep britiske styrker København for å senke tvillingrikets orlogsflåte. Så lenge det lå britiske styrker i Skagerrak og Kattegat, turte ikke danske kjøpmenn og redere sende leveranser til Norge, og at en slik importstans sammenfalt med lokal matmangel var usedvanlig. For et Norge som var avhengig av kornimport selv i gode år var krigshandlingene en viktig delårsak til hungersnøden.⁷ Dårlige værforhold hadde også ført til dårlige avlinger,⁸ og ifølge Dypvågs sogneprest, Testrup, hadde allmuen spist såkornet sitt.⁹ I tillegg gjorde britiske kapere raid langs kysten. Risørbyfogden Otto Munthe Tobiesen hadde selv opplevd et slikt raid.¹⁰ Krigshandlingene var altså noe som prega hverdagen til allmuen i Nedenes amt.

For å hindre hungersnøden i å gjøre stor skade, bestilte øvrigheten kornvarer fra de kongelige magasinene, og oppfordra bønder til selv å sende skip til Danmark etter korn.¹¹ Byfogd Niels Berg i Arendal oppfordra kapteinene på skip som lå i havn i byen til å selge ut lasta si. Arendalsbyfogden lot dessuten et beslaglagt skip fra Rostock utlosse, slik at kornet ble utsolgt til befolkninga mot skipperens vilje. Verksmagasinene skulle sikre kornforsyninga til de som var tilknyttta verket, og våren 1801 ble prisene ved Næs jernverksmagasin holdt kunstig lave for at ikke arbeiderne skulle bli for hardt ramma av dyrtida og hungersnøden.¹² Allmuens lovlige handlingsrom var begrensa, og deres handlinger overfor myndighetene var dominert av forespørsler om at de beslaglagte skipas kornlast skulle selges ut til befolkninga. Det er også enkelte rapporter om innbrudd og tyveri av mat.¹³ Den av allmuens handlinger som har fått mest oppmerksomhet fra myndighetenes hold, er likevel den ulovlige kornutdelinga i Dypvågkilen.

Forordninga om beslagleggelse av britiske varer

29. mars 1801, ble det utstedt en forordning som bestemte at britiske skip og varer skulle tas i beslag av lokale myndigheter.¹⁴ 11. april ble forordninga trykt i *Bergenske Adresse-Contours Efterretninger*, og samme dag mottok risørbyfogden Otto Munthe Tobiesen ordre om å legge embargo på rostockerskip med britiskeid last.¹⁵ Tobiesen tok fire rostockerskip i beslag,¹⁶ og holdt dem i Risør havn til han 25. april fikk beskjed om at embargoen var oppheva.¹⁷ Skipa ble sett av lokalbefolkninga, og allerede 11. april beskrev Tobiesen at den lokale allmuen hadde gjort miner til å ville ta skipa som lå i havn.¹⁸ Det er tydelig at allmuen hadde en oppfatning av at det var moralsk riktig å erverve seg varer som tilhørte et fiendtlig land også før forordninga om beslagleggelse ble utstedt. 24. mars kom en gruppe allmuerepresentanter til byfogd Tobiesens kontor med et forslag til hvordan byfogden kunne løse den akutte nøden. På dette tidspunktet var ikke forordninga utstedt ennå, men mennene argumenterte likevel med at skipet «Elsabe Maria» «indhavde en Ladning af Hveede og Ruug for *Engelsk* Regning, som de troede i disse Tider, i sær da Mangelen for Korn Vahre var saa stor, at nogle Mennisker paa Landet stod i Fahre for at døe af Hunger, at kunde bemægtige sig.»¹⁹ Selv om forordninga forklarte at det var øvrigheten som skulle beslaglegge de britiske skipa kan den likevel ha blitt tolka som en støtte til å kunne beslaglegge og benytte seg av kornlasta. Forordninga er aldri nevnt eksplisitt i forhørs-materialet, men i argumentasjonen under bortførelsen og utlossinga av kornlasta til «Elsabe Maria» la allmuen vekt på at skipets last var britisk eiendom,²⁰ og i tingforhør 12. mai ble det sagt rett ut at «Elsabe Maria» «var destineret til Fædrenelandets Fiende Engelland».²¹

Sosial orden

Øvrighetens syn på nødperiodens utfordringer står i et motsetningsforhold til allmuens egne nødsbeskrivelser. Der allmuen eksplisitt fokuserte på faren for å sulte i hjel, og implisitt la vekt på egen verdighet under nødperioden, fokuserte øvrighetene først og fremst på nøden som en fare for den sosiale orden og den «Offentlige Roelighed».²² For lokale myndigheter ble utdeling av kornvarer til befolkninga først og fremst begrunna med at nøden ikke skulle fungere som et insentiv for allmuen til å gi seg selv retten til å ta beslutninger som tradisjonelt tilhørte de lokale embetsmennene. Da byfogd Niels Berg ville dele ut kornvarer fra et beslaglagt skip i Arendal forklarte stiftamtmanden ham at «at man vel ikke uden i yderste Nødstilfælde kunne have adgang til den Forraad disse Skibe indeholder»,²³ og han presiserte hvor viktig det var at det var byfogden, og ikke allmuen som delte ut kornvarene. Formålet med kornutdelinga var, ifølge stiftamtmanden «at forebygge Almuens voldsom Adfærd mod bemeldte skibe», og «ikke at lade Almuen selv raade eller troe at den har bestemt Øvrighedens Forhold».²⁴

John Walter og Keith Wrightson har studert samspillet mellom hungersnød og sosial orden i 15- og 1600-tallets England. I artikkelen viser de hvordan erfaringer fra tidligere nødperioder og frykt for framtida kunne være med på å styrke allmuens tiltro til at samfunnets vertikale bånd kunne fungere som en stabiliserende faktor, noe som igjen bidro til å opprettholde den sosiale orden.²⁵ I Nedenes i 1801 er det tydelig at allmuen i forkant av aksjonen nærte tiltro til at byfogd Tobiesen skulle bidra til å løse nødsproblemet, og det er dermed sannsynlig at byfogdens legitimitet hadde blitt styrka om han hadde skaffa matvarer til distriktet tidsnok, eller også om han hadde valgt å selge ut kornvarer fra de fire skipa han hadde beslaglagt. For byfogdene bød altså nødperioden både på en mulighet til å få styrka sin egen legitimitet overfor allmuen, og faren for at allmuen skulle miste tiltroa de hadde på byfogdene.

Hungersnøden kulminerte i svært forskjellige handlinger i Risør og Arendal, noe som var viktig da det i ettertid skulle gjøres opp status for hvordan øvrighetene hadde takla hungersnøden. Embetsmennenes og borgernes konklusjoner er tydelige.²⁶ Lokale sogneprester beskrev allmuens sult med sympati, og uttrykte glede over at Berg hadde grepet inn før nøden drev allmuen til å gjøre noe ulovlig. Verkseierne Aall og Smith fokuserte først og fremst på at Bergs beslagleggelse hadde bidratt til at den sosiale orden var gjenopprett og overholdt.²⁷ Felles for embetsmennene, med unntak av sogneprestene, er at redsel for allmuens protesthandling og «wold» er beskrevet i større detalj enn allmuens egen nød, og at der hvor allmuens nød er via stor oppmerksomhet, er det først og fremst for å underbygge støtta til at Bergs kornutdelings systembevarende egenskaper. Kanskje kan det at den ulovlige kornutdelinga i Dypvåg faktisk fant sted ha vært med på å forsterke synet på Bergs kornutdeling som berettiga.

Tyveri og verdighet

Det foregikk en moralsk rettferdiggjøring fortløpende gjennom hele aksjonen fra de første fasene av mobiliseringa til kornutdelinga var gjennomført. Denne dreide seg om å vise at nøden var stor nok til å forsvare det å ta matvarer, og dermed å unngå å bli stempla som tyv. Å bli kalt tyv var en alvorlig beskyldning, og de som ble anklaga for tyveri gikk ofte rettens vei for å renske seg; både for æreskrenkelsen som begrepet innebar og for selve tyveri-anklagen.²⁸ Ordet tyv omfatta negative karaktertrekk som gikk langt utafor det å stjele. Uttrykk som «å gjøre seg til tyv for et brød», vitner om et syn på at å være tyv var en negativ *persontype*, noe man kunne *gjøre seg til*, og dermed også et stempel som var vanskelig å vaske av seg når man først hadde fått det. Ordlyden i uttrykket presiserer også at det skremmende i handlinga var å *bli tyv*, ikke nødvendigvis å ta et brød.²⁹ At allmuen ikke definerte seg som tyver, ser vi blant annet fra tingforhøret i Strengereid, hvor allmuen forklarte at nattevaktene på skipet var der for at «inget skulde bortstjæles». For å kunne bli stjålet fra må man selv disponere noe, og dette utsagnet tyder på at allmuen definerte «Elsabe Maria» sin kornlast som noe de hadde rett på.³⁰

Byfogd Tobiesen brukte ikke begrepet «tyv» og det å «stjelle» i verken brevveksling eller rettsprotokoller, men vi finner begrepet brukt av andre om den samme hendelsen. I etterkant av kornutdelinga arresterte forvalter Christopher Ludvig Poppe på Ulefoss jernverk den 21 år gamle gruvearbeideren Ingebredt Christiansen for «å have været med og stiaalet Hveede (...) hvor endeel fleere øvede samme Handling».³¹ Ingebredt hadde fått korn i Dypvågkilen, og avga forklaring 27. april 1802, hvorpå amtmann H. Selmer konstaterte at Ingebredt, på tross av å ha tilstått å ha mottatt hvetet, ikke

qualifiserer sig til Tyverie og *da* ieg heller icke formoder at nogen af de mange fleere der har deltaget i Anammelsen fængslig er anholdt, saa har ieg altsaa icke seet mig beføiet at foranstalte meerbelte Engebright Christiansen desaaarsage viidere hefttet.³²

Hovedforskjellen mellom vurderingene til forvalter Poppe og amtmann Selmer var altså at Poppe definerte tyveri ut fra hvilken handling som var utført, at Ingebredt hadde tatt hvetet som han ikke hadde betalt for; mens Selmer først og fremst definerte handlinga ut fra hvilken sosiale kontekst den skjedde innafor. I stedet for tyvsbegrepet brukte Tobiesen i stedet nøytrale ord som «handling» og «hendelse».³³ Når forvalter Poppe og amtmann Selmer reagerte så forskjellig på at Ingebredt hadde fått korn, viser det at forskjellige tolkninger av den handlinga var i omløp. Det er dermed sannsynlig at allmuen *frykta*, og kanskje til og med anså det som *sannsynlig*, at de skulle bli sett på som tyver. Bortføringa av skipet kunne ligne på tyveri, tross

alt hadde allmuen tatt noe som tilhørte noen andre. Dermed oppsto et behov for å definere handlingene sine vekk fra tyvsbegrepet. Nettopp prosessen med å forsvare, og i siste instans begrunne og rettferdiggjøre handlingene sine gjorde at allmuens handlinger kollektivt ble definert bort fra den stigmatiserende betegnelsen «tyv». For Tobiesens del kan valget av begrepsapparat være et uttrykk for at det ikke først og fremst var handlinga, å ta en annen manns korn, han anså som problematisk, men snarere at allmuen ikke lød ordre fra øvrigheten. En like sannsynlig grunn kan ha vært at han ikke ville bruke det stigmatiserende ordet «tyv» om allmuen i sin egen jurisdiksjon, fordi et så stort tyveri kunne reflektere negativt tilbake på hans egen dyktighet som byfogd.

Likevel brukte også Tobiesen sterke ord om bortføringa av skipet. I forkant av kornutdelinga fortalte han stiftamtmann Moltke at allmuen hadde «bemektiget» eller «anmasset seg skipet», og at han hadde forklart allmuen at en eventuell kornutdeling ville være «vold».³⁴ Samtlige av disse begrepa handler om å ta noe man ikke har rett på. At også *anmasselse* ble regna som en grov beskyldning, ser vi av at byfogd Tobiesen selv gikk til æreskrenkelsessak mot en som hadde beskyldt ham for å *anmasse seg* eiendommen hans. Tobiesen var redd for at ordlyden skulle få kongen til å tro at han hadde «begaæet uretfærdighet».³⁵

Da man i Følge Sprog Maalet med Ordet anmasse stedse forbinder Begrebet om en Selvraadighed og Uret, ja som Oftest aabenbare Wold, hvorhved Ting er erhvervet, bliver det stædse et fornærmende Udtryk at bruge om enhver god Borger, men i endnu højere Grad om Embedsmanden.³⁶

Forskjellen mellom å anmasse og å stjele var altså mer enn bare en gradforskjell. En tyv var en persontype, og å stjele en handling som definerte en person. Å anmasse seg noe var også en negativ handling, men definerte ikke personen som utførte den i like stor grad som det å stjele. Bruken av ordet *selvrådighet* i begrepsdefinisjonen over er verdt å merke seg, siden nettopp allmuens selvrådighet var selve årsaken til at kornutdelinga fikk så mye oppmerksomhet som den fikk. I Arendal-saken presiserte stiftamtmann Moltke viktigheten av å «ikke () lade Almuen *selv raade* eller troe at den har bestemt Øvrighedens Forhold».³⁷ Ifølge stiftamtmannens utsagn var altså hovedproblemet at allmuen ikke kjente sin plass i samfunnet, ikke at de tok annen manns korn. Synet på kornutdelinga som en urettmessig handling, som lå implisitt i Tobiesens bruk av anmasselses-begrepet, står i motsetning til allmuens egen framstilling, hvor det å dele ut kornet var den fornuftigste måten å løse det lokale sultproblemet, og hvor allmuens rett til å ta korn var gitt dem som en følge av nøden de befant seg i.

Begrepsapparatet man velger å bruke når en situasjon skal beskrives, er et redskap til å definere situasjonen og ens egen plass i den. Allmuen og myndighetene hadde motstridende ideer om hvilke handlinger allmuen hadde lov til å utføre, noe som gir seg klart uttrykk i deres valg av begrepsapparat. Der byfogd Tobiesen fortalte om «bortførelse», «vold» og «anmasselse», var allmuens begrepsbruk først og fremst fokusert mot resultat; allmuens representanter var på byfogd Tobiesens kontor for «at spørge sig for, om det var tilladt at tage denne Hveede».³⁸ Om selve kornutdelinga svarte de fleste ganske enkelt at «Hveeden var udlaasset»,³⁹ og de fleste nøyde seg med å konstatere at de fikk hvete. Enkelte av aksjonistene brukte sterkere ord om sine egne handlinger. Allmuesrepresentanten Aanon Olsen beskrev for eksempel aksjonen som et «arbeid», og et «verk».⁴⁰ Aksjonens form i seg selv var også et redskap i legetimeringa. Ved å gjennomføre sin illegale kornutdeling etter mønster av de offentlige kornutdelingene, demonstrerte allmuen sin misnøye med Tobiesens manglende handlekraft. Samtidig satte de et eksempel for hvordan de mente han *burde* ha handla under forutsetningene. Her er det sannsynlig at aksjonens symbolverdi ble tillagt minst like mye vekt som de rent økonomiske aspektene av saken, også fra myndighetenes side. Selv om befolkninga var bevisste på aksjonens form, er det ikke mulig å i ettertid slå fast hvorvidt allmuen selv var klar over aksjonsformens symbolske potensial. Likevel gjør omstendighetene rundt Bergs beslagleggelse av korn i Arendal det tydelig at myndighetene var bevisste på en slik aksjons *potensielle* symbolverdi. Ikke minst viser myndighetenes behandling av saken i ettertid at det var symbolverdien som ble ansett som mest alvorlig, også i forbindelse med aksjonen i Dypvågkilen.

Moralsk økonomi

I artikkelen «The moral economy of the English crowd in the 18th century» tok den britiske historikeren E. P. Thompson oppgjør med oppfatninga av at det var en automatisk sammenheng mellom matmangel og protester. Han argumenterte for at sult virker passiviserende for dem som ikke er vant til å ha det de trenger.⁴¹ For Thompson var allmuens moralske økonomiforståelse en mobiliserende faktor; begrepet *moralsk økonomi* betegner en moralsk forestilling om hvordan økonomien burde fungere. Denne forståelsen hadde rot i et hierarkisk samfunn hvor utbytting var en del av hverdagen. Den definerte hvilke former for, og hvilken grad av utbytting allmuen kunne akseptere, og i hvilke tilfeller utbytting *ikke* ble akseptert. Ser vi nærmere på protestmønsteret i Norge på 1700-tallet ser vi spor etter en slik moralsk økonomi. Her ble det gjort motstand mot særskatter som *Dagskatten* og *Ekstraskatten*, men ikke mot ordinær skattlegging,⁴² og allmueprotesten var retta mot amoralske handlinger innafor en nødssperiode, ikke mot nødssperioden som sådan. Et eksempel på dette er Juniopptøyene i Christiania i 1795, hvor all-

muen protesterte mot et angivelig eksportforsøk fra Bernt Ankers side, snarere enn mot dyrtida de opplevde.⁴³ Ikke minst ser vi dette i tingforhøret i etterkant av den ulovlige kornutdelinga i Dypvågkilen, hvor de forhørte fortalte om «overdrevene høye Priiser paa Levnets Midler og Korn Vahrer som allerede i Lang tid har hersket».⁴⁴

Nødskontekst og nødsdemonstrasjoner

Selv om nøden var motivet for protestene og beslagleggelsene i 1801, kan ikke nøden alene forklare mobiliseringen. Hungersnøden i 1801 hadde ikke resultert i aksjon, om ikke hver enkelt deltaker hadde definert seg selv inn i en *nødskontekst*, en kontekst som i samsvar med allmuens erfaringsrom definerte at det var moralsk akseptabelt å ta kornvarer for å overleve.⁴⁵ Nødskontekstens praktiske effekt var at nøden ble omdefinert fra å være et personlig anliggende til å bli et kollektivt anliggende. Når sultproblemet ble et kollektivt anliggende, hvilte ikke lenger verken ansvaret eller skammen over å ikke ha kunnet skaffe mat til sin egen familie på den enkelte. Et problem som ramma hele lokalsamfunnet fungerte samlende, og kunne dermed også løses kollektivt. Nødskonteksten la grunnlaget for mobiliseringa som måtte til før selve aksjonen kunne skje.

Et eksempel på hungersnød som ikke resulterte i allmueprotester var hungersnøden 1739–44, en alvorlig nødperiode hvor kornprisene ble fordobla og folk døde av sult.⁴⁶ I 1743 fortalte fogd Anders Tostrup at folk i Lister og Mandals amt skjulte sin egen fattigdom for sambygdingene.⁴⁷ I Nedenes i 1801 valgte befolkninga motsatt strategi, og viste i stedet fram nøden i form av barkebrød for å demonstrere sin egen matmangel. En felles bevissthet om nødssperiodens alvor spredte seg gjennom muntlig hverdagskommunikasjon. Når folk møttes, diskuterte de nøden. Så vel aksjonister som kornmottagere hadde vært på fiske sammen eller veksla noen ord mens de var på vei fra ett sted til et annet, enten på landeveien eller til sjøs. Ikke minst hadde arbeidsfolk møttes på jobb, og venner og familie hadde vært på besøk hos hverandre.⁴⁸ Rykter og fortellinger om hungersnøden spredtes hver gang nøden ble diskutert. Tilstrømming av folk fra innlandet som hadde med seg barkebrød og prøvde å få kjøpt kornvarer kan ha bidratt til å skape et bilde av nødssituasjonen som mer tilspissa, og kan også ha bidratt til å vise at nøden var alvorlig også i andre deler av landet. Da folk forsto at det var flere forråd enn deres egne som var tomme, og da de fikk høre skremmende historier om folk som hadde sulta i hjel, utvikla det seg en stadig sterkere frykt for hva det endelige utfallet av hungersnøden skulle komme til å bli. Likevel fantes det også mer aktive former for muntlig nødsdokumentasjon, muligens fra senere tidspunkter i mobiliseringsprosessen. Jens Gieruldsen fra Sandøya fortalte at «en Søndag forinden Skibet blev bortført, var Deponenten ved Dybvog Kiercke, hvor Deponenten hørte Almuen tale om deres Nød og hvorledes de skulle afhjelpes samme».⁴⁹

Kildene fra 1743 vitner altså om at matmangelen ble holdt skjult i Lister og Mandals amt, noe som kan tyde på at befolkninga anså nøden som et privat anliggende, og at de dermed skjulte fattigdommen for å bevare sin egen ære og status innafor lokalsamfunnet. I praksis kunne dette også bidra til at det ikke ble etablert noen nøds kontekst, og at mobiliseringsprosessen derfor stansa før den var i gang. Men heller ikke allmuen i 1801 viste fram sin egen nød innafor sine egne lokalsamfunn. Beskrivelsene av dem som viste fram barkebrød deler ett viktig fellestrekk. I tillegg til at de aktivt og systematisk viste fram barkebrødet sitt, ble samtlige av dem også beskrevet som fremmede. Ett eksempel er Susanne Frandsdatter fra Dypvåg som foklarte at «Hun kiendte icke en eeneste af disse Mennsker».⁵⁰ At folk ikke lenger befant seg blant sine egne sambygdingar kan ha redusert behovet for å skjule sin egen fattigdom.

Barkebrød

Folk hadde med barkebrød til «Elsabe Maria», og både på skipet og på Dypvågs prestegård ble barkebrødet aktivt vist fram for å dokumentere egen nød. At de viste fram barkebrød er interessant. Hvilken mat allmuen hadde å spise var en viktig verdighetsmarkør, og kunne få konsekvenser for hvorvidt allmuebefolkninga mente at handlinger innafor en nødsperiode brøt med moralske økonomiprinsipper eller ikke. I Syd-England ble havre først og fremst brukt som dyrefôr. Når det ikke var hvetet å få tak i, og havre dermed ble menneskemat, førte dette ofte til protester.⁵¹ Ettersom også bark er blitt benytta til dyrefôr, og fordi barkebrød var mat som hørte hungersnøden til, er det sannsynlig at barkebrød kan ha hatt en liknende symboleffekt for befolkninga i Nedenes. Uten at vi skal underverdne verken hvor alvorlig nødsperioden i 1801 var, eller faren for liv og helse som en nødsperiode kunne innebære, var det ikke nødvendigvis faren for å dø som etablerte en mangelperiode, men snarere reduksjonen i levestandard som en slik mangelperiode medførte.

Ett av aspektene ved moralsk økonomi var at allmuen mente at de hadde rett på bestemte matvarer. Når disse matvarene, det såkalte subsistensgrunnlaget, ikke var mulig å oppdrive ble dette sett på som uakseptabelt. Hva som ble regna som subsistens har variert fra sted til sted og tid til tid; for eksempel finnes det eksempler fra Chile i 1905 på kjøttopptøyer hvor kjøttmat ble framholdt som en rettighet.⁵² Da allmuen i 1801 måtte ty til barkebrød, slo dette fast at nøden var et faktum. Slik ble den sterke måten å demonstrere nødens alvor, å vise fram, eller vise til barkebrødet de hadde å spise. I 1801 ble barkebrødet et viktig virkemiddel til å samle enighet om matmangelens alvor.

Matvarer som ble sett på som uverdige ble også sett på som usunne. I noen tilfeller samsvarer disse holdningene

med dagens oppfatning om hva som er sunt og ikke. For eksempel nevnte Jacob Aall bruken av halm som kornsurrogat; mennesker kan ikke fordøye halm.⁵³ Likevel er det viktig å huske på at forestillinger om hvilke matvarer som er henholdsvis sunne og usunne er basert på flere forestillinger enn bare næringsverdi. I England var det på slutten av 1700-tallet en utbredt oppfatning at brunt brød var skadelig, og at hvetebrød var den sunneste brødmaten. Å blande ut hvetemelet med grøvre kornsorter ble sett som en forringelse. Selv om havre ble betrakta som skadelig i England, var hovedbrødet i Skottland brødleiver lagd av havre, og skottene klagde om de ikke fikk havre å spise.⁵⁴

Uavhengig av om krisemat var skadelig eller ikke, ble enkelte matvarer sett på som uverdige til menneskeføde. Dette kunne igjen føre til at det å måtte leve på disse matvarene ble tolka som et moralsk rettighetsbrudd og gi befolkninga insentiver til å protestere. Det er sannsynlig at myndighetene var klare over dette. Eliten var opptatt av å berge Norge gjennom nødsårene, men hadde det også som ideologisk prinsipp at ethvert land skulle være selvforsynt med det naturen hadde å by på.⁵⁵ I *Christiania Intelligentz-Sedler* beskrev tidligere slottsprest Bærnt Sverdrup 1801 i maleriske ordelag hvordan en kunne lage flatbrød av karvekål.⁵⁶ Elitens forsøk på å definere typisk nødsproviant som verdig menneskeføde kan tolkes som et forsøk på å minimere synet på sulten som et brudd på den sosiale orden. Sverdrups forherligelse av karvekålen som «med Velsmag begierlig nydes» forandra neppe allmuens syn på krisematen som et brudd på den sosiale orden, snarere de positive ordelaga han brukte til å beskrive karvekålen tyde på at Sverdrup var klar over allmuens motstand mot å spise nødmat. Tilsvarende ble *Selskapet for Norges vels* vitenskapelig funderte forsøk på å innføre renlav som et godt alternativ til korn under og etter blokkaden 1807-13 ikke godt mottatt hos allmuen. Befolkninga på Krokskogen sa rett ut at «Vi ville før sulte, end æde denne Mose».⁵⁷ Der eliten forsøkte å definere nøden først og fremst som et spørsmål om overlevelse, var nøden for allmuen også et spørsmål om verdighet.

Beskrivelser av at dyrefôr ble brukt som menneskemat finnes også fra 1743 hvor det ble fortalt at folk spiste brød utspedd medmask, altså avfall etter ølbrygging eller spiste «det bare græs og urter paa marcken».⁵⁸ Særlig presisering av at det var gresset på *marken* som ble spist mer enn antyder at menneskene ble tvunget til å leve som dyr. I beskrivelsen fra 1743 framstår nøden dermed som noe unaturlig, fordi den brøt samfunnets orden. Ved å bryte med den sosiale orden framsto dermed dyrtid og hungersnød også som en trussel for elite og øvrigheter. Da Jacob Aall skulle forklare nødsperioden i 1801 for stiftamtmanden presenterte han et narrativ hvor både den sosiale orden og samfunnskontrakten var oppheva, og hvor «Hungere forvandlede dem til Natur-Mennesker».⁵⁹

Konklusjon

For øvrigheten innebar aksjonen at den sosiale orden ble forstyrret, og dette var en forstyrrelse som de sentrale øvrighetspersonene var avhengige av å korrigere for å kunne forsette å fungere som allmuens overhoder. Ikke minst gjaldt dette for byfogd Tobiesen. Under aksjonen kom allmuen til Tobiesen med tiltro til at han kunne bidra til å løse problemene deres, og ble skuffa. I fortellinga om hungersnøden framsto Tobiesen som antagonist, ikke som en som bidro til å løse allmuens problemer. I løpet av aksjonen hadde allmuen trukket hans krav på autoritet i tvil, og ettersom hungersnøden gikk over, var han avhengig av å nok en gang begrunne både sin rolle i lokalsamfunnet og sin maktutøvelse om han i ettertid skulle kunne fungere som allmuens mest sentrale øvrighetsperson. Kommisjonens reetablering av myndighetenes, og særlig byfogd Tobiesens autoritet måtte skje på en måte som ble akseptert av allmuen.

En mye brukt reaksjon i forbindelse med aksjoner og protester var å dømme personer som hadde hatt en særlig aktiv rolle.⁶⁰ Hovedmålsetninga til forhørskommisjonen som ble nedsatt i etterkant av aksjonen var å finne ut hvem som hadde deltatt i handlingen som «Hoved Mænd og Medhielpere»,⁶¹ men dette skjedde ikke. Det er bemerkelsesverdig at selv om byfogd Tobiesen kjente navnet på de ni mest aktive aksjonistene gikk det fem år før alle var forhørt,⁶² og til sjuende og sist ble ingen dømt for deltakelsen.⁶³ Byfogden forklarte at ingen ble dømt fordi kommisjonen ikke kjente til andre sannsynlig hovedmenn og medhjelpere enn den avdøde Wille Christensen, framstår denne forklaringa dermed som lite plausibel.

Den manglende systematikken i den lange rettsprosessen kan ganske enkelt tyde på at kommisjonen ikke var kommissærenes førsteprioritet. Mer sannsynlig var det derimot at de anså det å holde forhør som viktigere enn å få resultater av dem. At aksjonistene ikke ble dømt, selv om de innrømmet at de hadde utført en ulovlig handling, kan tyde på at byfogden ikke ønska å dømme dem. Der allmuen symbolsk oppløste de vertikale bånd mellom kongen og folket i april månedene 1801, fungerte den lange rettsprosessen til å gjenopprette denne kontrakten, og dette kan ha vært et like viktig motiv for byfogden, som det å dømme enkeltpersoner. Gjennom rettsprosessen viste myndighetene, og ikke minst byfogd Tobiesen selv, at de var til stede og hadde makt til å, om de valgte, utdele sanksjoner for allmuens handlinger.

Noter

1. «Undersøkelseskommisjonens forhørsprotokoll». Forhør 10, Serina Christensdatter.
2. «Undersøkelseskommisjonens forhørsprotokoll». Forhør 204, Christen Taraldsen.
3. «Undersøkelseskommisjonens forhørsprotokoll». Forhør 204, Christen Taraldsen.
4. «Skifte etter Svannau Jonsdatter», Skifteprotokoll 33: Folio 6b-7a.
5. Nilsen, «Det kom et skip til Lyngør»: 50, 51.
6. «Forklaring av Dyrtid,» Journaloppføring datert 09.01.1801.
7. Dyrvik og Feldebæk, *Mellom Brødre*: 50.
8. «Nedenes tingbok,» Folio 29 b.
9. «Forklaring av Dyrtid,» Bilag 137. Testrup, sogneprest i Holt Dypvåg og Flosta.
10. Lindstøl, *Risør Gjennem 200 aar*: 26.
11. Brev fra O. M. Tobiesen til O. J. Moltke 28.03.1801.
12. Fløystad, Arbeidsmandens Lod, det nødtørftige Brød: 586.
13. «Forklaring av Dyrtid,» Bilag 139, Grooss, Sogneprest i Østre Moland og Tromøya.
14. Schous forordninger, bd. 13, 274-275. Embargoen ble avslutta 17. 05.1801, Ibid.: 282.
15. «Embargoen på skip i 1801,» Brev fra O. M. Tobiesen til O. J. Moltke 11.04.1801.
16. «Embargoen på skip i 1801,» Brev fra O. M. Tobiesen til O. J. Moltke 24.04.1801.
17. «Embargoen på skip i 1801,» Brev fra O. M. Tobiesen til O. J. Moltke 15.04.1801.
18. «Embargoen på skip i 1801,» Brev fra O. M. Tobiesen til O. J. Moltke 11.04.1801.
19. «Brev fra Risør byfogd,» Bilag 626.
20. «Forklaring av Dyrtid,» Bilag 70, forklaring fra Nicolai Seegert.
21. «Nedenes tingbok,» Folio 29 b.
22. «Forklaring av Dyrtid,» Brev fra O. J. Moltke til N. Berg 13.04.1801.
23. «Forklaring av Dyrtid,» Brev datert 13. april 1801.
24. «Forklaring av Dyrtid,» Brev datert 13. april 1801.
25. Walter og Wrightson, *Dealth and the Social Order in Early Modern England*: 22.
26. Brev er samla i mappa «Arendal Byfogd, forklaring av Dyrtid» i arkivet etter stiftamtmanden i Kristiansand.
27. «Forklaring av Dyrtid,» Bilag 136, Jacob Aall og 135, Hans Smith.
28. Sandmo, *Tingets tenkemåter, kriminalitet og rettsaker i Rendalen 1763-37*: 63-66.
29. «Ordbog over det danske sprog, nettutgave,» Oppslag: Tyv.
30. «Nedenes tingbok,» Folio 29 b.
31. «Undersøkningskommisjonens forhørsprotokoll,» Innstikk datert 27.04.1802.
32. I tilståelsen forklarte Ingebredt at han hadde henta hvete «ved tvedestranden». Beskyldningen gikk ut på at han hadde vært ombord i et Preussisk skip i Risør og stjålet hvete. Det er likevel tydelig på ordlyden at det handler om den samme hendelsen.
33. Ordet «handling» er brukt i stevninga som ble lest opp for alle som skulle bli forhørt. Ordet «bemeftigelse» er brukt i Tobiesens brev til Moltke 28. mars 1801, men han refererte ikke å ha brukt begrepet da han henvendte seg til allmuen. Ordet «anmasse» er brukt i Tobiesens brev til Moltke 21. April 1801, men heller ikke dette begrepet er referert brukt til allmuen.
34. «Undersøkningskommisjonens forhørsprotokoll,» Forhør 95, Andreas Aall Biering.
35. Tobiesen, «Brev fra Risør byfogd,» 9. juni 1801.
36. Tobiesen, «Brev fra Risør byfogd,» 9. juni 1801.
37. «Forklaring av Dyrtid,» Brev fra O. J. Moltke til N. Berg 13.04.1801.

38. «Undersøkningskommisjonens forhørsprotokoll,» Forhør 207, Salve Thorbjørnsen Næss.
39. «Undersøkningskommisjonens forhørsprotokoll,» Se for eksempel forhør 190, Amborg Pedersdatter.
40. «Undersøkningskommisjonens forhørsprotokoll,» Forhør 1097, Aanon Olsen.
41. Thompson, «Moral economy reviewed»: 264.
42. Sætra, Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?: 304-305.
43. Munch-Møller, «Revolusjonsfrykt og legalisme».
44. «Nedenes tingbok,» Folio 29 b.
45. Sennefelt, Den politiska sjukan: 30.
46. Sprauten, Fra kamp for sin rett til kamp om bedre lønn: 6.
47. Løyland, (red.), *Norge i 1743*, bd. 4: 53.
48. «Undersøkningskommisjonens forhørsprotokoll,» Forhør 48. fortalte at han møtte folk på vei hjem fra vedhogst i skogen og at disse fortalte ham at det var hvete å få, Forhør nr. 1355 forklarte at han var ute og fiska med Søren Willesen. Flere, blant annet forhør nr. 88, 138 og 193 forklarte at de besøkte familiemedlemmer som bodde i andre lokalsamfunn. Forhør nr. 1 var aktiv i å fortelle både familie og naboer at det var korn å få, og forhør nr. 3 hadde gjort arbeid på Elsabe Maria og fått betalt i hvetemel.
49. «Undersøkelseskommisjonens forhørsprotokoll,» Forhør 184, Jens Gieruldsen.
50. «Undersøkelseskommisjonens forhørsprotokoll,» Forhør 67, Susanne Frandsdatter.
51. Booth, Food Riots in the North-West of England 1790-1801 86, 90.
52. Orlove, Meat and Strength.
53. «Forklaring av Dyrtid,» Bilag 136, Jacob Aall.
54. Booth, Food Riots in the North-West of England 1790-1801 86.
55. Bjerke, «Uavhengighet gjennom vitenskap. Naturhistorien som økonomisk og politisk redskap i opplysningstidens Danmark og Norge,» 56. Bjerkes framstilling fokuserer på krigstiden 1807-14, men Sverdrups argumentasjon omkring karvekålen vitner om lignende holdninger i 1801.
56. Bærnt Sverdrup, «Et Redningsmiddel for de Fattige udi Hungersnød,» 29. april 1801.
57. Bjerke, «Uavhengighet gjennom vitenskap,» 51.
58. Løyland, (red.), *Norge i 1743*, bd 4: 25.
59. «Forklaring av Dyrtid,» Bilag 136, Jacob Aall.
60. Dørum, «Den gamle kongetroskab sættes stadig mere paa prøve».
61. «Undersøkningskommisjonens forhørsprotokoll,» Folio 1.
62. Den siste av allmuerepresentantene, Christen Knudsen som ble forhørt som nr 1300, ble forhørt 05.02.1806.
63. Nilsen, Det kom et skip til Lyngør: 50.

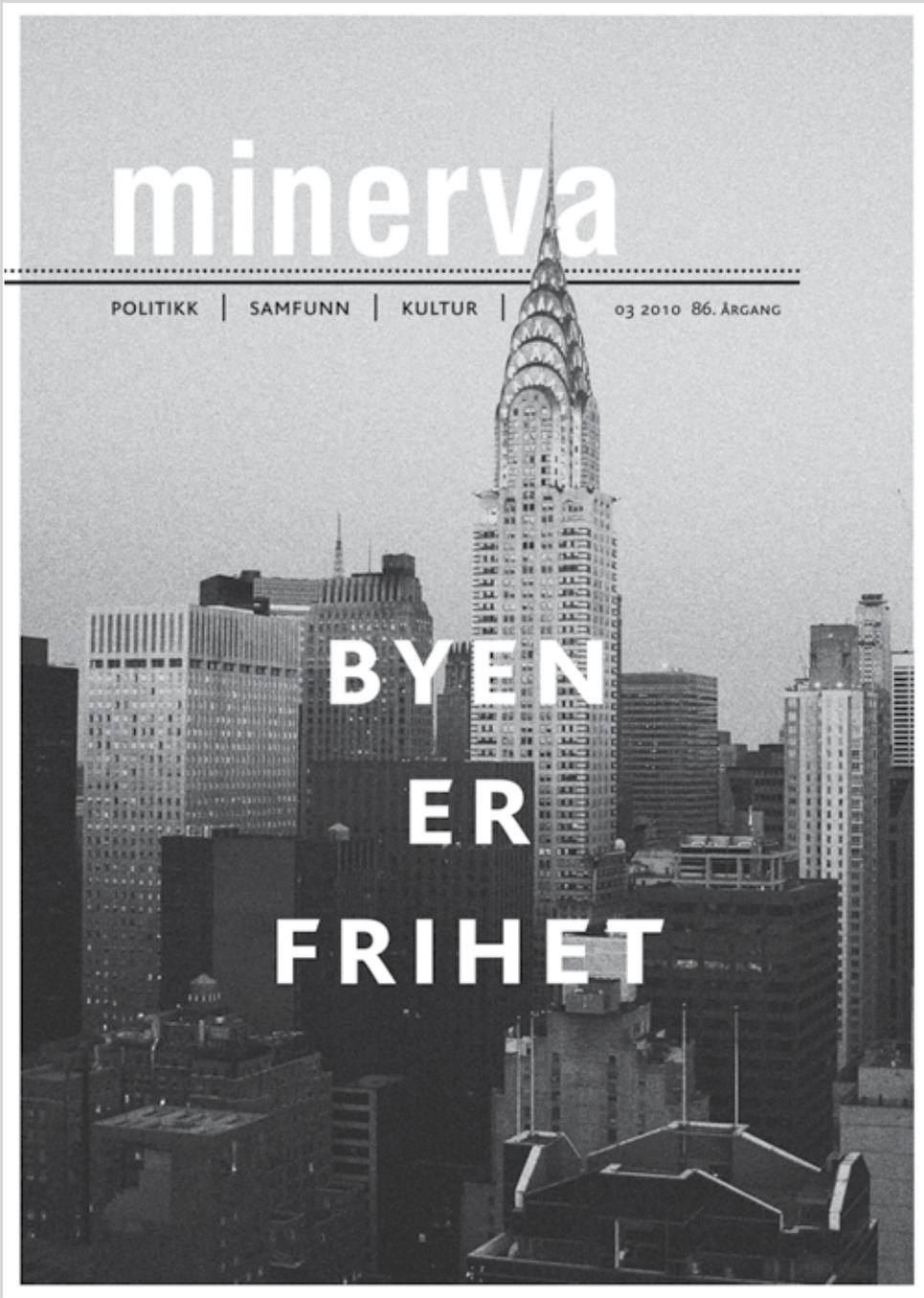
Litteraturliste

- Bjerke, Ernst. *Uavhengighet gjennom vitenskap. Naturhistorien som økonomisk og politisk redskap i opplysningstidens Danmark og Norge*. Mastergradsavhandling i historie, Universitetet i Oslo, Oslo 2008.
- Booth, Alan. «Food Riots in the North-West of England 1790-1801» i *Past & Present* 1977.
- Dyrvik, Ståle og Ole Feldebæk. *Mellom Brødre*, bd.7 i *Aschehougs Norgeshistorie* Aschehoug, Oslo 1996.
- Dørum, Knut. «Den gamle kongetroskab sættes stadig mere paa prøve», i Bård Frydenlund & Rasmus Glenthøj (red.): *1807 og Danmark-Norge. På vei mot atskillelsen*. Oslo 2009.
- Fløystad, Ingeborg. *Arbeidsmandens Lod, det nødtørftige Brød*. Bergen 1979.
- Lindstøl, Tallak. *Risør Gjennem 200 aar*. Erik Gunleikson, Risør 1923.
- Munch-Møller, Marthe Glad. «Revolusjonsfrykt og legalisme.

- En studie av kornopprøret i Christiania i 1795», i *Fortid* 2006, 4/06.
- Nilsen, Sigrid E. «Det kom et skip til Lyngør», i *Aust-Agder-Arv* 1999.
- Orlove, Benjamin S. «Meat and Strength: The Moral Economy of a Chilean Food Riot», i *Cultural Anthropology* 1997, 12.
- Sandmo, Erling. *Tingets tenkemåter, kriminalitet og rettsaker i Rendalen 1763-37*. Tingbokprosjektet, Oslo 1992.
- Sennefelt, Karin. *Den politiska sjukan. Dalupprøret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Gidlunds förlag, Hedemora 2001.
- Sprauten, Knut. «Fra kamp for sin rett til kamp om bedre lønn», i *Tidskrift for arbeiderbevegelsens historie* 1981, 1/1981.
- Sætra, Gustav. «Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?», i *Historisk tidskrift* 1998, 3/98.
- Thompson, Edward Palmer. «Moral economy reviewed», i *Customs in common*. The Merlin Press, London 1991.
- Walter, John og Keith Wrightson. «Dearth and the social order in early modern England» i *Past & Present* 1976, 71.

Kildeliste

- Forkortelser: SAK – Statsarkivet i Kristiansand, RA – Riksarkivet.
- »Protokol i den ved allerhøjeste commissorium af 10de juli 1801 anordnede comission i anledning af Nedenes lens og Raabøygdelagets Almues bemegtigelse af en ladning hvede», i *Danske kanselli skapsaker* RA, Skap 16, pk 1.
- »Skifteprotokoll 33, 1804-1824», i *Aust-Agder fylke, Nedenes sorenskriveri*, Gjerstad, Søndeled tinglag, SAK. 1824.
- »Arendal Byfogd 1801, Forklaring av Dyrtid,» i *Stiftamtmanden i Kristiansand*, SAK. 1028. *Nedenes tingbok*, SAK.
- »Brev fra Risør byfogd,» i *Stiftamtmanden i Kristiansand*, SAK, 1044.
- »Kaper og prisesaker, Embargoen på skip i 1801,» i *Stiftamtmanden i Kristiansand*, SAK.
- Løyland, Margit (red.), *Norge i 1743*, innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli, bd. 4/5. Solum forlag, Oslo 2006.
- Sverdrup, Bærnt. «Et Redningsmiddel for de Fattige udi Hungersnød», i *Norske Intelligens-sedler*, Christiania 29.03. 1801, 17.
- Schou, Jacob Henric. *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 ere udkomne*. Trykt hos N. Christensen, Kiøbenhavn 1801.



minerva

POLITIKK | SAMFUNN | KULTUR | 03 2010 86. ÅRGANG

BYEN
ER
FRIHET

NYTT NUMMER I SALG FRA 27.SEPTEMBER.

ONDE KVINNER SOM GJØR MENN GLATTE I SKRITTET

Malleus Maleficarum – verdens meste ekstreme bokutgivelse

Rune Blix Hagen, førsteamanuensis i historie,
Institutt for historie og religionsvitenskap, Universitetet i Tromsø

Renessansteksten Malleus Maleficarum, på norsk beryktet under tittelen Heksehammeren, kom ut i noen over ti bokkopier for første gang i desember 1486. I ettertid har utgivelsen blitt stemplet som et farlig makkverk, ja, som den mest ekstreme publikasjon i hele bokhistorien. I dag leser man bokas innhold med hoderystende ubehag, men allikevel som en viktig historisk tekst fordi den gir innsikt i tankeformer som har vært med på prege deler av Europas intellektuelle arvegods. Utgivelsen var i sin tid av grunnleggende betydning for den intellektuelle legitimeringen av en type menneskeforfølgelse som vi i ettertid kjenner som de historiske hekseprosessene¹.

Malleus Maleficarum var det første større epokegjørende studiet over heksekriminalitet. Dette omfattende standardverket om hekser står fram som et tegn på at den utviklede heksetroen var i ferd med å vinne fram blant intellektuelle i Europa under renessansetiden. Originaliteten til boka lå ikke så mye i at den frambrakte vesentlige nye innsikter, men at forfatteren systematisk sammenfattet all den kunnskap som den lærde kulturen så langt hadde om den nye superforbrytelsen. Det ble lagt opp til en helhetlig forståelse av hekseriets vesen og ulike uttryksformer. Dermed løftes forbrytelsen opp på et langt alvorligere nivå enn tidligere – trolldomskriminalitet ble rett og slett gjort til den verste tenkelige form for lovbrudd. I tillegg til en intellektuell forståelse av fenomenet, ga skriftstykket en juridisk veiledning i hvordan myndighetene, geistlige og verdslige, skulle bekjempe den nye ekspanderende trusselen. De tre delene som utgjør boka er forsynt med spørsmål og problemstillinger som så blir kommentert og besvart. «Hvorfor er det slik at onde ånder gir kvinner bedre seksuell tilfredsstillelse enn vanlige menn?», er et typisk eksempel på et spørsmål som blir utredet i den andre delen, mens problemstillingen rundt kvinners hekseritilknytning tematiseres i full bredde i den første delen. Det er imidlertid den tredje og siste delen av verket som særlig har rystet ettertidens lesere og gjort innholdet til en skamplett i bokhistorien. Denne delen er en slags manual som gir retningslinjer for rettsprosedyrer i heksesaker. Gjennom illustrerende eksempler og anekdoter får leserne høre om framgangsmåter ved arrestasjon, eksaminering

og domsatferd. Kritiske røster har på denne bakgrunnen omtalt teksten som ei lærebok i anvendelse av utilbørlige psykiske og fysiske rettsmidler, kort sagt, som en veiledning av brukt av tortur i rettssammenheng.

Boka innledes med et autoritativt missiv, også kjent som heksebullen, utsendt av pave Innocent VIII fra desember 1484 som viser at den høyeste religiøse autoritet i Europa på den tiden, den katolske pavekirken, ga sitt samtykke til hekseforfølgelse.² Teologisk sett representerte skriftet da også et forsvar for det vi kunne kalle ortodoks katolisisme og tok dermed parti for pavemakten mot samtidens mer reformvennlige katolske strømninger. «This drive for orthodoxy is, in fact, a keynote of the *Malleus*» skriver den skotske historikeren P.G. Maxwell-Stuart i sin introduksjon til boka.³

Båret fram av den nye boktrykkerkunsten fra om lag 1440 fikk skriftet stor spredning og kom ut i mange opplag de neste to hundre årene. *Malleus Maleficarum* ble faktisk en av de første større suksessene til boktrykkerne.

Forfatteren, som vi snart skal stifte nærmere bekjentskap med, fulgte selv nøye med på hele den møysommelige trykkeprosessen som foregikk i den sydvesttyske byen Speyer. Den personlige tilstedeværelsen var helt nødvendig siden brødteksten bar preg av å være et typisk uferdig arbeid med overstrekninger, innskutte setninger og marginotater. Boktrykkeren het Peter Drach, og han fikk store

praktiske problemer med å sette sammen den omfangsrike og lite gjennomarbeidede teksten. Det var bare Bibelen som kunne måle seg med *Heksehammeren* når det gjaldt antall sider. Andre trykksaker på denne tiden blir nærmest som mindre pamfletter å regne sammenlignet med heksestudiets voldsomme tekstmengde på om lag 260 tettekrevne sider.⁴

Førsteutgaven av *Malleus Maleficarum* kom altså ut helt på tampen av 1486. Kildene forteller at trykkeren Peter Drach sendte ut 12 kopier av *tractat wider die zauberer* («traktat mot heksene») den 14. desember 1486. Først året etter fikk boka tittelen *Malleus Maleficarum*, samtidig med at 1487-utgaven ble supplert med den omtalte pavelige godkjenningen samt utstyrt med en slags autorisasjon fra universitetet i Köln. Innen 1670 er det registrert noe over 30 utgaver av boka, de fleste utgitt i Tyskland, Frankrike og Italia. Et litt spesielt moment er at boka alltid ble utgitt på latin. Før 1700-tallet finnes det bare en oversettelse – et lenger utdrag ble utgitt på polsk i 1614. De fleste oversettelsene er faktisk kommet de siste 10 årene.⁵ Men den latinske originalteksten fant veien til de aller fleste større bibliotek i datidens Europa og ble flittig lest og sitert av teologer, filosofer og jurister. Det er vanskelig å si noe om det totale opplagstallet, men det har vært antydning at nærmere 50.000 eksemplarer innen utgangen av 1600-tallet og at henimot 20.000 av disse var i sirkulasjon før reformasjonsutbruddet i 1517.⁶ *Heksehammeren* kom til å sette standarden for rettsnormer i europeiske trolddomssaker og har i ettertid, noe overdrevet, fått tilagt hovedansvaret for at flere titusen kvinner havnet på bålet i løpet av 1500- og 1600-tallet.⁷ Vi kjenner imidlertid ikke til at *Heksehammeren* har blitt direkte sitert i norske trolddomsprosesser slik vi har eksempler på fra flere land, blant annet fra Island.⁸ Men sporene fra den rettsbelæringen forfatteren legger til grunn for hekseprosess-akter er tydelige, også i norsk sammenheng. Verket var på plass ved universitetsbiblioteket i København fra tidlig på 1600-tallet og kunne konsulteres der av eksempelvis norske prestestudenter og embetsutøvere fra nordriket.⁹

En forsmådd inkvisitor

Smertefulle erfaringer lå som drivkraft bak skriftet om hekseriets vederstyggeligheter. Hovedforfatteren, dominikanermunken og den erfarne inkvisitoren Heinrich

Kramer, latinisert til «*Heinrich Institoris*» (ca.1430–1505) opprinnelig fra Strasbourg-traktene, skrev verket i ren og skjær forbannelse over at han ikke ble tatt på alvor da han innledet en heksejakt i Innsbruck tidlig på 1480-åra. Hans hekseforfølgelse i byen fortonte seg som en stor fiasko. Ved en pågående og skamløse framferd i rettslokalene mot visse fromme bydamer forårsaket munken en opphisset stemning blant godtfolk i Innsbruck. Etter forhold som mer og mer tok form av reneste rettsskandaler med overgrep og sjikanøse beskyldninger, grep biskopen i området inn, avblåste forfølgelsene, satte mistenkte kvinner fri og jaget Kramer ut av byporten. For sin brautende framferd var munken blitt så forhatt i byen at biskopen ikke kunne garantere for hans sikkerhet. Biskopen stemplet mannen som både senil, gal og fanatisk.¹⁰ Ja, den tidligere så høyt betrodde inkvisitoren med doktorgrad i teologi fra Roma i 1479 ble nå beskyldt for å ha gått i barndommen – han var på dette tidspunktet knapt 55 år gammel. Inspirert av fornedrelsen og i sinne over ikke å ha blitt tatt seri-

øst, begynte Kramer å skrive på et forsvarsskrift for sine meninger og tanker.

Det ferdige verket skulle bli så bloddryppende at det nesten savner sidestykke i bokhistorien. For øvrig tyder mye på at Kramer har vært en eksentrisk, innesluttet, påståelig, sta og kranglevoren mann.¹¹ Allerede i sin samtid var han omgitt av et tvilsomt rykte med beskyldninger om løgn, svik og bløff hengende over seg. Kritikere tidlig på 1500-tallet stemplet forfatteren av *Malleus Maleficarum* som en «bløtdørstig munk», og ettertidens psykologiseringer, riktignok i god avstand til den historiske konteksten, har blant annet gått ut på at vi står overfor en mann hvis tanker og handlinger var karakterisert gjennom en «analfiksert personlighet».¹²



Tittelblad for Giovanni Antonio Bertanos utgivelse av *Malleus Maleficarum*. Venezia, 1576.

Det krasse skriftet bærer preg av å være et hastverksarbeid. Om lag ni måneder tok det hovedforfatteren å ferdigstille en nokså omfattende tekstmengde. Skriftet er blitt til ved Universitetet i Köln. Under arbeidet med redegjørelsen for den omsegripende hekseplagen har det ofte vært hevdet at Kramer fikk en viss assistanse av Jacob Sprenger (1436–1496), også han dominikanermunk. Sprenger var dessuten professor i teologi ved Universitetet i Köln, og bidro muligens til at det teologiske fakultetet i Köln ga *Malleus Maleficarum* sin faglige godkjenning. Fakultetet hadde en framskutt posisjon når det gjaldt autorisasjon og boksensur i det tyskromerske keiserriket. Denne tolknin-

gen av Jacob Sprengers rolle er imidlertid svært omstridt i historieskrivingen omkring datering, forfatterskap og betydning av utgivelsen. Den tyske historikeren Wolfgang Behringer argumenterer for at Kramer bevisst misbrakte Sprengers navn for å gi boka større autoritet. Han hevder dessuten at understøttelsen fra de lærde i Köln er oppspinn og følgelig et direkte falsum.¹³

En tirade av misogyni

En korrekt oversettelse av verkets latinske tittel, *Malleus Maleficarum*, vil faktisk være: *Trollkvinnehammeren*. Et av skriftets viktigste formål lå i understrekningen av at trolldom primært var en kvinneverrelatert forbrytelse. Kvinnens mentale, fysiske, moralske og åndelige, svakhet kombinert med heftig og uskikkelig kjønnslyst, gjorde henne til et lett bytte for Satan – og trolldom var dermed klarere enn tidligere definert som en utpreget kvinneforbrytelse. Kramer understreker i tillegg at kvinners løsmunnethet gjennom sladder og annet kvinnesnakk står i fremste rekke når det gjelder utbredelse av djevelens budskap. Hekser er langt oftere kvinner enn menn, heter det, og Kramer viser blant annet til at *femina* egentlig er et ord sammensatt av *fe* og *minus* som igjen betyr at de er svak i troen.¹⁴

I følge Kramer blir trolldomskriminalitet først og fremst begått av kvinner, trollkvinner. Disse kvinnene har inngått en åpen frivillig pakt med Satan og får sin magiske kraft gjennom et skittent og intimt forhold til Satans egen hær av demoner og smådjevler. Trollkvinnene er altså aktive agenter i Satans tjeneste. Hekseri defineres som kombinasjonen av ondskapsfulle gjerninger og frivillig kroppslig kontakt mellom kvinner og demoner. Denne form for kontakt eller pakt er grunnleggende for absolutt alle former for magiske ritualer og gjøremål. Magi har ingen kraft i seg sjøl, men blir først virkningsfull gjennom den diabolske paktinngåelsen. På grunn av sin svakhet, godtroenhet, hevngjerrighet og tåpskap er det primært kvinner som lar seg lokke av Satans fristelser om paktinngåelsen.¹⁵

Heinrich Kramer hevdet at det var flere trollkvinner på hans tid enn noen gang tidligere. Han ga ei historisk forklaring på utviklingen. Forbrytelsen oppsto tidlig på 1400-tallet

da moderne kvinner ikke lenger kunne stå imot demoners fristende seksuelle tilnærminger. På grunn av sin ustyrlige og tøylesløse kjønnslyst sto Europas kvinner på 1400-tallet fram som et lett bytte for forføreriske smådjevler. Siden demoner ga kvinnene bedre kroppslig tilfredsstillelse og orgasmer enn vanlige menn, fortsatte hekseriets utbredelse i et økende tempo utover århundret.¹⁶ Kramer skriver faktisk om en befolkningseksplisjon av hekser fra begynnelsen på 1400-tallet. Det var virkelig på høy tid å gjøre myndighetene oppmerksom på den påtrengende faren. En måte å holdene kvinnenes farlige tilbøyelighet i sjakk var å statuere skremmende og avskrekkende eksempler gjennom å forfølge uvesenet uten noen form for nåde. Selv om hans egen jakt på trollkvinner i Innsbruck var mislykket, fikk han allikevel sendt flere hundre kvinner til bålet under sin heksemisjon i ulike deler av Tyskland og Sveits, noe han selv nærmest uhemmet skryter av i framstillingen.¹⁷



»Værheksene» Tresnitt fra 1523 sin illustrerer de såkalte værheksker. *Malleus Maleficarum* fokuserer blant annet på magisk manipulasjon av værforholdene som et av heksenes sentrale gjøremål. Plutselige endringer været er tegn på hekseaktivitet skriver Kramer. Malt av Hans Baldung Grien (1484–1545).

Forfatteren gjorde flere smertelige erfaringer med hekser og var ved flere anledninger utsatt for angrep fra onde kvinner. *Malleus Maleficarum* bygger altså til dels på egen konkrete sanseopplevelser og ikke bare på vitneprov fra andre. Farlige trollkvinnene kom som ubudne gjester om natten i skapningen av plagsomme hunder og geitebukker. De hylte, skrek og bar seg, stakk lange pinner i hodeputa og i Kramers hodeplagg mens han lå og sov. Dette førte til at han led seg gjennom voldsom skallebank ved daggry. Det var bare hans sterke gudstro som hindret heksene i å gjøre større skade, påsto han selv.¹⁸ For vår del kan vi ikke unngå mistanken om at en rekke umedgjørige fylledemoner må ha vært på ferde i munkens hode. Klosterbrygget til dominikanerne går for å være av den sterke sorten. Uansett hvordan det nå forholder seg, så er demoners og trollkvinnens seksualitet et tema som opptar Kramer så til de grader. Ja, hans hekser er i det hele tatt onde

kvinner med et utagerende, aktivt og skittent kjønnsliv sammen med menneskelignende demoner.

Historiens ende

Framveksten av trollkvinner i Europa og deres syndefulle kroppslige atferd oppfattet munken som et klart forfallstegn ved den tiden han levde under.¹⁹ Dommedag var nær. Kramer og hans skrift om den nye heksetrusselen skal leses

innenfor rammene av en utpreget apokalyptiske historieoppfatning. *Malleus Maleficarum* er et klassisk produkt i konteksten av samtidens påtagende eskatologiske opptatthet og frykt. Ja, en av grunnene til at dominikanermunken sto slik på for å bli ferdig med *Heksehammen* var at verdens ende sto for døren. Det gjaldt å få de riktige gudfryktige tankene ut i tide og da spilte grammatisk korrekthet mindre rolle. Den syndefulle kvinnekroppen måtte avsløres, straffes og brennes til aske. Oppgaven var å advare folk slik at de kunne ta riktige valg i den endelige kampen mellom Gud og Satan – og ikke minst ha kriterier for å avgjøre hvem som venn eller fiende i det store oppgjøret. Dette var for øvrig den samme argumentasjonen Martin Luther brukte da han oversatte Bibelen, Det Nye Testamentet, fra gresk til tysk. Sannheten måtte ut til folket før dommedag satte inn.

Et grunnleggende premiss for hekselæren var at fenomenets utbredelse kunne forstås som et tegn på at verdens undergang var nær. På denne måten forsøkte demonologien i seinmiddelalderen og i tidlig nytid å gi en vitenskapelig forklaring på hvorfor det i samtiden krydde av trollfolk i Europa. Det lå en eskatologisk årsak bak hekseriets spredning. Demonologenes historierefleksjon er relatert til utpregede endetidsforestillinger. Den britiske historikeren Stuart Clark har i et større verk om demoner vist hvordan ideer om historie og ideer om hekser kom til å utfylle hverandre på en gjensidig måte. Den intellektuelle hekselæren hadde en vitenskapelig erkjennelsesinteresse og forsøkte å etablere fornuftsbaserte kriterier for å kunne forstå en lang rekke merkelige fenomen og hendelser. Vi kan godt si at demonologiske undersøkelser går ut på å avdekke det ukjente, skjulte og okkulte som var viktige å få brakt fram ved terskelen til sivilisasjonens undergang og historiens slutt.²⁰ På sett og vis blir demonologien en utgave av semiologien, der den viktigste oppgaven besto i å tolke forfallstegn.

Sædtransportlæren

Siden Satan ikke selv kan skape mennesker av intet (den egenskapen tilkommer bare Gud), må han gå veien gjennom overføring av sæd. Unnfangelse skjer gjennom en selsom form for kunstig inseminasjon eller sæddonasjon, om man vil. Kramer trenger en slik konstruksjon for å vise hvordan mørkets fyrste selv kan avle trollunger. Den kompliserte sædtransporten foregår ved at Satan, eller en av hans smådjever, skaper seg om til en *succubus* («den som ligger under»), det vil si til en kvinnekropp, som så har samleie med en mann. Gjennom kjønnsakten opptar denne skapningen mannens sæd. Som en *succubus* kunne Satan lagre store mengder sædveske. For å bevare sædens livgivende beskaffenhet kunne kroppsvesken oppbevares i sædbanker under stabil og noe oppvarmet temperatur. I porsjoner blir sæden i neste omgang overført til kvinner ved at Satan skaper seg om til en *incubus* («den som ligger

oppå»), det vil si til en mannlignende person.²¹ Kramer vet også å fortelle om forekomsten av fatale misfostre som kunne bli resultatet av sammenblanding av incubussæd og sæd fra vanlige menn.²²

I *Heksehammen* fortelles det flere rystende historier om framstående personer, slik som bisper og prester som gjennom flere tiår har hatt en *succubus* som sin frille. Stygge tunger innen den katolske leir antydte utpå 1500-tallet at Martin Luther skulle være et produkt av slike intime forbindelser med en *succubus*. Den religiøse opprørslederen hadde nemlig karaktertrekk som minnet strekt om en demonunntfangnet skapning. Fra en del uheldige menn har demoner i framtoningen av *succubus* sugd ut så mye sæd at de har tørket opp og dødd bare noen uker etter det fatale samleiet. Og pass på, advarer Kramer, demoner kan også avle barn ved å stjele sæd fra gutter og menn som onanerer.

De barna som blir resultatet av denne typen sædtransport blir genetisk sett til trollunger og etter hvert til fullt utviklede hekser. Med demoners hjelp vokser de seg gjerne til store, sterke og sunne trollunger, forklarer Kramer. Det bør dessuten legges til at drap på spedbarn og karnibalisme er et annet sentralt trekk ved heksefigurene i *Heksehammen*. Den senere forestillingen om at mange av heksene egentlig var praktiserende jordmødre, har sin bakgrunn i Kramers kraftige advarsel mot kvinner som setter ut snarer for udøpte spedbarn og som fusker i jordmorfaget. Det er ikke alltid samsvar mellom teori og virkelighet – det er nemlig få spor av kvinner som har praktisert som jordmødre i de historiske trolldomsprosessene. Men i horisonten til munken er jordmødre den aller verste sorten av trollkvinner. I den første delen av skriftet mot hekseriet får vi høre at jordmødre «surpass all other women in wickedness», og i den andre delen blir vi presentert historier om jordmødre som parterer, koker og eter småbarn. Kroppsdeler og fett fra udøpte spedbarn er særlig ettertraktet.²³

Fjerning og tyveri av kjønnsorgan

Kramers hekser nøyer seg ikke med et aktivt, demonisk kjønnsliv, de har også for vane å gjøre menn impotente og sågar glatte i skrittet.²⁴ Han forteller en sørgelig historie om en fortvilt mann som mente han hadde mistet sitt vitale lem og truet ei mistenkelig trollkvinne med dødsstraff dersom kjønnsorganet ikke kom på plass. Skremt av trusselen lot bondekona den kjønnsløse mannen få se et fuglereir som var fylt med et stort antall stjålne mannlige kjønnsorganer. Her lå det et tjuetalls penisser og beveget seg rundt som feite ormer. De ble holdt i livet av en diett bestående av havre og andre kornprodukter. I det mannen var i ferd med å ta det lengste lemnet, sa trollkvinnen at den måtte han la ligge fordi den tilhørte sognets egen prest!²⁵ I de kunstneriske illustrasjonene som fulgte i kjølvannet av de mange fantastiske fortellingene i *Heksehammen*

meren, kan vi blant annet se skrekkinngytende tegninger av hekser som griller mannlige kjønnsorgan på spyd.²⁶

Historien om sogneprestens lange lem har sine røtter i folkløse, men blir av teologer som Kramer utnyttet og satt inn i en helt annen og farligere sammenheng. I den refererte historien om penisstjelende hekser finnes det absolutt ikke spor av ironi hos munken, men bak fortellingen kan vi høre det folkelige latterkoret som fryder seg over en antigeistlig spøk. Inkvisitoren hørte ikke folkets ræ latter og mistolket derfor hele spøken. Med sin bakgrunn i den lærde kulturen var den folkelige kulturen, med sin form for humor, nokså fremmed for ham.

Den amerikanske litteraturhistorikeren Walter Stephens skriver at det i demonologiske skrifter, ikke minst i *Malleus*, finnes klare indikasjoner på hvordan eliten utnyttet og mistolket vanlige folks forestillinger om ånde verden i et forsøk på å rehabilitere og få bekräftet sine egne oppfatninger.²⁷ Det er særlig den amerikanske historieprofessoren Hans Petter Broedel som har vist hvordan Kramer henter sine historier fra folkløsen, og hvordan han gjennom elite-kulturens filtreringer gjør ironien til blodige realiteter. I sin diskusjon av skriftet har Broedel dessuten pekt på et interessant moment når det gjelder Kramers sterke fokus på kvinner. Jo oftere demonologien tok opp i seg den folkelige oppfatningen av skademagi, desto sterkere ble det kvinnelige innslaget også i den lærde konstruksjonen av heksefiguren, skriver Broedel.²⁸

Det finnes over 270 fornøyelige (?) eksempler hentet fra folkedypet i *Heksehammeren* – alle blir tolket og framstilt som bevis eller vitnesbyrd om ekspanderende trolldom, magi og hekseri. Spennvidden i fortellingene er store; alt fra spådomskunst og kjærlighetsmagi til værtrøldom, hamskifte og rituelle penisamputasjoner. Derimot skriver Kramer overraskende lite om hekseritt gjennom luften og om heksenes sammenkomster på høye fjelltopper og kirkegårder. Forestillingene om gigantiske heksesabbater tilhører en seinere utvikling av den demonologiske vitenskap.²⁹ Kramer nøyter seg med å bemerke at heksene har til vane å samle seg for å utøve djevelskap i forbindelse med høytider som påske og jul.³⁰

Virkelighetsfenomen

Flere ganger poengterer Kramer at menneskene som opplever nærkontakt med demoner er lysvåkne – slike ting forekommer altså i virkeligheten, det er ikke snakk om illusjoner eller drømmefantasier. Heksefenomenet er prinsipielt tilgjengelig for empiriske studier, sanseerfaring og rasjonell tenkning. Ånde verdenen er reell, og heksene utgjør en konkret konspiratorisk trussel overfor samfunnsmessige og kristne verdinormer. Identifikasjonen av hekser og forfølgelsen av dem var egentlig ikke noe annet enn et forsvar for fundamentale kristne prinsipper. De skriftlærdes heksetro slik den ble utarbeidet på 1400-tallet handlet rett og slett om Guds eksistens og tilstedeværelse i verden. Til langt ut på 1700-tallet fikk kritikere og skeptikere høre at det å gi opp troen på hekser, var det samme som å kaste bibelens grunnleggende læresetninger på båten.



Grillede penis «Four Witches and Cat» tegnet av Urs Graf i 1514. Det er ikke lange og feite fleskepølser som ligger på grillspydet!

For å sette det hele litt på spissen, kan vi si at kirkens teologi og hekselære hvilte på kvinners beretninger om seksuelle utskielser med skapninger fra ånde verdenen. Kvinnene var tvunget ut på et slags feltarbeid i en ukjent verden og fremmed kultur som var lukket for vanlige mennesker. I rettslokalene avla de feltrapporter fra demonenes rike. Slike rapporter var gull verd for presteskaper. Den kristelige ånde verden lot seg bevise gjennom sitt motstykke. Hvem kunne tvile på en slik vitenskapelig sanselighet? Heksene ble på sett

og vis gjort til garantist for Bibelens sannhetsverdi – det handlet rett og slett om Guds eksistens og aktive tilstedeværelse i verden.³¹

Under store deler av middelalderen ble hekser oppfattet som drømmende kvinner og som ufarlige individer. Trolldom og magi sto helt i utkanten av kirkelæren. I løpet av 1400-tallet oppstår altså en ny heksetro. Realitetssynet, det vil si oppfatningen om en virkelig eksistens av demoner og trollfolk, vinner innpass, og heksene overtar rollen som Guds jordiske fiender. Heksene framsto som det nye vannhelligende kjetteri og var som sådan mer truende enn de forhatte jødene. De representerte en større fare enn de tradisjonelle kjettergruppene fordi trollkvinnenes allianse med Satan var basert på hat og frivillighet og ikke på en ignorant misforståelse av den hellige skrift. Dermed var det teoretiske grunnlaget lagt for et av de meste tragiske kapitlene i den vestlige sivilisasjonens historie – de store europeiske hekseprosessene på 1500- og 1600-tallet.

Økende faglig interesse for demonologien som lærd europeisk tankegodt og særlig for *Heksehammeren* er et sentralt trekk ved aktuelle tendenser innenfor hekseforskningen. Denne tendensen kommer til uttrykk gjennom utgivelse av sentrale tekster innenfor hekselæren. I 2006 kom en fullstendig engelsk tekstkritisk oversettelse av Malleus Maleficarum. Utgaven var supplert med den originale latinske versjonen som parallelltekst. Et engelsk utdrag av dette banebrytende skriftet kom også ut i 2007, denne gangen oversatt og kommentert av den skotske historikeren P.G. Maxwell Stuart. Foruten enkelte mindre tekstutdrag har *Heksehammeren* aldri blitt oversatt til norsk eller noe annet nordisk språk.

Den endelige løsningen

Malleus Maleficarum har i sin opprinnelige språkdrakt fra slutten av 1400-tallet ofte blitt utropt til verdens verste og meste ekstreme skriftstykk. Bokhistorien byr nok dessverre på mange trykksaker som kan konkurrere om en slik tvilsom tittel. Heller ikke innenfor sin egen faglige sjanger, den demonologiske tradisjon, vil det være riktig å utrope *Malleus* til det mest ekstreme utslaget av denne typen tenkning. Det skulle bli verre seinere, gjennom bidragene til hekse- og demonlæren utover 1500-tallet. Heinrich Kramer blir som amatør å regne i forhold til eksempelvis Jean Bodins (1529/30-1596) utgivelse om heksenes demonmani fra 1580. Det gjelder både graden av kvinneforakt og i oppfordringer om rettsprosedyrer og henrettelsesmetoder der det blant annet anbefales å grille de syndefulle kvinnekroppene sakte på bålet for skikkelig å gjengjelde deres forferdelige forbrytelser. Et sted i *Malleus Maleficarum* der Kramer gjør rede for kvinners heftige kjønnslyst og ondskap, avrunder han triaden av kvinnefrykt ved å bemerke at verden utvilsomt hadde vært et bedre og tryggere sted uten kvinner.³² Det er imidlertid den franske juristen og hele Europas universalgeni på 1500-tallet, Jean Bodin, som har den endelige og oppmuntrende løsningen på det vanskelige kvinnespørsmålet. I evigheten skal de saliggjorte, uansett kjønn, gjenoppstå utelukkende som menn, forsikrer franskmannen og konstaterer, midt opp i kaoset av herjende trollkvinner, at det heldigvis vil gå bra til slutt.³³

Noter

- Denne artikkelen er utarbeidet i forbindelse med en forelesning til emnet HIS-1020, «De europeiske trolldomsprosessene», ved Universitetet i Tromsø høsten 2010. Artikkelen bygger delvis på utdrag fra min bok *Dei europeiske trolldomsprosessene*. Tittelen på artikkelen er inspirert av ei essaysamling om hermeneutikk og kultur av Jon Hellesnes hvor han skriver om kunsten å forstå heksebrennerne (se litteraturlisten).
- Heksebulen, *Summis desiderantes affectibus*, og dens plassering innenfor katolsk teologisk tradisjon blir gjennomgått og kommentert av Kallestrup, *I pagt med djævelen*, s. 45–51.
- Maxwell-Stuart, «Introduction», s. 6. Se også den første delen, «question 1», av *The Malleus Maleficarum*, s. 41–52 der forfatteren drøfter troen på skadelig magi i forhold til katolsk ortodoksi. Dersom det ikke eksplisitt framgår noe annet, er alle mine henvisninger til verket fra denne 2007-utgaven av Malleus Maleficarum (heretter i notene referert til som MM).
- Behringer, «Malleus Maleficarum», s. 718–719.
- Se litteraturlisten.
- Muchembled, *A history of the Devil*, s. 45.
- Kallestrup har nok et godt poeng når hun skriver at hekseforskere på 1900-tallet har bidratt til å overdrive betydningen av Malleus Maleficarum, *I pagt med Djævelen*, s. 46.
- Rafnsson, *Angurgapi*, s. 47. For ett av flere eksempler fra tyske hekseprosesser, se Rowlands, *Witchcraft narratives in Germany*, s. 55 hvor en jurist viser til hva *Malleus* har å si om overføring av trolldomskunnskap fra mor til datter.
- Johansen, *Da Djævelen var ude...*, s. 38. Man kan blant annet finne klare diabolske trekk med motiver som er nevnt i *Malleus* i flere av trolldomsprosessene fra Finnmark – eksempelvis prosessen mot Ane Larsdatter fra Vadsø i 1621 der Ane, etter å ha gjennomgått vannprøven, forteller at djævelen binder tungerothen på sine hekser slik at de verken kan bekjenne eller gråte, se Lilienskiold, *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, s. 91. Heksenes taushet og manglende evne til å felle tårer og til å gråte under harde forhør er et gjennomgående tema i den tredje delen av *Malleus*, se særlig s. 218–219 og s. 230–232. Forsiktig kan man antyde at utredningen om blodsband mellom trollfolk, særlig mor-datter relasjonen, og om heksenes taushet i rettsammenheng er den viktigste arven fra *Malleus* sett i relasjon til konkrete hekseprosesser.
- Behringer, «Malleus», s. 718.
- Se Broedel, *The Malleus Maleficarum and the construction of Witchcraft*, s. 10-11.
- Maxwell Stuart, «Introduction», s. 29.
- Behringer, «Malleus Maleficarum», s. 718–719. Debatten om forfatterskapet blir tatt opp i en omtale av C.S. Mackays utgivelse av Malleus Maleficarum på latin og engelsk fra 2006, se Tamar Herzigs bokanmeldelse i *Magic, Ritual, and Witchcraft*, s. 135–138. Maxwell-Stuart er noe overdrevet kategorisk når han hevder at «It is now generally accepted that Jakob Sprenger was not the co-author of the *Malleus*», se «Introduction», s. 30. I utgivelsene på slutten av 1400-tallet sto Kramer som eneforfatter, mens Sprengers navn figurerte på tittelsiden fra tidlig på 1500-tallet. I enkelte utgaver utover 1500-tallet, særlig i Frankrike, er det bare Sprenger som står oppført som forfatter. Dette har ført flere verk innen den demonologiske vitenskap bare viser til Sprenger som forfatter til Malleus Maleficarum. Dette gjelder blant annet Jean Bodins viktige bidrag til den demonologiske genre fra 1580.
- MM, s. 75.
- Diabolisme, forstått som djevelpakt og partnerskap, er, sammen med kvinners svake mentale utrustning og

- ondskapsfulle tilbøyeligheter, de sentrale temaene i den første delen av verket, se særlig MM, s.54–82.
16. MM, s.145.
 17. Se for eksempel MM s. 131 hvor Kramer forteller om alle de kvinner han selv har fått brent på bål.
 18. MM, s. 118.
 19. »The world is becoming cold and sinking towards its destruction» skriver Kramer og viser til utbredelsen av pest, epidemier og hekseri, MM, s. 96.
 20. Stuart Clark, *Thinking with Demons*.
 21. Kramer gjør rede for sædtransportlæren i forbindelse med spørsmål 3 og 4 i den første delen av boka, se MM, s. 61–67. I den andre delen får vi presentert flere fortellinger omkring kvinners demoniske kjønnsliv.
 22. MM, s. 143.
 23. MM, s. 74 og s. 129–137. Se kommentarene hos Roper, *Witch Craze*, s. 9–10.
 24. Problemstillingen «How they usually remove penises» blir utredet i kapittel 7 i den andre hoveddelen, MM, s. 150–154.
 25. MM, s. 152–153. Se for øvrig Stephens gjennomgang og kommentarer til fortellingen, *Demon Lovers*, s. 300–308.
 26. Se f.eks «Four Witches and Cat» tegnet av Urs Graf i 1514. Det er ikke lange og feite fleskpølser som ligger på grillspydet! Jf. bilde nr. 2
 27. Stephens, *Demon Lovers*, s. 17.
 28. Broedel, *The Malleus Maleficarum*, s. 270.
 29. Om hekseabbatens posisjon innenfor demonologien, se Hagen, «Heksenes sammensvergelse», s. 51–74.
 30. MM, s. 138.
 31. Denne tolkningen er framsatt av den amerikanske professoren Walter Stephens. Stephens bok *Demon Lovers* har møtte berettiget anerkjennelse og er absolutt blant de mest nyskapende historiske arbeidene fra de siste ti årene når det gjelder studie av demonologi og hekseforfølgelse.
 32. MM, s. 76.
 33. Bodin, *Colloquium of the Seven about secrets of the sublime*, s.142. Om Jean Bodins demonologi, se Hagen, *Hekser*, s. 164-190.
- Litteraturliste:**
- Behringer, Wolfgang. *Witches and witch-hunts: a global history*. Polity Press, Cambridge 2004.
- Behringer, Wolfgang. «Malleus Maleficarum».
- I Richard M. Golden (ed.) ABC-CLIO. California 2006: 717–723.
- Bodin, Jean. *Colloquium of the seven about secrets of the sublime*. Translation with introduction, annotations, and critical readings, by Marion Leathers Daniels Kuntz. Princeton University Press, Princeton, N.J. 1975.
- Broedel, Hans Peter. *The Malleus Maleficarum and the construction of witchcraft. Teology and popular belief*. Manchester University Press, Manchester and New York 2003.
- Golden, Richard M. (ed.). *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition, Volume III K-P*. ABC-CLIO, Denver & Oxford 2006.
- Hagen, Rune Blix. «Heksenes sammensvergelse. Jean Bodin og hekseabbaten som anti-samfunn».
- I Pettersen og Emberland (red.) 2003: 51–74.
- I fulltekst: <http://www.dagbladet.no/magasinet/2006/11/28/521092.html> (sjekket 16/8-2010).
- Hagen, Rune Blix. *Dei europeiske trolldomsprosessane*. 2.utg. Samlaget, Oslo 2007.
- Hagen, Rune Blix. *Hekser – fra forfølgelse til fortryllelse*. Humanist Forlag, Oslo 2010 (2003).
- Hellesnes, Jon. *Hermeneutikk og kultur. Filosofiske stubbar*. Samlaget, Oslo 1988.
- Herzig, Tamar. «Book review – of Malleus maleficarum Ed. and trans. Christopher S. Mackay». I *Magic, Ritual, and Witchcraft*, Volume 5, number 1, summer 2010. University of Philadelphia Press, Philadelphia: 135–138”.
- Johansen, Jens Christian. *Da Djævelen var ude ... Trolldom i det 17. århundres Danmark*. Odense Universitetsforlag, Viborg 1991.
- Kallestrup, Louise Nyholm. *I Pagt med Djævelen. Trolldomsforestillinger og trolldomsforfølgelser i Italien og Danmark efter reformation*. Forlaget ANIS, København 2009.
- Kramer, Heinrich. *The Malleus maleficarum of Heinrich Kramer and James Sprenger*, translated with introductions, bibliography and notes by Montague Summers. New York: Dover, 1971 (første engelske utg. 1928). I fulltekst: <http://www.sacred-texts.com/pag/mm/> (sjekket 16/8-2010)
- Kramer (Institoris), Heinrich. *Der Hexenhammer. Malleus Maleficarum*. Neu aus dem Lateinischen übertragen von Wolfgang Behringer, Günter Jerouschek and Werner Tschacher. Hg. von Günter Jerouschek and Wolfgang Behringer. Mit einer Einleitung von Wolfgang Behringer and Günter Jerouschek, dtv-Verlag, 4. revidierte Auflage. Deutscher Taschenbuch, München 2004 (2000).
- Lilienskiold, Hans H. *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*. Redigert og bearbejdet av Rune Hagen og Per Einar Sparboe. Ravnetrykk, Tromsø 1998.
- Mackay, Christopher S. (Ed. and trans.). *Malleus Maleficarum*, (2. vols. Vol. 1, The Latin Text. Vol. 2, The English Translation). Cambridge University Press. Cambridge 2006.
- Maxwell-Stuart, P.G. «Introduction».
- I *The Malleus Maleficarum*, Manchester University Press, Manchester 2007: 1-38 2007: 1–38.
- Muchembled, Robert. *A history of the devil. From the Middle Ages to the present*, translated by Jean Birrell. Polity Press, Cambridge 2003.
- Pettersen, Arnfinn og Terje Emberland (red.). *Konspiranoia. Konspirasjonsteorier fra 666 til WTC*, Humanist Forlag, Oslo 2003.
- Rafnsson, Magnús. *Angurgapi. The Witch-hunts in Iceland*. Strandagaldur, Hólmavík, Strandir 2003.
- Roper, Lyndal. *Witch Craze. Terror and Fantasy in Baroque Germany*. Yale University Press, New Haven and London 2004.
- Rowlands, Alison. *Witchcraft narratives in Germany. Rothenburg, 1561–1652*, Manchester University Press, Manchester and New York 2003.
- Stephens, Walter. *Demon Lovers – Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*. University of Chicago Press, Chicago and London 2002
- The Malleus Maleficarum*, P.G. Maxwell-Stuart (red. og overs.). Manchester University Press, Manchester and New York 2007.

Bakgrunn for terror under Hitler og Stalin: SAMSPILLET MELLOM IDEOLOGI, FIENDE- BILDER OG TERRORENS OFRE OG PRAKSIS. EN SAMMENLIKNING.

Jan Alexander Svoboda Brustad, bachelor i historie, UiO

Hitler og Stalins regimer i det 20. århundret står bak noen av historiens største forbrytelser mot menneskeheten, og viser det aller mørkeste av menneskets tilbøyeligheter og muligheter. Hvordan kan man forstå og forklare disse to regimenes uhyrlige terror og overgrep?

Begrepet terror er ikke entydig. Jeg vil her tillegge begrepet et bredt innhold, slik blant andre Morten Iversen gjør i sitt arbeid om terror under det totale herredømmet.¹ Denne brede definisjonen omfatter både psykiske og fysiske overgrep, atomisering av egen befolkning og deportasjoner av hele folkegrupper, og statlig forårsaket og opprettholdt hungersnød så vel som folkemord. Overgrep er kanskje et vel så dekkende ord.

Tross denne vide definisjonen vil jeg i denne artikkelen fokusere på terroren og ofrene klart knyttet til de to regimenes ideologier og tilhørende fiendebilder. Fokus vil også ligge på terroren mot mer eller mindre innbilte fiender og uskyldige ofre, fremfor begge regimenes utstrakte terror mot mer reelle politiske fiender og opposisjonelle. Hvordan var samspillet mellom regimenes ideologi, fiendebilder og selve terroren og dens ofre? Hvordan legitimerte regimene terroren og terrorofrene ut fra sine ideologier?

Et annet mål med denne artikkelen er å *sammenlikne* bakgrunn for og legitimering av terror under Hitler og Stalins regimer, i lys av regimenes ideologier og fiendebilder. Hvilke likhetstrekk og/eller forskjeller finner vi mellom de to regimenes ideologiske bakgrunn for terror, og mellom regimenes fiendebilder til grunn for ulike offergrupper og terrorpraksis? Og hvilke likheter og/eller forskjeller i terroren i praksis kommer til syne som konsekvens av de to regimenes ideologi og fiendebilder?

Selv om ikke-ideologiske faktorer bak terror altså i liten grad berøres i denne artikkelen, vil jeg påpeke at også disse utgjør en nødvendig bakgrunn for mye av terroren.

Ideologienes hovedmål og hovedfiender

Både Hitlers nasjonalsosialisme og den stalinistiske kommunisme hadde som mål å skape et nytt, perfekt og utopisk felleskap med et utgangspunkt som var langt unna dette idealet. Richard Overy vektlegger at begge ideologienes hovedmål gikk ut på å erstatte det gamle *klasse-samfunn* med et organisk, kollektivistisk og antiindividualistisk *fellesskap*.² I tillegg til å definere utopiske mål om å skape organiske fellesskap, definerte de to ideologiene også hvem som ikke hadde plass innenfor disse fellesskapene, og som derfor på ulike måter måtte undertrykkes og ekskluderes, eller i ytterste konsekvens fjernes.

Det kommunistiske hovedmål under Stalin var å skape et klasseløst sosialistisk felleskap basert på sosial likhet, der klassen som sosial kategori var eliminert, og proletariatet ikke lenger ble utbyttet av borgerskapet.³ Dette hovedmålet krevde kompromissløs sosioøkonomisk rekonstruksjon av samfunnet, samt revolusjonær klassekamp mot de personer man mente fortsatt var preget av det gamle klassesamfunnet – som man som regel igjen knyttet til enten sovjetisk eller internasjonalt borgerskap. Hovedfienden var altså klassefienden. Som Bruce Pauley fremholder, var den kompromissløse klassekamp og sosioøkonomiske rekonstruksjon dessuten legitimert av at utviklingen frem mot den sosialistiske utopi i følge Marx skjedde av historisk og vitenskapelig lovmessig nødvendighet.⁴

Det nasjonalsosialistiske hovedmål, var i første rekke å skape et raserent tysk folkefellesskap, *Volksgemeinschaft*, av rent arisk blod.⁵ Det tyske fellesskapet skulle altså være basert på raselikhhet og raserenhet. Nasjonalsosialismens

hovedfiende var dermed rasefienden – fienden av den tyske eller ariske rase og det rene blod – de elementer som forurenset den tyske «folkekroppen» og blodets renhet – og som dermed drev både tyskere og menneskeheten mot undergang. Om utopien skulle nås måtte disse fiendene bekjempes ved kompromissløs rasekamp, vitenskaplig legitimert ved å være Naturens vilje og gang.

Vi ser her en overordnet likhet i de to regimenenes ideologiske bakgrunn for og legitimering av terror. Begge ideologiene opererte med utopiske hovedmål som tok sikte på å skape organiske kollektivistiske fellesskap, der visse mennesker var ekskludert og definert som fiender. Før man kunne nå de utopiske fellesskapene måtte fiendene undertrykkes eller bekjempes. Men de to ideologiernes hovedmål og hovedfiender var ellers av ganske ulik art – noe som sammen med andre ideologiske ulikheter fikk betydning for terroreren og dens ofre.

Rasefiender og klassefiender: Ulike fiendebilder og ofre

Etter min mening er rasisme kombinert med en rasistisk stammenasjonalisme, nasjonalsosialismens aller dypeste ideologiske kjerne. Ovenfor skisserte jeg ideologiens hovedmål om å skape et *raserent tysk Volksgemeinschaft* av rent tysk blod. Nasjonalsosialismen opererte også med et klart rasehierarki der den germanske eller ariske rase tronet på toppen, mens laverestående raser fulgte nedover, med den slaviske rase så vidt over afrikanere, sigøynere og jøder, som lå på den definitive bunnen.⁶ Hvilke fiender var det så som måtte undertrykkes og bekjempes for at den tyske rases folkefellesskap kunne realiseres og opprettholdes? Hvem var rasefienden?

Flere offergrupper gikk mer eller mindre tydelig inn under merkelappen «fiende av den rene ariske rase og det rene blod». Selv om etnisk tyske psykisk syke og utviklingshemmede i og for seg var av tysk rase ble de, slik blant andre Iversen påpeker, i stor grad undertrykket og diskriminert under Hitlers regime som en trussel for den rene rase – «rasens renhet betydde alt».⁷ For å unngå at deres urene blod skulle forplante seg til senere generasjoner, foretok man tidlig etter Hitlers maktovertakelse tvangssteriliseringer, og terroreren mot disse gruppene kulminerte under det såkalte Eutanasi-programmet T4, der opp mot 200 000 psykisk syke og utviklingshemmede ble regelrett myrdet, deriblant ved bruk av karbonmonoksid.⁸ Nasjonalsosialismens sosialdarwinisme og eugenikk var også sentrale faktorer bak denne terroreren, og jeg vil vende tilbake til disse ideologiske bestanddelene senere i artikkelen.

Også overgrepene mot sigøynere og jøder, både innenfor og utenfor Tysklands grenser, må blant annet tilskrives disse gruppenes status som rasefiender. Som nevnt var disse menneskene plassert på bunnen av rasehierarkiet, og fa-

ren for raseblanding med slike mennesker førte deriblant til Nürnberg-lovene, som forbød ekteskap og seksuell kontakt mellom tyskere og jøder eller sigøynere.⁹ Terroreren mot jødene kulminerte under andre verdenskrig, da rundt 6 millioner ble utsatt for folkemordet vi i dag kjenner som Holocaust. Over 500 000 sigøynere ble drept av nasjonalsosialistene under andre verdenskrig, deriblant i Auschwitz' gasskamre, og flere forskere mener at også dette var et regelrett folkemord.¹⁰

Ikke bare den generelle rasisme, men også en rabiat rasistisk og apokalyptisk form for antisemittisme var en sentral ideologisk faktor til grunn for Hitlers terror mot jødene. Som Lorenz påpeker ble ikke jødene bare satt på den definitive bunnen av rasehierarkiet, men de ble samtidig «betraktet som den mest farlige av alle raser».¹¹ Jødene hadde i følge Hitler en unik evne til å bevare sin egen rase ved å utnytte og forgifte andre raser og «folkekropper» som parasitter. Den jødiske (eller jødisk-bolsjevikiske/jødisk-demokratiske) verdenskonspirasjonens evner og mål om verdensherredømme ville til slutt føre til menneskehetens undergang, om den ikke ble stoppet. Saul Friedländers begrep «redemptive anti-semitism» griper nasjonalsosialismens apokalyptiske antisemittisme: Kampen mot jødene endte i «perdition or redemption».¹² Jøden var selve dødsfienden og arierens absolutte motsetning – enten fant man en løsning på «Jødespørsmålet», ellers gikk den tyske rase og resten av menneskeheten under – enten frelse eller undergang.

En annen ideologisk faktor, som i likhet med antisemittismen var uløselig knyttet til nasjonalsosialismens rasisme, var den nasjonalsosialistiske imperialisme: Drømmen om et *Lebensraum* som skulle erobres i Øst-Europa og Sovjet, og gi maktgrunnlag og utfoldelsesmuligheter for det tyske folk – der de rasemessig overlegne skulle styre, mens slaver og jøder skulle utryddes eller fungere som treller for arierne.¹³ Denne drømmen disponerte for mye terror mot flere grupper i øst under krigen, i høyeste grad mot jødene. Om rasekamp var veien en først og fremst måtte gå for å nå det nasjonalsosialistiske hovedmål, var klassekamp og sosioøkonomisk transformasjon veien en måtte gå i Stalins Sovjet. Hvem var klassefienden? Dette spørsmålet er vanskeligere å besvare. Som nevnt ble fiender og ofre i Sovjet ofte knyttet til borgerskapet, som jo måtte elimineres. Kommunismens kamp mot borgerskapet må i så måte også kunne sies å ha hatt et klart apokalyptisk preg. Det var imidlertid få av menneskene i Stalins Sovjet som var medlemmer av noe virkelig borgerskap – og enda færre av terrorofrene som var det. Med andre ord: Hvem som var klassefiende var uklart, og det varierte. Det store flertall av Stalins ofre *ble* ofre i møte med hans vanvittige ideologisk legitimerte sosioøkonomiske transformasjonsprosjekter.

NEP-politikken på 1920-tallet var et noe flaut kompromiss med kapitalismen, som blant annet medførte at klas-

seskiller besto og ble forsterket i det som skulle være et klasseløst samfunn. På slutten av 1920-tallet satte derfor Stalin i gang sin «revolusjon ovenfra», som endelig skulle bryte med den ideologiske pragmatismen, og føre Sovjet i retning av et virkelig klasseløst fellesskap.¹⁴ Full planøkonomi og den tilhørende industrialisering og kollektivisering var ideologiske nødvendigheter – og menneskelige katastrofer uten like.

I forbindelse med tvangskollektiviseringen tok Stalin blant annet et oppgjør med de rikere bøndene, kulakkene (som regimet i stor grad selv hadde skapt under NEP-tiden), en gang for alle. De skulle nå elimineres som sosial kategori eller klasse. Flere titusener kulakker ble regelrett henrettet, og millioner ble deportert til ugjestmilde områder.¹⁵ Dårlige kornår, kombinert med tvangskollektivisering og økende tvangsinnkreving og eksport av korn for å finansiere den frenetiske industrialiseringen, førte dessuten til en voldsom statlig forårsaket og opprettholdt hungersnød. Denne tok livet av så mange som 6–8 millioner vanlige bønder.¹⁶

Forskjellen mellom nasjonalsosialismens rasisme (og rasis-tiske antisemittisme) og den stalinistiske kommunismens vekt på klassekamp og kompromissløs sosioøkonomisk transformasjon ga vesentlige ulikheter i fiendebilder, og i sin tur i terrorens praksis og for dens ofre. Klarest ser vi at fiendene og offergruppene på forhånd var mye tydeligere definert under Hitler enn de var under Stalin: «class is not as self-evident as ethnicity» eller rase.¹⁷ Hvem som var rasefiender var definert, gitt og klart for de fleste (selv om problemer kunne oppstå i forbindelse med «blandings-tilfeller» som «halvjøder» og «kvartjøder»). Klassefienden var derimot et mye mer tøyelig begrep, og majoriteten av Stalins ofre var ikke på forhånd ideologisk definerte fiender, men ble ofre i møte med de kompromissløse ideologiske begrunnede sosioøkonomiske transformasjonsprosjektene på begynnelsen av 1930-tallet.

Den tøyeligheten som lå i begrepet om klassefienden, i forhold til den mye klarere definerte rasefienden, må dessuten kunne sees som en bakgrunn for at terroren i Sovjet i perioder hadde et mye mer vilkårlig preg enn Hitlers selektive terror, og at også lojale partitopper i perioder ble mye hardere rammet av Stalins terror.¹⁸ Spesielt i årene 1934–38 ble sovjetiske kommunisttopper skutt i hopetall, og i teorien kunne hvem som helst rammes i det sovjetiske samfunn. Frykten og den psykiske terror var dermed også mer omfattende i Stalins Sovjet. Den raserene og fysiske og psykisk friske tysker trengte ikke å frykte for å bli forfulgt som rasefiende. Det var jo et sterkt raserent tysk folkefellesskap som var hovedmålet. I Sovjet var målet et klasseløst sosialistisk fellesskap, ikke noe nasjonalt, og enda mindre et raserent folkefellesskap. I perioder kunne nærmest hvem som helst anklages for å være klassefiende i Stalins Sovjet, og mange millioner vanlige sovjetborgere

led under tvangskollektivisering og hungersnød uten å på forhånd være definerte fiender.

En annen viktig forskjell vi her kan se konturene av, er den ulike grad av determinisme knyttet til terroren og ofrene. Hitlers rasefiender var fiender nettopp grunnet sin rase eller urene blod, og dermed i større grad determinert til undertrykkelse og diskriminering enn Stalins fiender og ofre. Var en født med feil rase eller urent blod, var det lite en kunne gjøre. En jøde kunne ikke bli tysker. Jeg vil utdype og drøfte denne forskjellen senere, når jeg tar for meg de to ideologienes ulike syn på evolusjonær biologi. Men før dette vil jeg problematisere min foreløpige påstand om et fundamentalt skille mellom den nasjonalsosialistiske rasistisk motiverte terror og Stalins terror knyttet til klassekamp og sosioøkonomisk transformasjon. Hvordan skal man forklare Stalins etniske terror?

Stalins etniske terror: Rasisme og rasistisk motivert terror også i Sovjet?

Den offisielle ideologi under Stalin var, i strak motsetning til Hitlers nasjonalsosialisme, i utgangspunktet preget av en grunnleggende antirasisme. I følge Overy hevdet Stalin selv at nasjonen var basert på språk, historie og kultur, og overhodet ikke på rase.¹⁹ Men Stalins fiender var ikke bare klassefiender. De var også, spesielt i årene rundt og under andre verdenskrig, etniske fiender.

Millioner av medlemmer av ulike etniske grupper ble deportert til ugjestmilde områder under Stalin. Pål Kolstø spør seg hvordan man eksempelvis skal forklare at *alle* koreanere, også de i Moskva og Murmansk, ble utrensket og deportert, *i tillegg til* de koreanerne som bodde ved Sovjets grenser til Japan, og derfor tilsynelatende åpenbart ble sett som en sikkerhetstrussel da Korea var et lydrike under det militaristiske Japan.²⁰ Lå rasistiske motiver innbakt i stalinismen likevel bak – til tross for den offisielle antirasistiske ideologi?

På en side er svaret entydig nei. Motivene bak den etniske terroren lå i følge Kolstø i en utenrikspolitisk-ideologisk endring, og dernest i sikkerhetspolitiske hensyn. Man gikk fra å ville fremme revolusjon i andre land via disse lands etniske grupper i Sovjet, til å se slike som 5. kolonner eller spioner, som samarbeidet med utenlandske fascistter og nasjonalister.²¹

På den annen side hevder Kolstø at man i Stalins Sovjet, som i Hitlers Tyskland, opererte med en objektivistisk nasjonsforståelse som låste individet fast i en bestemt kollektiv etnisk gruppe – der alle i den bestemte gruppen ble antatt å ha de samme kollektive rettigheter, men også de samme kollektive holdninger. Om disse holdningene, reelle eller innbilte, ble oppfattet som farlige for det sovjetiske regimet, måtte *alle* gruppens individer, uansett

faktisk handling eller hvor i landet de befant seg, kollektivt utrenskes. Dette forklarer behandlingen av koreanere også i Murmansk, og er en tankegang som er «strukturelt beslektet med rasisme».²² Men i motsetning til i det nasjonalsosialistiske tilfellet er det ikke snakk om rasisme i ordets rette, biologiske, betydning. Forskjellen ligger i at medlemmene av de etniske gruppene i Sovjet ikke ble sett som bærere av et felles arvestoff knyttet til sin rase, men heller med samme «kulturelle fødselsmerke».²³

Under Stalin kunne en og samme gruppe først diskrimineres positivt og deretter negativt. Det var utenrikspolitisk-ideologiske og sikkerhetspolitiske hensyn som avgjorde dette. Under Hitler var behandlingen av ulike rasers medlemmer biologisk gitt ut fra rasens blod og tilknyttede egenskaper og trekk. Noen raser var determinert til undertrykkelse og overgrep. Dette leder over i de to regimenes og ideologienes syn på evolusjonær biologi.

Evolusjonær biologi under Stalin og Hitler: Lamarckisme og darwinisme

De to regimenes ulike syn på evolusjonær biologi er et interessant ideologisk moment i forhold til regimenets terrorpraksis og ofre. Skillet her går mellom den sovjetiske tro på lamarckisme, og Hitlers vekt på darwinisme. Lamarck forklarte eksempelvis giraffens lange hals ved at den i løpet av sitt liv strekker seg etter blader høyt oppe i trærne. Denne tilegnete egenskapen, lenger hals, kan så nedarves til neste generasjon giraffer, som i sin tur får enda lenger hals. Selv om dette åpenbart er vranglære, var det denne teori som passet best til den stalinistiske ideologi: Det sosioøkonomiske miljø rundt menneskene skulle endres – slik at menneskene kunne påvirkes og *tilegne* seg de rette egenskaper; det nye sosialistiske mennesket skulle *formes* og *næres*.²⁴

I det nasjonalsosialistiske Tyskland var det Darwins evolusjonsbiologi og Mendels genetik som gjaldt. I følge denne teorien fødes eksempelvis noen giraffer med lenger hals enn andre, grunnet tilfeldige mutasjoner i genmaterialet. De giraffene med kortest hals dør gjerne ut, mens de med lengst hals klarer seg best, får flest avkom, og overfører sitt gode genmateriale via arv. I Hitlers Tyskland skulle det nye perfekte mennesket ikke formes av miljøet, men *avles* og *fødes* – gode egenskaper skulle *arves*.²⁵ Ideen om at de beste menneskene kan og må avles eller ales opp går gjerne under betegnelsen eugenikk.

Darwins evolusjonsbiologi er den vitenskapelig korrekte, men nasjonalsosialistene brukte den på sine egne pseudo-vitenskapelige premisser. For det første kombinerte nasjonalsosialismen også darwinismen med sin generelle rasisme. Man hevdet at alle relevante egenskaper var nedarvet, og dernest at ulike egenskaper var biologisk tilknyttet til de ulike raser.²⁶ For det andre gikk man fra ren darwinisme til en rasistisk form for sosialdarwinisme. Man hevdet

ikke bare at «den sterkeste overlever», men også at dette var slik det ideelt sett *burde* være, også blant mennesker. De svakeste rasene, og de svakeste menneskene i hver rase burde gå til grunne – det var Naturens rene og egentlige vilje.²⁷

Hvilke implikasjoner hadde så de ulike synene på evolusjonær biologi for regimenets ofre og terroren i praksis? For det første underbygges den første nevnte forskjellen mellom regimenets fiendebilder og ofre: Fiendene og ofrene var klarere definert i den nasjonalsosialistiske ideologi. En jøde hadde eksempelvis de negative egenskaper alle jøder hadde ved å tilhøre den jødiske rase – og disse egenskapene var i sin tur nedarvet, og kunne under ingen omstendigheter endres. Raserene og friske tyskere derimot, med tilhørende gode og verdifulle nedarvete egenskaper, hadde lite å frykte.

Dette leder over i hovedpoenget, nemlig forskjellen mellom de to regimenes og ideologienes grad av determinisme i forhold til terror og terrorofre. Kombinasjonen av nasjonalsosialismens rasisme og darwinisme/sosialdarwinisme gjorde at det ikke var noe håp om frelse eller forbedring for fiendene av den tyske rase og det rene blod. Jøder og sigøynere tilhørte ikke bare feil rase, men uløselig knyttet til deres rase var en rekke negative biologisk nedarvete og gitte egenskaper, som det var umulig å gjøre noe med. Psykisk syke og utviklingshemmede tyskere var kanskje av tysk rase, men deres nedarvete sykdommer var ikke forenlige med det ariske ideal om den sterke og harde. De var sykelige og svake, og sosialdarwinismen og eugenikken foreskrev at det eneste rette var at slike grupper gikk til grunne. Kun den sterkeste rase og den sterkeste mann hadde rett til å overleve. Alle disse gruppene var biologisk determinert til undertrykkelse, ja i ytterste konsekvens til undergang.

I Stalins Sovjet foreskrev troen på lamarckismen derimot at det var mulig å forbedre mennesket ved å endre det sosioøkonomiske miljø, noe som for giraffer ville innebære at bladene ble hengt høyere opp i trærne. Relevante egenskaper kunne tilegnes. I Stalins Sovjet var det derfor, som Overy påpeker, i større grad enn i Hitlers Tyskland mulighet for forbedring for de menneskene som i utgangspunktet ikke hadde de egenskapene det utopiske ideal krevde.²⁸ De var ikke på samme måte determinert til undertrykkelse, og i alle fall ikke biologisk determinert til undergang. Samtidig vektlegger Overy at barn av personer som kom til å bli definert som klassefiender ble undertrykket også i Sovjet: De hadde jo tilegnet seg ufordelaktige egenskaper i sitt nærmeste miljø.²⁹ Dessuten må man ha antatt at de også hadde arvet noen av de negative egenskapene deres foreldre, klassefiendene, hadde tilegnet seg tidligere. En viss determinisme fantes altså også her. En borgerskaplig klassefiende kunne nok ikke bli en proletar, og måtte ekskluderes. Likevel kommer det frem hos Kolstø at blant

andre barn av fiender forvist til Sibir kunne forlate spesialbosetninger etter fylte 16 år.³⁰ Det var med andre ord håp om forbedring. Barn av jøder og sigøynere ble derimot etter 1942 «av nødvendighet» drept av nasjonalsosialistene. Og om noe, ble de med tiden bare farligere.

Hardhet og umenneskelighet: Konsekvensialisme og ny moral

I følge Glover var hardhet og umenneskelighet verdier som ble forsvart av både Hitlers og Stalins ideologier. Slike verdier bidro i sin tur til å legitimere regimenes terror.³¹

I Sovjet var det i følge Glover en rigid konsekvensialisme som forsvarte hardheten og umenneskeligheten: Det utopiske målet om et sosialistisk fellesskap helliget alle midler – «you can't make an omelette without breaking eggs.»³² Stalins enorme transformasjonsprosjekter tidlig på 1930-tallet var ideologiske nødvendigheter på vei mot det hellige målet. Den generelle terroren mot bøndene og den statlig forårsakede og opprettholdt hungersnøden var kanskje uheldige konsekvenser, men de ble helliget og oppveiet av det utopiske mål.

På en side kan man hevde at også den nasjonalsosialistiske terror var legitimert av en ideologisk konsekvensialisme. For å nå det hellige målet om et raserent tysk *Volksgemeinschaft* ble midler som tvangssterilisering og «dødshjelp» for psykisk og fysisk lidende legitimert. Det samme målet, kombinert med den apokalyptiske krigen mot jødene, legitimerte i ytterste konsekvens folkemord som middel.

På den annen side ser man også en forskjell mellom de to regimenes terror-legitimering her. Overgrep og undertrykkelse av jøder, sigøynere, psykisk syke og utviklingshemmede var ingen uheldig konsekvens i nasjonalsosialismen – det var like mye et mål i seg selv som midler for å nå det overordnede målet. I denne forbindelse trekker både Glover og Hagtvet inn nazistenes forsøk på å skape en helt ny moral, der hardhet og umenneskelighet var gode verdier i seg selv, fremfor svakhet og medlidenhet: Det å undertrykke jøder ble en dyd.³³

De millioner sovjetiske bønder som ble rammet av terror og sultedød under Stalins ideologisk legitimerte transformasjonsprosjekter kan ikke sies å ha vært noe mål i seg selv på samme måte. Men heller ikke her var det noe rigid skille mellom middel og mål. Waal påpeker blant annet at kollektiviseringen av landbruket med påfølgende hungersnød på den ukrainske landsbygda også hadde som mål å knuse «ukrainsk nasjonalisme» blant bøndene.³⁴ Og kulakkene skulle jo utrykkes som sosial klasse. Terroren mot disse gruppene må kunne sies å ha vært mer et mål i seg selv enn en ideologisk legitimert, om enn uheldig, konsekvens.

Folkemord:

Kun under Hitlers nasjonalsosialisme?

Når det gjelder terroren i sin ytterste konsekvens, mener flere av forfatterne jeg har lest under dette arbeidet at Stalin, i motsetning til Hitler, ikke begikk noe folkemord. Man kan hevde dette ved å påpeke at Stalins terror ikke først og fremst var rettet mot hele grupper grunnet deres rase, etnisitet, nasjonalitet eller religion, og dernest ved å hevde at Stalins intensjon ved ulike former for terror aldri var å fysisk utrydde hele folkegrupper. Begge punktene er krav i FNs folkemordkonvensjon av 1948.³⁵

Mot det første punktet finnes en klar innvending. Årsaken til at terror mot politiske og sosiale grupper er utelatt fra folkemordkonvensjonen, er at Stalin selv nedla veto mot dette da konvensjonen ble vedtatt etter krigen.³⁶ Det synes urimelig å frikjenne Stalin for folkemord fordi han sørget for å utelukke de grupper han rammet hardest fra konvensjonens definisjon.

I punktet om intensjon vil jeg mene at det ligger en mer reell forskjell mellom Hitlers folkemord, i første rekke Holocaust, og Stalins terror. Mann understreker skillet mellom intenderte og ikke-intenderte drap under Hitler og Stalin.³⁷ At Hitlers og andre ledende nasjonalsosialisters intensjon, i det minste fra 1942, var å samle alle Europas jøder med det overordnede mål om å ta livet av dem, er i dag hevet over all tvil.

Selv om tapene i menneskeliv som følge av Stalins transformasjonsprosjekter var enorme, lå det ingen intensjon om å ta livet av flere millioner bønder bak, med mulig unntak av de ukrainske «nasjonalistene». Etniske deportasjoner under uhyrlige forhold tok også sin andel menneskeliv, men intensjonen var deportasjon snarere enn mord. Det nærmeste vi kommer folkemord i Stalins Sovjet er etter mitt skjønn terroren mot kulakkene. Bak avkulakkiseringen lå blant annet en intensjon om å utrydde kulakken som sosial kategori eller klasse. Pauley sammenlikner Holocaust mot jødene med Stalins avkulakkisering. Han vektlegger at kulakkene, som jødene, ble valgt som ofre kun av den grunn at de var kulakker.³⁸ Dette er utvilsomt et viktig poeng, og en klar likhet.

Likevel finner jeg det vanskelig å kunne hevde at Stalins intensjon var å fysisk utrydde kulakkene som gruppe. Blant annet delte man jo kulakkene inn i tre ulike grupper, der bare den minste av dem, med de «farligste» elementene, skulle fysisk likvideres. Resten skulle deporteres, først og fremst til nye områder. Dette medførte også store dødstill, og man kan hevde at Stalin kan klandres for folkemord, ettersom han burde ha forutsett konsekvensene av de intensjonene han åpenbart hadde.³⁹ Jeg vil likevel mene at det er en kvalitativ forskjell mellom dette og nasjonalsosialistenes åpenbare intensjon om folkemord fra 1942.

Flere viktige ikke-ideologiske faktorer ligger bak Holocaust i årene 1941/42–45. Allmenn forråelse, og muligheter og begrensninger knyttet til krigen og dens forløp, samt innbyrdes rivalisering mellom konkurrerende maktinstitusjoner er noen av disse faktorene. Samtidig er de nasjonalsosialistiske ideologiske bestanddelene jeg har vektlagt i denne artikkelen helt nødvendige for å forstå bakgrunnen for og legitimeringen av et folkemord.

Konklusjon

Målet i denne artikkelen har vært å sammenlikne bakgrunnen for terroren under Hitler og Stalin, med utgangspunkt i de to regimenes samspill mellom ideologi, fiendebilder og terrorens praksis og ofre. Jeg har funnet flere likhetstrekk, men kanskje enda flere forskjeller. Forskjellene jeg har påpekt knyttet til regimenes ideologiske hovedmål, fiendebilder og andre ideologiske bestanddeler, bidrar i sin tur til å forklare ulikheter mellom regimenes terror i praksis og regimenes terrorofre.

Begge ideologiene søkte å skape utopiske fellesskap, der noen grupper var ekskludert og måtte bekjempes, og der det utopiske målet helliget alle midler. Men fiendene i Hitlers Tyskland var mye klarere definert enn i Stalins Sovjet, noe som blant annet kan forklare hvorfor terroren under Stalin i perioder var mye mer vilkårlig enn under Hitler, og hvorfor både de mest lojale partitopper og mange millioner vanlige sovjetborgere kunne rammes av Stalins terror. I Hitlers Tyskland var dessuten noen definerte grupper determinert til undertrykkelse, i ytterste konsekvens til utryddelse, i større grad enn i Stalins Sovjet.

Stalin tok livet av flere millioner mennesker enn det Hitler gjorde, særlig i sammenheng med hans ideologisk legitimerede transformasjonsprosjekter, som jeg i dette arbeidet har inkludert i betegnelsen ideologisk motivert terror, gikk mange liv tapt. For disse ofrene var det revnende likegyldig om det lå en ideologisk intensjon om å drepe bak eller ikke. Likevel sitter jeg igjen med en følelse av at det hviler noe mer fanatisk over den nasjonalsosialistiske ideologi og terror. Med Glovers ord: «Yet, even after thinking about Stalin, [...] to turn towards Hitler still seems to be to look into the deepest darkness of all.»⁴⁰ Mye av dette dypeste mørke ligger i nasjonalsosialismens rasisme, sosialdarwinisme, eugenikk, apokalyptiske antisemittisme og nye moral – ideologiske faktorer som sammen ga en helt nødvendig bakgrunn for og legitimering av en politikk som til slutt tok sikte på å samle *alle* Europas jøder, fra spedbarn til oldinger, med det ene formål: Å drepe dem.

Noter

1. M. A. Iversen, «Terror under det totale herredømmet. Nazi-Tyskland og Stalins USSR i sammenlikning», i (Red) B. Hagtvat, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008, s. 269–291
2. R. Overy, *The Dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia*, London 2004, s. 231
3. Overy 2004, s. 231 og 241
4. B. Pauley, Hitler, *Stalin and Mussolini. Totalitarianism in the Twentieth Century*, Wheeling 2009, s. 4
5. Overy 2004, s. 231–32
6. Pauley 2009, s. 7
7. Iversen 2008, s. 284
8. Iversen 2008, s. 284–86
9. E. Lorenz, «Hitlers Tyskland 1933–1939», i T. B. Eriksen, H. Harket, E. Lorenz, *Jødehat*, Oslo 2006, s. 449–50
10. J. O. Johansen, «Sigøynerne. Forfulgt i århundrer», i (Red) B. Hagtvat, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008, s. 301–302
11. E. Lorenz, «Mordet på seks millioner jøder», i T. B. Eriksen, H. Harket, E. Lorenz, *Jødehat*, Oslo 2006, s. 493–4
12. S. Friedländer, «Ch. 3: Redemptive Anti-Semitism», i *Nazi Germany and the Jews. The Years of Persecution, 1933–1939*, New York 1997, s. 100
13. O. Fure, «Tilintetgjørelsen av de europeiske jødene. Nyere tema og teorihorisonter», i (Red) B. Hagtvat, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008, s. 252–53
14. Å. Egge, *Fra Aleksander II til Boris Jeltsin*, Oslo 1993, s. 155 og 158–59
15. M. Mann, «Ch.11: Communist Cleansing. Stalin, Mao, Pol Pot», i *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2005, s. 323
16. Mann 2005, s. 324
17. Mann 2005, s. 324
18. Iversen 2008, s. 279 og 288–89
19. Overy 2004, s. 550
20. P. Kolstø, «Stalins etniske terror. Rasisme eller raison d'état?», i (Red) B. Hagtvat, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008, s. 190
21. Kolstø 2008, s. 198
22. Kolstø 2008, s. 194
23. Kolstø 2008, s. 194
24. Overy 2004, s. 243–44
25. Overy 2004, s. 244–45
26. Overy 2004, s. 244 og 251
27. J. Glover, *Humanity. A moral history of the twentieth century*, London 2001, s. 322
28. Overy 2004, s. 255
29. Overy 2004, s. 254
30. Kolstø 2008, s. 191
31. Glover 2001, s. 259–60, 325–26 og 327
32. Glover 2001, s. 255
33. Glover 2001: 327 og B. Hagtvat, «Den farlige renhetslengselen», i (Red) B. Hagtvat, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008, s. 27
34. I. Waal, «Folkemord. En juridisk og politisk begrepsanalyse», i (Red) B. Hagtvat, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008, s. 89
35. Waal 2008, s. 81 og 87
36. Iversen 2008, s. 267
37. Mann 2005, s. 351
38. Pauley 2009, s. 71
39. Waal 2008, s. 89
40. Glover 2001, s. 317

Litteraturliste

- Egge, Åsmund, *Fra Aleksander II til Boris Jeltsin*, Oslo 1993.
- Friedländer, Saul, «Ch. 3: Redemptive Anti – Semitism», i *Nazi Germany and the Jews. The Years of Persecution, 1933–1939*, New York 1997.
- Fure, Odd-Bjørn, «Tilintetjørelsen av de europeiske jødene. Nyere tema og teorihorisonter», i B. Hagtvvet (red), *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008.
- Glover, Jonathan, *Humanity. A moral history of the twentieth century*, London 2001.
- Hagtvvet, Bernt, «Den farlige renhetslengselen», i (Red) B. Hagtvvet, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008.
- Iversen, Morten, «Terror under det totale herredømmet. Nazi-Tyskland og Stalins USSR i sammenlikning», i (Red) B. Hagtvvet, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008.
- Johansen, Jahn Otto, «Sigøynerne. Forfulgt i århundrer», i (Red) B. Hagtvvet, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008.
- Kolstø, Pål, «Stalins etniske terror. Rasisme eller raison d'état?», i (Red) B. Hagtvvet, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008.
- Lorenz, Einhart, «Hitlers Tyskland 1933–1939», i T. B. Eriksen, H. Harket, E. Lorenz, *Jødehat*, Oslo 2006.
- Lorenz, Einhart, «Mordet på seks millioner jøder», i T. B. Eriksen, H. Harket, E. Lorenz, *Jødehat*, Oslo 2006.
- Mann, Michael, «Ch. 11: Communist Cleansing. Stalin, Mao, Pol Pot», i *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2005.
- Overy, Richard, *The Dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia*, London 2004.
- Pauley, Bruce F., *Hitler, Stalin and Mussolini. Totalitarianism in the Twentieth Century*, Wheeling 2009.
- Waal, Ida, «Folkemord. En juridisk og politisk begrepsanalyse», i (Red) B. Hagtvvet, *Folkemordenes svarte bok*, Oslo 2008

KJARTAN SLETTE MARK OG ØKSAS TALE

James Godbolt, førsteamanuensis ved Institutt for historie, sosiologi og innovasjon, Høgskolen i Vestfold

1968-opprøret har i internasjonal samanheng ofte blitt assosiert med ekstremisme.¹ Det norske «68» er ikkje spesielt prega av ytterleggående handlingar samanlikna med andre land, men i Norge var det likevel hendingar som i samtida vart sett på som ekstreme og som i alle fall skapte ekstreme reaksjonar. Tumultane i 1965 rundt eit kunstverk av Kjartan Slettemark, etter kvart kjent som Vietnam-bildet, høyrer definitivt heime blant dei.

1968: Rotekte eller medieskapt opprør?

Trass i ein konsensus mellom historikarane om at «1968» var ein ytterleggående affære, er det fleire både i samtida og seinare som har stilt spørsmål ved opprørets karakter.² Var dei ekstreme handlingane samfunnstrugande samanlikna med tidlegare opprør eller revolusjonar, eller var dei heller psykodrama som utspelte seg framfør tv-kamera? Etter gjennombrøtet av dei moderne massemedia kan journalistar utan vidare tilføre handlingar eit ferniss av det ekstraordinære, det ytterleggående. Medievinklinga kan skape nokså ordinære handlingar, som til dømes eit demonstrasjonstog, om til noko «ekstremistisk». Ein snakkar i slike tilfelle om ei hending som er skapt av massemedia, altså den såkalla «media event» eller mediehappyning. Det ekstreme er ikkje ein eigenskap som kan tilskrivast sjølve handlinga, men er noko som er medieskapt.

Medieskapt hendingar kan sjølvstekt vise seg berre å vere ein blaff og hamne raskt på historias skraphaug. Men i det ei handling kjem i rampelyset, kan merksemda til massemedia i seg sjølv gjere handlinga om til eit historisk vendepunkt, eller i alle fall til ein brikke i eit viktig politisk eller sosialt spel. Vendepunkt står sentralt i historiefaget, men også samfunnsvitatar har interessert seg for fenomenet. Til dømes har Pierre Bourdieu drøfta vendepunkt i ein gjennomgang av maiopprøret i Paris i 1968.³ Nyare sosiologisk forskning om sosiale rørsler har dessutan fokusert på *moral shocks* (moralske støyt) som viktige vendepunkt i opprør og protestaksjonar.⁴

Kjartan Slettemarks utstilling av hans Vietnam-bilde i juli 1965 vart i samtida sett på som ei outrert kunstpolitisk handling og den fekk overveldande mediedekking.⁵ Mediedekninga bidrog sterkt til den provokative verkna den bildet fekk, men Vietnam-bildet var noko meir enn ei medieskapt hending. Bildet hadde i seg sjølv ein sjøkerande og vedvarande effekt på det norske samfunnet og vart eit vendepunkt i den norske vietnamprotesten.

Gnisten bak protesten

I forskinga om kollektive rørsler har ein vore oppteken av den katalyserande funksjonen slike einskilde hendingar har for framveksten av protestrørsler.⁶ Ofte spelar dei ei sentral rolle i å trekkje protesten i gang. Protestrørsler og -aksjonar er i byrjinga ofte prisgitt ei psykisk tenning, ein moralsk lada gnist. Ekstreme hendingar kan nettopp ha ein slik katalyserande effekt for rørsler som er avhengige av engasjerte deltakarar, spesielt for rørsler som har som mål å hjelpe andre heller enn å fremje egne interesser.

Kva type menneskehandling kan skape gnisten til kollektiv protest, rørsler eller opprør? Det varierer og kan dreie seg om alt frå tilfeldige episodar, der eit menneske eller ei gruppe blir undertrykt eller mishandla av ei overmakt, til meir taktisk planlagde og gjennomtenkte handlingar. Det tilfeldige drapet på Benjamin Hermansen i 2001 var til dømes gnisten som fekk ca. 40 000 oslofolk til å demonstrere mot rasisme. I tilfellet Kjartan Slettemarks

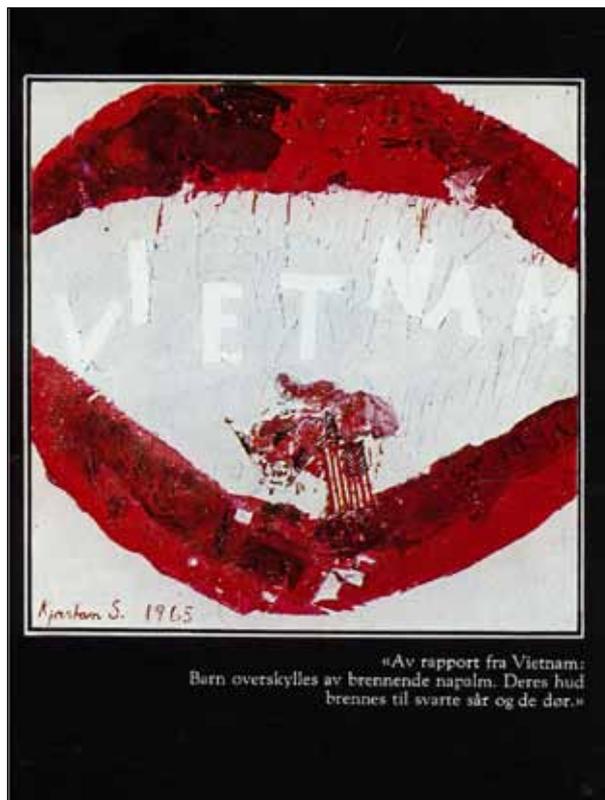
Vietnam-bilde var ikkje gnisten tilfeldig, men vart resultatet av ei målretta, men samstundes nokså spontan, protesthandling frå kunstnaren si side. Slettemark ønskte i humanismens namn å få folk til å reagere mot USAs krigføring i Vietnam, og ønsket hans vart oppfylt – og vel så det. Spørsmålet som eg skal drøfte her er korfor det var nett Vietnam-bildet som tente folks engasjement.

Historia om Vietnam-bildet

Historia om Vietnam-bildet kan i grove trekk skisserast slik. Sidan slutten av 50-talet hadde Unge Kunstneres Samfund (UKS) disponert ein utstillingsmonter som stod på Eidsvollss plass framfor Stortinget. Ein jury i UKS plukka ut ein ung kunstnar som fekk lov til å stille ut eit kunstverk etter eige val. Bildet fekk stå ein månad og vart kalla for «Byens bilde». Slettemark vart månadens kunstnar for mai og laga eit stykke abstrakt plastkunst, ein kolasje med innslag av ymse material som aluminium og tøybitar i tillegg til plast (tittel *Nr. 1 1965*). Bildet fekk mykje omtale, reaksjonane var blanda. Fjorten dagar seinare vart bildet skada av russen som hadde knust ruta og spraya bildet med raud maling, truleg eit utslag av uhemma russefeiring. Slettemark fekk tilbod om å erstatte bildet og laga eit heilt nytt verk med Vietnamkrigen som tema. Den 26. juli vart bildet stilt ut. Som i det første bildet brukte Slettemark utradisjonelt materiale, men innhaldet var ikkje lenger fullt så abstrakt. Bodskaen var derimot svært tydeleg. Ein raud munn forma som eit skrik utgjorde den ytre ramma. Orda Vietnam og Jesus og nokre lause bokstavar var plasserte i bildet, og fremst i bildet og midt i munngapet var det festa ei dokke og USA sitt flagg (i papp), begge dekt med raud maling. Om ein ikkje forstod bodskaen umiddelbart, var det berre å titte på tittelen på verket: *Av rapport fra Vietnam: Barn overskylltes av napalm. Deres hud brennes til svarte sår og de dør.* I avisomtalen opplyste Slettemark at bildet var til sals for femten hundre kroner, og pengane skulle gå til hjelp for den lidande sivilbefolkninga i Vietnam.

Reaksjonane var svært sterke. I pressa raste debatten og heftige diskusjonar med tilløp til slagsmål utspant seg rundt sjølve utstillingsmonteren. Det var fleire motstandarar, m.a. den unge Trygve Hegnar, som på ulovleg vis stilte ut «motbilda» sine med eit antikommunistisk innhald. Alt frå første dagen av utstillinga tok frustrerte publikummarar saka i eigne hender og prøvde å øydelegge bildet. Aggresjonen blant publikumet toppa seg då ein mann med øks knuste montereren og reiv bort det tilsølte amerikanske flagget.

Sidan opninga av utstillinga hadde politiet vore involvert og etter denne episoden nekta politiet UKS å stille ut bildet på grunn av alt oppstyret. Men UKS anka avgjerda til Justisdepartementet og fekk medhald. Politiet vart pålagt å stå vakt om bildet om dagen mens representantar for



Postkortversjon av Slettemark sitt bilde FMK kjøpt Vietnam-bildet og laga eit postkort av det. Salsinntektene gjekk til innsamlingsaksjonen for sivilbefolkninga i Vietnam.

UKS tok ned bildet om natta for trygg oppbevaring. Midt under oppstusset i Oslo kjøpte pasifistorganisasjonen Folkerøising mot krig (FMK) bildet og pengane vart brukte som det første bidraget til ein større, humanitær innsamlingsaksjon til sivilbefolkninga i Vietnam. Vietnam-bildet skulle stillast ut hos UKS i Stavanger og Trondheim, men berre etter få dagar i Stavanger vart bildet skada på nytt og FMK som skulle passe på bildet, avlyste resten av turneen.

Å vekkje engasjement

I sin gjennomgang av debatten om Vietnam-bildet har historikaren Elizabeth Linder peikt på tre viktige aspekt ved bildet som skapte reaksjonar og engasjement: bildet som ei utfordring til det rådande kunstsynet, bildet som ein politisk provokasjon og bildet som ein målestokk på ytringsfridomen i det norske samfunnet.⁷ Før vi ser på desse aspekta i høve til den norske vietnamprotesten, er det viktig å slå fast at bildet verkeleg vart eit spektakkel. Ifølgje Linders kartlegging var det i perioden frå mai til august 1965 trykt 57 leiarartiklar, 148 større reportasjar og 44 lesarbrev i hovudstadsavisene *Aftenposten*, *VG*, *Dagbladet*, *Arbeiderbladet*, *Morgenbladet* og *Friheten*.⁸ Dersom ein samanliknar mediedekninga av Vietnam-bildet med dekninga av den første demonstrasjonen mot Vietnamkrigen eit halvt år i førevegen, må konklusjonen vere at Vietnam-bildet hadde ein heilt annan verknad enn gatedemonstrasjonen 11. mars 1965.⁹

Korleis utfordra så Vietnam-bildet den tradisjonelle kunstoppfatninga i Noreg? Etter nokre relativt stille tiår i kunstmiljøet i Norge etter krigen tok unge kunstnarar i 1964 eit opprør med det beståande kunstsynet og kunstnaranes maktinstitusjonar.¹⁰ Med Willi Storn i spissen laga nokre unge kunstnarar som ikkje fekk sleppe til under Høstutstillingen i 1964, si eiga utstilling i Oslo, med tittelen «Noen unge refuserte». Mellom dei var Kjartan Slettemark. Utstillinga førespeilte utviklinga i norsk kunst i det neste tiåret, nemleg ei vending bort frå den estetiserande, franske tradisjonen og ei omfanning av den politiserte, personifiserte og til dels amerikansk-inspirerte, nye kunstbølga. Unge norske kunstnarar vart inspirert av kunstmiljøet på 50-talet ved Black Mountain College i Nord-Carolina i USA, og beatkulturen den gav næring til. Her skimtar vi eit dobbelsidig oppgjær med *doxa* i kunsten den gongen. Det gjaldt synet både på kunstens rolle i samfunnet og på den kunstnariske produksjonen, altså både kunstformer og teknikkar. Bakteppet til Slettemarks bilde var ein trend mellom unge kunstnarar til å utfordre både kunstautoritetane og publikumet i salongane.

Ein viktig føresetnad for Slettemarks handling var altså impulsar frå internasjonale kulturelle trendar og det faktum at sjølve tidspunktet då desse slo inn i det norske kunstmiljøet, fall saman med opptrappinga av Vietnamkrigen. I USA kom protesten mot Vietnamkrigen til å bli identifisert kunstnarisk med den kunstforma som seinare vart varemerket til Kjartan Slettemark, nemleg *performance*.

Men Vietnam-bildet var ikkje performance, det var langt i frå eit politisk-kunstnarisk stunt. Slettemark heldt seg faktisk langt unna utstillinga og publikumet. Han sneik seg så vidt ut på Eidsvoll's plass for å erstatte bildet etter at «øksemannen» hadde hogd til. Bildet var heller ikkje ein happening i seg sjølv, jamvel om reaksjonane på bildet kom til å likne på det. Reaksjonen som bildet skapte var til dels eit resultat av formspråket og det utradisjonelle materialet som Slettemark brukte: ei plastdokka, eit flagg, maling smurt utover lerretet, bokstaver også i plast. Vietnam-bildet som ein alternativ kunstnarisk produksjon fungerte altså som ein trekkplaster for massemedia og ei skyteskive for norske kunstkritikarar.

Men det var sjølvsgagt den politiske provokasjonen som gav bildet ein ekstra dimensjon og som tilførte det ekstremistiske kvalitetar. Reaksjonane til det første bildet som Slettemark stilte ut som «Byens bilde», *Nr. 1 1965*, var kraftige nok hos dei tradisjonsbundne kunstkritikarane, men utgjorde ikkje meir enn ein flau bris samanlikna med stormen rundt Vietnam-bildet. Symbolbruken i bildet, ei dokke – altså eit forbrent barn, eit uskuldig offer for krigen, flagget til USA – Norges bergingsmann under den andre verdskrigen og garantist for norsk tryggleik under den kalde krigen, den skrikande munnen – kunstnarens fortvilning og skrik om humanitær handling, gav bildet ein

sterk og utvitydig bodskap. Slettemark understreka gong på gong at han ikkje talte kommunismens sak, men protesterte utelukkande på eit humanitært grunnlag. Likevel var protesten retta mot USAs politikk i Vietnam og hadde dertil ei svært provokativ utforming. Det var spesielt bruken av det amerikanske flagget som fekk sinna i kok. Aviskommentarane flomma over med fordømming av Slettemarks bruk av flagget, og «øksemannen» og andre sabotørar fortalde at dei hadde blitt provoserte til å gjere hærverk for å «frigjere» flagget.¹¹

De sterke reaksjonane som bildet skapte var med på å leggje grunnlaget for den tredje tråden i det offentlege ordskiftet om Vietnam-bildet, nemleg debatten om yringsfridom. Kor langt kunne ein tøyse normene for offentlege, individuelle ytringar, i dette tilfellet til ein provoserande kunstnar? Her kom Vietnam-bildet inn på eit nytt spor i debatten som knytte bildet opp til 68-opprøret. 68-opprøret handla jo ikkje berre om «å finne seg sjæl» innvendig. I like stor grad dreia det seg om å bryte ut av ein politisk avmaktssituasjon ved å markere seg i det offentlege rom. Debatten vart dreia mot å diskutere *autoritet*, kjernen i 68-opprøret. Ved å bli koplå opp til det gryande antiautoritære opprøret vart Vietnam-bildet del av dei politiske og motkulturelle straumdraga som utfordra «the establishment». Samfunnskonteksten var ikkje avgrensa til det kunstnariske eller utanrikspolitiske feltet åleine, men gjaldt så å seie heile den kritiske diskursen om det norske samfunnet. Dermed var Vietnam-bildet med på å gjere kritikken av Vietnamkrigen til ein integrert del av det norske ungdomsopprøret og den venstrepolitiske mobiliseringa som var under oppsegling. Slettemarks hippieaktige utsjånad må også ha gjort sitt for å forankre protesten hans i ungdomsopprøret.

Innramming av Vietnamkrigen som ein humanitær tragedie

I si bok *From Art to Politics* tar den amerikanske statsvitararen Murray Edelman for seg korleis kunstverk skapar politiske oppfatningar.¹² Edelman framhever tre sider ved kunst som er viktige for politiske prosessar: 1) Kunst er i stand til å tilføre meining til røyndomsskildringar slik som faktareportasjar frå massemedia, 2) kunst sår tvil om «samfunnsanningar» og dei rådande moralske normene og 3) kunst skapar meining først og fremst ved å appellere til menneskelege kjensler hos den einskilde. Kunst kan derfor ha ein langt sterkare verknad på menneske enn meir direkte politiske middel som valkamp, polemikk, gateaksjonar, osb.

I Slettemarks bilde er desse aspekta framtrudande. Tittelen på Slettemarks bilde var, ifølgje Slettemark sjølv, faktisk tatt frå ein bildetekst til ein reportasje om Vietnamkrigen i den svenske dagsavisa *Expressen*. Samanlikna med avisreportasjen vart Slettemark sitt bilde møtt med langt sterkare

reaksjonar. Ved å stille ut bildet sitt kunne han røre noko ved samfunnets moralske ryggmergsrefleks. Som vi alt har sett, utfordra Vietnam-bildet sterkt den rådande oppfatninga av Vietnamkrigen som ein krig mot kommunistisk aggresjon og hadde overveldande emosjonell appell.

Kommentaren til Vietnam-bildet i det populære bildemagasinet *Aktuell* illustrerer godt Edelmans tesar om tilhøvet mellom kunst og politikk:

Disse meldingene fra krigen i Vietnam ... For oss avislesere, radiolyttere, og Tv-seere har de virket som lammende giftstikk. Vi har fått dem til frokost, i formiddagspausen, ved ettermiddagskaffen – nøkterne meldinger om vellykte bombetokt, om erobring av strategiske posisjoner, om tortur, om en sivil befolkning som lider, om barn som lemlestes – meningsløshet så stor at vi ble immune og uten evne til å handle. Men Vietnam eksisterte på en eller annen måte (for) oss alle. Vi så det da en kunstner malte sitt bilde, en abstrakt fremstilling av noe som er så fjernt at det må fortone seg abstrakt for alle her hjemme. Da reagerte vi – voldsomt. Debatten for og imot Slettemarks bilde ristet oss ut av en sløvhets som var skapt av selve avstanden til Vietnam. Vi fikk en kunstners skrik rett i ansiktet, og dette fjerne marerittet begynte igjen å angå oss.¹³

Sommaren 1965 var det framleis fleire nordmenn som forsvarte USAs politikk i Vietnam enn dei som fordømte den.¹⁴ Krigen vart tolka som ein kamp mot kommunistisk infiltrasjon, men under den første større offentlege demonstrasjonen mot USA i mars 1965, kom det fram ei anna tolking av krigen; nemleg krigen som ein humanitær katastrofe. Edelman understrekkar at kunsten eignar seg ypparleg til innramming fordi den kunstnariske utforminga evnar å skape eit skarpt skilje mellom det vonde og det gode, mellom den uskuldige og den skuldige. Ein måte å gjere dette på er å plassere kjente symbol i framande og provoserande kontekstar, slik Slettemark gjorde med det amerikanske flagget og dokka. Som kritikarane av Vietnam-bildet påpeika, forsvann nyansane i vietnamdebatten i framstillinga til Slettemark. Men det er nettopp kunstens formidlande fordel i høve til annan kommunikasjon, budskapet kan spissast slik at den står fram som den einaste moralske riktige. Edelman skriv:»All possibilities cannot be grasped, so we search for a model that resolves ambiguities and reduces possibilities to one or a few. Art supplies the menu of models. From one perspective, that is its essential function.»¹⁵

Slettemarks kunstnariske omforming av Vietnamkrigen frå ei journalistisk nyheit til eit moralsk, dvs. universelt, dilemma, viser kunstens potensiale som ei omskapande, moralsk kraft. Slettemarks bilde fekk folk til å sjå krigen

ikkje som ein kamp mellom kommunismen og Vesten, men som noko så moralsk uverdigg som barnedrap. Det er vanskeleg å seie kor mykje bildet påverka opinionen direkte, men det hadde ein enorm effekt som debattskapar. Det er truleg meir enn tilfeldig at kritikken mot USAs vietnampolitikk, m.a. frå leiande politikarar frå Arbeidarpartiet som statsminister Einar Gerhardsen og utanriksminister Halvard Lange, vart sterkare i kjølvatnet av diskusjonen om Vietnam-bildet.¹⁶

Den eksterne konteksten:

Føresetnader hos den norske vietnamrørsla

I kva mon kunstnaren maktar å påføre politikk ein eksistensiell dimensjon, er avhengig av den ytre konteksten som bildet er ein del av. Den rolla Vietnam-bildet spelte var ikkje berre eit resultat av ei kunstnarisk omarbeiding av inntrykk frå Vietnamkrigen. Ein del tilfeldige faktorar spelte inn og forsterka den effekten bildet hadde: plassering av bildet i det offentlege rom – like utafør Stortinget og tidspunktet til utstilling – midt på sommaren med masse folk ute i gatene.

Krigsmotstandarane sjølve hadde i forkant av utstillinga òg vore med og skapt grunnlaget for at bildet nettopp kunne få ein slik verknad. Det er vanskeleg å sjå at bildet ville ha skapt like stort rabalder dersom vietnamdebatten ikkje alt var komen i gang og at argumenta var finslippte og klare til bruk. Viss ikkje dette hadde vore tilfellet, kunne Slettemark og hans holdning til krigen enkelt og greitt vorte avfeia som eit utslag av kunstnarisk galskap. Aktivistane og aksjonane deira, spesielt den første demonstrasjonen eit halvår før utstillinga, bidrog sterkt til å komponere den nødvendige kunstpolitiske konteksten. Bildet til Slettemark vart då gnisten som ikkje berre tente debatten, men skapte òg eit høve der krigsmotstandarane kunne legge fram sine «alternative» kunnskapar om krigen og køyre fram sin moralske budskap.

Den gryande vietnamrørsla kunne dessutan også kapitalisere på bildet i høve til mobilisering. Organisasjonar som Folkereising mot krig (FMK), Pax forlag, Sosialistisk ungdomsforbund (SUF), AUF, Studentersamfundet i Oslo, Unge Venstre og Kvinnenes internasjonale fredsaksjon (WISP: Womens' International Strike for Peace) var alle med på å skape organisatoriske rammer eller proteststrukturar for å absorbere ringverknadene av reaksjonane på bildet. Protestpotensialet som bildet skapte vart med andre ord ikkje skusla bort, men utnytta ved å kapsle det inn i fredsaktivisme med fokus på Vietnamkrigen. All blest rundt bildet vart kanalisert vidare inn i ein konkret humanitær hjelpeaksjon, *Landsinnsamling til Vietnam* (LTV).

Det var spesielt viktig for rørsla å finne ei aksjonsform med ein relativt låg terskel for å delta, ein aksjonstype som var kjent og lite omstridd blant folk. Dei to ungdom-

Kunstnere krever politivakt ved byens bilde

Ved 17.56-tiden i går stoppet en mann i 40-årsalderen opp ved byens bilde da han var på vei hjem fra arbeidet. Han tok ganske rolig en skn opp av sin dokumentmappe, knuste glasset i utstilling montereren og hogg løs på det amerikanske flagget. For tredje gang ble det altså øvet hververk mot Kjartan Slettemarks bilde, og dette må vel betegnes som det grovste. Episoden førte til en voldsom opphiselse blant de mange til-

skuere som til stadighet stopper foran bildet, og diskusjonen førte nesten til at de to partene hadde røket i fotlene på hverandre.

Politiet kom imidlertid snart til og fikk dempet gemytten. De tok så med seg både maleriet og mannen som hadde slått og ventet med øksen i hånden til Victoria Terrasse. I sin forklaring sa mannen at han hadde tatt med seg øksen i den hensikt å bruke den på glassmonteren. Som motiv oppga han at bildet gjengir det amerikanske flagget på en fornærmende måte, slik at han hadde følt seg indignert og sett seg nødt til å reagere. Mannen er ikke identisk med han som forværgang gjorde hververk mot bildet.

UNGE KUNSTNERES SAMFUNN

sammenkalte med en gang etter episoden i går til styremøte, og i en pressemelding som ble sendt ut, heter det at det er en umulig tanke at hververk mot et kunstverk skal tolereres. Bildet befinner seg ennå hos politiet, men

UKS vil ha det opp igjen og kommer til å sende bildet til Kjartan Slettemark i Stockholm for at det skal restaureres. De vil be politiet om assistanse til vakt hold ved montereren heretter. Politiet på sin side kan kreve at bildet ikke kommer opp igjen, da det er smød på å fornyrre den alminnelige ro. I UKS' pressemelding heter det dessuten at en politisk vurdering av de bilder som stiller ut i museer, serer ved Stortinget er en umulig tanke.

Kjartan Slettemarks bilde med motiv fra Vietnam er nå innkjøpt av Folkereising Mot Krig, og maleren har sagt seg villig til å stille klespenningen til disposisjon for en innsamling for den krigsherjede befolkningen i Vietnam. Folkereising Mot Krig vil som en følge av dette starte en landsinnsamling til Nord- og Sør-Vietnam.



Professor Otto Waas (l. høyre) og overlege Per S. Lingjærde under en pause i forhandlingene om mentalfhygiene.

Skogens håndballjenter
bevirket det polske landslaget 13-12 (5-7, 8-5) i en håndballkamp på Skogensbane i går kveld.

Roger Caillois,

den kjente franske sosiolog og filosof vil bli behandlet av Ole-an O. Eriksson i svensk radios P 2 i kveld kl. 22.10.

Reaksjonane til Slettemarks Vietnam-bilde var enorme, og bildet vart eit vendepunkt i den norske protesten mot Vietnamkrigen. Faksimile frå Verdens Gang, 4. august 1965.

mane som stod bak innkjøpet av bildet, Kjell Rosland og Tor Bjerkman frå FMK, hadde ikkje noko problem med å rekruttere offentleg kjente personar til styret i LTV, som helsedirektør Karl Evang, nestleiar i Arbeidarpartiet Reulf Steen og redaktør i *Dagbladet*, Helge Seip.¹⁷ Dermed fikk aksjonen knytt til seg personar som var kjente og respekterte i samfunnet. For rørsla var det om å gjere å normalisere «det ekstreme» i Slettemarks protest for å skape grunnlag for ein folkeopinion. Det gjaldt å danne om den emosjonelle reaksjonen på Vietnamkrigen til rasjonelle protesthandlingar med politisk gjennomslagskraft.

Med utgangspunkt i Slettemarks Vietnam-bilde lykkast aktivistane å skipe til ein av dei større innsamlingsaksjonane på 60-talet. Det var fleire, ulike innsamlingsaksjonar til Vietnam, men ingen større enn LTV. Landsinnsamlinga stod for om lag ein tredel av summen som vart samla inn under heile Vietnamkrigen, dvs. om lag ein million kroner.¹⁸ Innsamlingsaksjonen var også med på å bane veg for *Den norske solidaritetskomiteen for Vietnam*, som vart stifta i desember 1965. Den nye organisasjonen, etter kvart kjent som *Solkom*, sørge for å føre vidare og forsterke vietnamprotesten etter kvart som innsamlingsaksjonen hadde utspelt si rolle.

I Picassos fotspor?

I debatten om Slettemarks bilde sommaren 1965 vart det trekt parallellar mellom Vietnam-bildet og Picassos *Guernica*. Kunstkritikaren i *Morgenbladet*, Erik Egeland, fnyste rett nok den gongen av Slettemark og kunne ikkje sjå nokon samanheng mellom den spanske, verdskjente kunstnaren og oppkomlingen frå Naustdal i Sunnfjord.¹⁹ I ettertida er det lettare å sjå likskapen mellom Vietnam-bildet og *Guernica*.²⁰ Med kunst som våpen kasta dei to kunstnarane seg inn i den store debatten i internasjonal

politikk i samtida. Som Picasso tok Slettemark på seg rolla som moralsk overdommar i ein stor og blodig internasjonal konflikt og ønskte å trekke fram krigens uskuldelege offer. Gjennom ulike og omstridde kunstnariske uttrykk gav begge kunstnarane konflikten ei form som hadde langt sterkare emosjonell og moralsk appell enn dei mange journalistiske krigsskildringane. Slettemark lykkast med Vietnam-bildet sitt nettopp fordi han, om ikkje like suverent som Picasso, klarte å knytte protesten mot ei bestemt krigshandling i samtida opp til universelle verdspørsmål i vår sivilisasjons humanistiske arv: Krigens gru, urettferda i den sterke rett og tendensen i vårt moderne demokrati til politisk apati, dvs. å vere tilbøyeleg til å akseptere maktthavaranes politikk utan å granske det moralske fundamentet som ligg bak.

Det er denne eigenskapen til å vekkje assosiasjonar utover det konkrete og sette kjenslene til individet inn i ein større menneskeleg samanheng som er kunst og som gjer kunsten stor. Edelman skriv at: «Works of art are critical in generating powerful conceptions because they provide insights that are closely linked to emotional responses and therefore likely to reappear in similar situations.»²¹ Slik som Picassos verk vart kanonisert i verdens kunsthistorie, er Vietnam-bildet vorte ein del av den norske kunstkanonen fordi det kan knytast opp til krig og urettferd uavhengig av tid og stad. I *Morgenbladets* kåring i 2005 av dei viktigaste norske kunstverka etter krigen, var Vietnam-bildet eitt av dei tolv verka som juryen valte ut.²²

I forhold til sine respektive rørsler, dvs. den internasjonale solidaritetsrørsla for den spanske republikken og den norske vietnamrørsla, vart kunstverka historiske vendepunkt. Slettemarks bilde spelte ei katalyserande rolle, mens *Guernica* var avgjerande for å spreie budskapet til rørsla og halde engasjementet mot krigen og Francos regime oppe i det internasjonale samfunnet. Den første

utstillinga av *Guernica* under den store utstillingsmessa i Paris sommaren 1937 skapte, samanlikna med Vietnam-bildet, lite ståhei. *Guernica* vart seinare sendt på utstilling over heile verda – bildet kom faktisk først til Kunstneres hus i Oslo i januar 1938. Som Vietnam-bildet vart Picassos bilde brukt for å sanke pengar for å hjelpe krigens uskuldelege ofre, spesielt flyktningar etter at Franco kom til makta. Dette skapte bråk, men størst uro vart det då spanske styresmakter tok i mot bildet i 1981, seks år etter Francos død. Som hos Slettemark måtte politiet (i det spanske tilfellet væpna med maskinpistolar) stå vakt ved bildet, og massemedia var fylte med debatt om *Guernica* og det spanske samfunnet.

Picasso og Slettemark sine verk kan plasserast kunsthistorisk i ei lang rekke av kunstproduksjonar som prøver å seie noko ålment om fred, krig, lidning og solidaritet. Kunstnaranes reaksjon og provokasjon var ekstrem, men konteksten var då sanneleg det også. Ved å skildre krigen kunsterisk kom kunstverka ikkje berre til å gje uttrykk for medmenneskelege kjensler, men dei vart også viktige beveggrunnar for å mobilisere folk til å delta i dei store freds- og solidaritetsrørslene i samtida.

Noter

1. Godbolt, «Fortolkninger av '1968'». Eg har karakterisert pionerfasen av fortolkningane som «Eve of Destruction».
2. Til dømes den konservative, franske sosiologen Raymond Aron, *The Elusive Revolution* og også den venstreradikale, britiske historikaren Eric Hobsbawm, «The year the prophets failed», s. 8–10.
3. Bourdieu, «The Critical Moment» i *Homo Academicus*, s. 159–193.
4. Jasper, *The Art of Moral Protest*, s. 106–129.
5. Framstillinga av Vietnam-bildet bygger på Linder, «Tiden som malte sitt eget bilde», s. 40–74 og Petterson, «Tillintetgjørelsen av det rasjonalistiske universet», s. 33–97.
6. Jasper, *The Art of Moral Protest*, s. 106–129
7. Linder, «Tiden som malte», s. 59–74.
8. Linder, «Tiden som malte», s. 61.
9. Godbolt, *Den norske vietnambevegelsen*, s. 28–34.
10. Hennum, *Med kunst som våpen*, s. 86–90.
11. Linder, «Tiden som malte», s. 65–69.
12. Edelman, *From Art to Politics*, s. 1–72.
13. Siter i Godbolt, *Den norske vietnambevegelsen*, s. 38–39.
14. Godbolt, *Den norske vietnambevegelsen*, s. 21–24.
15. Edelman, *From Art to politics*, s. 8.
16. Godbolt, *Den norske vietnambevegelsen*, s. 39.
17. Godbolt, *Den norske vietnambevegelsen*, s. 54
18. Godbolt, *Den norske vietnambevegelsen*, s. 55–58, 245.
19. Petterson, «Tillintetgjørelsen», s. 3–54.
20. Her bygger eg på Chipp, *Picasso's Guernica*, s. 137–199.
21. Edelman, *From Art to Politics*, s. 52.
22. »De tolv utvalgte», <http://www.morgenbladet.no/apps/pbcs.dll/article?AID=/20050923/OKULTUR/109230053>, lesen 11.08.10.

Litteraturliste

Aron, Raymond. *The Elusive Revolution: Anatomy of a Student Revolt*. Pall Mall Press, London, 1969.

Bourdieu, Pierre. *Homo academicus*. Polity Press, Cambridge, 1988.

Chipp, Herschel. *Picasso's Guernica. History, Transformations, Meaning*. Thames and Hudson, London, 1989.

Edelman, Murray. *From Art to Politics: How artistic creations shape political conceptions*. University of Chicago Press, Chicago, 1995.

Godbolt, James. «Fortolkninger av «1968» i den internasjonale forskningen». Prøveforelesning til dr.philos. graden, UiO, 14.02.08.

Godbolt, James. *Den norske vietnambevegelsen*. Unipub, Oslo, 2010.

Hennum, Gerd. *Med kunst som våpen: Unge kunstnere i opprør 1960–1975*. Schibsted, Oslo, 2007.

Hobsbawm, Eric. «The year the prophets failed» i *Magnum, 1968: Magnum throughout the World*. Éditions Hazan, Paris, 1998.

Jasper, James M. *The Art of Moral Protest: Culture, Biography and Creativity in Social Movements*. University of Chicago Press, Chicago, 1997.

Linder, Elizabeth. «Tiden som malte sitt eget bilde: Det politisk radikale kunstmiljøet i Norge 1965–74». Hovedoppgåve i historie, UiO, 2002.

Petterson, Jan Åke. «Tillintetgjørelsen av det rasjonalistiske universet – Kjartan Slettemarks kunst 1964–1967». Magistergradsoppgåve i kunsthistorie, UiO, 1984.

Dvergbjørken er seig:
**DEN NORDISKE
 NYFASCISMENS BARNDOM**

Espen Olavsson Hårseth, master i historie, UiO

Det har ikke vært noen sterk fascistisk etterkrigsradisjon i Norge. Organiserte, tidligere NS-medlemmer har hovedsakelig vært opptatt av historisk og juridisk rehabilitering ved å fremme sin versjon av okkupasjonshistorien. Tidligere NS-medlemmer har etter krigen hatt sine organisasjoner i Forbundet for sosial oppreisning og Institutt for Norsk okkupasjonshistorie. De har også utgitt avisen Folk og Land, og en rekke bøker og skrifter om okkupasjonshistorien sett fra deres synsvinkel. Det har imidlertid vært enkelte tråder av kontinuitet mellom Quislings NS og nyfascismens fremvekst i Norge, hvis man går tilbake til slutten av 50-årene og frem til midten av 70-tallet. På denne tiden var det sterke forsøk fra en krets rundt Folk og Land på å legge et grunnlag for en nyfascistisk bevegelse i Norge. De sentrale aktørene her var to tidligere NS-medlemmer, tidligere redaktør av NS' hovedorgan, Fritt Folk og senere Folk og Land, Odd Melsom, og tidligere stabsjef i hirden, Orvar Sæther. Dette miljøet hadde også en bred internasjonal kontaktflate, spesielt med de svenske meningsfellene Per Engdahl i Nysvenska Rörelsen, og grunnleggeren av Nordiska Rikspartiet, Göran Assar Oredsson. Ut av dette miljøet sprang igjen de norske nyfascistiske organisasjonene Nasjonal Ungdomsfylking og etterfølgeren, Norsk Front.¹

Da freden brøt løs

Våren 1945. Det gikk mot andre verdenskrigs slutt og i Nysvenska Rörelsen (1930-1994) så man hvilken vei det bar for fascismen. Men de bestemte seg for ikke å gi opp. «Drømmen fikk ikke dø, ideen ikke slokne. Nå ble det ideologien som måtte bære bevegelsen videre. Bastionen i nord fikk ikke falle. Verden der ute var opptatt med nyordningen etter krigen. Tyskland ble delt i fire soner. De øst-europeiske landene falt inn under sovjetisk dominans. Fascismen skulle nedkjempes én gang for alle i øst og vest. De allierte seierherrene delte Europa mellom seg.»²

Etter krigen ble imidlertid forutsetningene helt andre for fascistiske bevegelser som Engdahls Nysvenske rörelse. Det var ikke lenger mulig å finne offentlige lokaler som var åpne for deres møter. Den praktiske konsekvensen av dette ble at man bestemte seg for å vektlegge det ideologiske arbeidet, slik at man kunne være bedre rustet til den politiske kampen senere, da det igjen ville være mulig å fronte deres politikk i offentligheten.³

Engdahl og hans Nysvenska rörelse skulle imidlertid bli opptatt med helt andre oppgaver utover sommeren og høsten 1945. Europa var i kaos og flyktningstrømmen stor. Nysvenska rörelsen hjalp flyktninger fra Tyskland og Baltikum som kom til Sverige. Disse flyktningene søkte politisk asyl i Sverige, men Sovjetunionen krevde å få dem utlevert da dette var mennesker som hadde vært i aksemaktenes tjeneste under krigen. Sverige gikk etter stor innenriks debatt til slutt med på å utlevere disse flyktningene. Engdahl opprettet derfor en sentral for å hjelpe disse flyktningene, tross de svenske myndigheters avgjørelse. De ville forsøke å hjelpe flest mulig med å rømme. Engdahl etablerte sentralen i sin egen bolig i Malmö. Herfra hjalp han og hans meningsfeller disse flyktningene med å rømme ut av landet, eller med nye bosteder, identiteter og arbeidsplasser i Sverige. Med politiet i hælene ble politiske flyktninger omplassert og gjemt rundt på den skånske landsbygda.⁴ Etter hvert fikk man sendt av gårde en del av disse flyktningene, som fikk plass på skip som skulle fra Malmö og Göteborg til Spania, Latin Amerika og

Vest-Tyskland. «Nysvenskene» fikk på denne måten reddet noen hundre mennesker fra straffeforfølgelse høsten 1945.⁵

Det var ikke bare mennesker som skulle utleveres til Sovjetunionen, som oppsøkte Nysvenska Rörelsen på denne tiden. Ryktene om deres illegale hjelpearbeid hadde spredd seg som ild i tørt gress utover Europa. Flyktninger oppsøkte nysvenskene i store strømmer. Dansker utgjorde majoriteten av disse, dernest kom nordmenn, men også tyskere, hollendere, franskmenn og belgiere søkte hjelp. Dette var de såkalte frontkjemperne, de som frivillig hadde kjempet ved tyskernes side på østfronten under krigen. Disse var nå rettsforfulgt i sine hjemland. Rörelsen hadde kontakter i næringslivet og arbeidsformidlingen. Rörelsen greide derfor de første årene etter krigen å skaffe arbeid og et nytt liv til et par tusen av disse tidligere frontkjemperne som nå var på rømmen fra rettsoppgjørene i sine hjemland. Vilåret for dette samarbeidet med arbeidslivet var at det ikke ble skrevet om dette arbeidet i Rörelsens avis, *Vägen Framåt* og at det ikke ble nevnt i bevegelsens offisielle møter og foredrag. Stille og effektivt ble flyktningene plassert på ulike arbeidsplasser.⁶ Engdahl og hans politiske kamper lot ikke flyktningenes skjebne komme for nær inn på seg. Det gjaldt å sette deres ideologi inn i den nye sammenhengen som etterkrigstiden skapte. Her skulle tanken om et samlet Europa få stor plass både organisatorisk og ideologisk.⁷

Europa kaller

Europatanken hadde gamle røtter i Nysvenska rörelsen, den hadde vært en komponent i deres ideologi helt fra unnfangelsen i mellomkrigstiden. Bevegelsens møte med de politiske flyktningene etter krigen skulle allikevel gi denne tanken nytt liv i organisasjonen. Europa hadde slik de så det en felles kultur og en felles arv å forvalte. De ønsket en europeisk samling som kunne sørge for et uavhengig forent Europa, løsrevet fra USAs og Sovjetunionens innflytelse. En viktig hendelse i så henseende var den såkalte Roma-kongressen høsten 1950. Dette var en nasjonalistisk europakongress.⁸ Også Engdahl var invitert til denne improviserte kongressen som hadde 1200 deltakere.⁹

Roma-kongressen førte til en resolusjon om internasjonal samarbeid mellom europeiske fascistiske rundt 10 punkter foreslått av Engdahl og hans bevegelse. Disse ti punktene skulle danne grunnlaget for en felles fascistisk ideologi i Europa. Punktene inneholdt det vesentlige av den nysvenske ideologien, noe som blant annet innebar visjonene om et korporativt samlet Europa uavhengig av ikke-europeiske makter. Et føderalt Europa, der de ulike folks nasjonale egenart skulle garanteres gjennom nasjonalt selvstyre innenfor det europeiske statsfellesskap. Europa skulle ha felles utenrikspolitikk og forsvarspolitikk. Fascistene ønsket en europeisk kulturfornyelse og kamp mot materialis-

men. Framtiden skulle bygges på en kristen renessanse.¹⁰ Rent praktisk ble også arbeidet videre for etterkrigstidens fascisme skissert i Roma denne våren. Neste års konferanse ble holdt i Engdahls hjemby, Malmö. Det nøytrale Sverige var et kompromiss alle godtok.¹¹ Målet var å konsolidere en europeisk fascistbevegelse. Bevegelsen som sprang ut av dette stevnet fikk navnet Den Europeiske sosiale Bevegelse (ESB) eller Europeisk Reformbevegelse.¹² Det kom flere hundre fascistiske til Malmö. Her var deltakere fra blant annet Tyskland, Belgia, Østerrike, Sveits, Italia og Danmark. På møtet deltok også nordmenn, representanter for *Folk og Land* (1952–2003) og Forbundet for sosial oppreisning (1949–1973), men ikke offisielt, siden det å engasjere seg politisk kunne skade rehabiliteringsarbeidet disse organene hovedsakelig fremmet. Flere kjente Engdahl fra mellomkrigstiden, andre hadde vært i kontakt med ham i fluktårene etter krigen.¹³

Denne kongressen skulle bli svært avgjørende for nyfascismens videre utvikling i Norge. Nordmennene møtte flere tidligere NS-medlemmer som hadde begynt et nytt liv i Sverige. Det ble diskutert politikk med representanter for utenlandske grupper. Dagene ble fylt med oppmarsjer og møter, festkvelder og banketter. Nordmennene fikk informasjon om det internasjonale fascistiske kontaktnettet, internasjonal politisk litteratur, kontaktadresser og organisasjoner.¹⁴ Malmö-møtet inspirerte de norske deltakerne som ønsket noe mer enn historisk og juridisk rehabilitering av tidligere NS-medlemmer. De norske deltakerne ønsket å bygge opp en ny politisk bevegelse tuftet på de gamle idealer fra Quislings tid. På møtet fikk de kontakter til utlandet, kontakter som skulle komme til å få stor betydning i fremtiden. En ny fascistisk bevegelse i Norge virket på dette tidspunktet håpløst i kjølevannet av rettsoppgjøret. Men Malmö-møtet viste, for dem som ikke hadde gitt opp sine politiske idealer, at det var mulig å gjøre noe. Fra nå av startet for alvor det arbeidet som på 60- og 70-tallet skulle resultere i fremveksten av norske nyfascistiske bevegelse.¹⁵ Bangsund gjør i sin bok her en viktig konklusjon: «At det hele kom til å regisseres fra Malmö var ingen tilfeldighet (...) I Malmö hadde de en organisasjon, et senter. Sverige hadde ikke noe landsvikoppgjør, og hatet mot fascismen var derfor ikke like sterkt som i Norge og andre land.»¹⁶ Sverige hadde i motsetning til Norge vært nøytralt under krigen.

Hensikten med dette arbeidet var klart: De ville bygge et ideologisk grunnlag for et europeisk samvirke på tvers av gamle konfliktlinjer. Engdahl trakk sammenlikninger mellom utviklingen i det øvrige Europa i etterkrigstiden og det han mente var deres egen hensikt. «Der andre fremmet hat, der andre holdt ved sitt «vi får ikke glemme,» der ønsket de selv forsoning og samarbeid. Det var denne tanken som triumferte da gamle fiender møttes i Malmö våren 1951.»¹⁷ Den viktigste motivasjonen for europeisk integrasjon slik nyfascistene tolket den, var i følge Eng-

dahl at Europa skulle frigjøre seg fra ikke-europeiske makter, i Vest-Europas tilfelle fra USA, Øst-Europa skulle frigjøre seg fra Sovjetunionen. De hadde et fritt og uavhengig Europa som slutt mål. Det var i følge nyfascistene det 20. århundrets viktigste oppgave.¹⁸

Malmöanden: Ikke de siste av i går, men de første av i morgen

En sak var vi sikre på: Det fanns mellan oss en ideernas gemenskap, en känsla av samhörighet, oberoende av tradition och nationalitet. Vi drömde om det fria, det nationella, det korporativa Europa. Om vi själva skulle få uppleva det, om vi någonsin skulle få frå framgång i vår generation, det var vi aldrig säkra på. Men stor sak i det. Vi var såningsmännen. Nye generationer skulle kanske få levera skörde-folket. Det var trots alt inte oss själva vi kämpade för: det var verket, Europa.¹⁹

50-tallets nyfascistiske bevegelser var tross erfaringene fra siste verdenskrig og påfølgende diskreditering av ideologien, preget av optimisme og fremskrittstro. «De var ikke de siste av i går, men de første av i morgen.»²⁰

Engdahl var travelt opptatt med foredragsreiser hvor han prediket sine visjoner for et samlet Europa. Med andre ord hadde utviklingen åpnet for større politisk utadrettet virksomhet enn på 40-tallet. Engdahl besøkte store fascistiske mønstringer i Italia og Spania, hemmelige foredrag i Tyskland og Norge, hvor disse ikke måtte oppdages av det offentlige. Det politiske klimaet i disse landene gav som følge av deres krigshistorie ikke rom for fascistisk virksomhet etter krigen. Han talte for mer enn tusen nordmenn på Østre Toten på østsiden av Mjøsa. Her jublet forsamlingen for visjonen om et nytt Europa.²¹ Denne virksomheten med Malmö som sentrum fikk med andre ord også avgjørende innvirkning på nyfascismens fremvekst i Norge.

I *Folk og Land* dukket notisene fra Sverige stadig hyppigere opp og det var ikke tilfeldig at Per Engdahl og hans Nysvenska rörelse stadig oftere dukket opp i avisen. Det var en fraksjon i Forbundet for sosial oppreisning (1949–1973) som ønsket noe mer enn kamp for oppreisning for de tidligere NS-medlemmene. Denne fraksjonen var allikevel for svak til at disse kunne stikke seg frem i Norge. Men de var hyppige gjester på møtene til Engdahl og hans bevegelse. Her traff de også gamle kjente fra Quislings dager, utvandrede nordmenn i Göteborg og Malmö, som etter krigen hadde sluttet seg til Engdahls bevegelse.²² Engdahl forklarte nordmennenes stilling slik: «Jeg forsto at mine norske venner måtte være forsiktige. De hadde landssvikoppjøret å stri med. Men sammen med oss i Sverige slo de seg løs.»²³ Denne bevegelsen skulle bli kraftsenteret for oppbyggingen av en nyfascistisk bevegelse i Europa, og

det var i Sverige det startet for alvor.²⁴ Engdahl oppnådde å bli et naturlig midtpunkt for svenske og utenlandske fascister i eksil, samt en rekke grupperinger rundt om i Europa.²⁵

Nordisk appell

På femtitallet kom imidlertid en helt ny generasjon fascister på banen, en generasjon som ikke hadde vært med i mellomkrigstidens bevegelser, slik de første initiativtakerne etter krigen hadde vært det. Den mest sentrale aktøren her var den unge svenske nazisten Göran Assar Oredsson (1933–2010). Oredsson var en fanatisk Hitlerbeundrer, og ble en konkurrent for Engdahl og den eldre generasjon fascistiske aktivister. Oredssons pågangsmot og arbeidsvilje smittet også over på norske fascister. Han ble derfor svært viktig for den videre utviklingen innenfor den norske nyfascismen som skulle komme til å slå ut i full blomst på 70-tallet. Hans debut i 1955 som offentlig taler ble annonsert i *Folk og Land*: «Norska kamerater, se hit. Medlemmar av Waffen SS ärbjudas att delta i «Nordisk appell» i Malmö 11. september.»²⁶

Kamouflert som et veteranstevne for de tidligere soldatene i Waffen SS, arrangerte Oredsson og hans organisasjon Sveriges Nationale Rörelse et internasjonalt møte med politiske vyer. Fra Norge kom en gruppe tidligere NS-medlemmer. Blant dem var Forbundets ordfører Anders Hafskjold (1901–1982) og kommende redaktør i *Folk og Land* (1952–2003), Odd Melsom (1900–1978). På treffet ble det holdt taler og drøftet planer om et felles nordisk tidsskrift og en felles nordisk organisasjon.²⁷ Oredsson har i sine memoarer tillagt dette møtet stor vekt for nynazismens videre utvikling i Norden. Her hevdet han at «Nordisk Apell» var den første egentlige manifestasjonen for nasjonalsosialismens gjenfødelse i Norden etter 1945. Nasjonalsosialismen beviste at den levde videre og var beredt til videre kamp og offer.»²⁸

Oredsson stiftet påfølgende år tidsskriftet *Nordisk Kamp* og organisasjonen Nationalsosialistisk Kampforbund, senere Nordiska Rikspartiet (1956–2010).²⁹ Oredsson ønsket å gjøre månedssavisen *Nordisk Kamp* til en ungdomsavis, fordi han mente at ingen av de eldre fascistene, med røtter i mellomkrigstidens bevegelser, på denne tiden våget å satse på ungdommen. Hans motivasjon for etableringen av denne avisen var ønsket om å gi ungdommen det han mente var «en sunn livsanskuelse, fedrelandskjærlighet og forståelse av nordisk kultur. Han ville fra et nasjonalsosialistisk perspektiv gi ungdommen innblikk i samtidens politikk og hva den ledet til. Sist, men ikke minst ønsket han å skape samarbeid mellom nordisk ungdom, et samarbeid som skulle lede til samling av Nordens folk.»³⁰ Et av de første flygebladene som reklamerte for det nye tidsskriftet aktualiserte seg slik:

Sedan fredsutbrottet Maj 1945 har Europa genom det nuvarande ekonomiska systemet, det kommunistiska trycket från öster och kulturdekadansen från väster drivits allt närmare avgrundens brant. Kämp mot dessa upplösande krafter! Nordisk Kamp.³¹

Det ble etter dette stevnet dannet flere nyfascistiske smågrupper i Norge, men de manglet en leder som kunne samle kreftene og stake ut kursen. Lederen kom. Det var Odd Melsom som i 1958 overtok redaktørstolen i *Folk og Land*. Sammen med Orvar Sæther (1904–1991) dannet de en sterk duo som skulle få stor betydning for utviklingen av en nyfascistisk bevegelse i Norge.³²

Melsom og Sæther bandt seg ikke til en bestemt gruppering. De arbeidet for en forent nordisk bevegelse og de pleide i den forbindelse mye kontakt med Oredsson. Gjennom artikler i *Folk og Land*, og gjennom møte og reisevirksomhet holdt de liv i Quislings tanke om Nordisk samling. De oppfordret også Oredsson til å åpne en norsk seksjon av sitt parti.³³ Oredsson engasjerte seg i kampen for nordisk samarbeid. Seksjoner av Nordiska Rikspartiet ble åpnet i nabolandene for å skape et virkelig nordisk riksparti. Dette var i tråd med partiets program, hvor første paragraf lød som følger:

Nordiska Rikspartiets uppgifter äro att upprätta ett enat Norden på folkgemenskapens grund, som ett steg mot et enat Europa, att framdriva en nordisk kulturförnyelse på grundval av individuell skaparkraft och nationell egenart, att framdriva en ekonomisk och social förnyelse på folkgemenskapens grund och enligt korporatismens principer, att bekämpa rasblandning, kulturellt och ekonomisk inflytande från främmande element, pasifism och nationell självuppgivelse.

Gjennom dette arbeidet ble Oredsson godt kjent med Sæther og Melsom i Norge. I den forbindelse var Oredsson på besøk i Oslo høsten 1962. Her ble det sammen med de norske kameratene besluttet at *Folk og Land* skulle støtte Oredssons arbeid ved å gi spalteplass til rapporter fra Nordiska Rikspartiets virksomhet. Forhåpningen var at *Folk og Land* på denne måten skulle vinne lesere i Sverige på samme måte som man håpet at *Nordisk Kamp* slik kunne nå ut til norske lesere. *Nordisk Kamp*/Nordiska Rikspartiet fikk da også etter hvert kontakter og seksjonsadresser i Danmark, Norge, Sverige og på Island.³⁴

Folk og Land ble på denne måten et viktig forum for Nordiska Rikspartiets arbeid. Det nordiske samarbeidet gikk bra. På Island kunne de trykke *Nordisk Kamp* og i Danmark arbeidet nynazistene lenge under navnet Nordisk Riksparti, men resultatene ble allikevel ikke slik man hadde håpet. Oredsson hevdet allikevel i sine memoarer at

dette arbeidet på 50- og tidlig 60-tallet la grunnlaget for den norske nyfascismen som vokste frem senere på 60- og 70-tallet.³⁵ Dette samarbeidet skyldtes ikke bare håp om et samlet Norden, det var også helt nødvendig, et skjebnefellesskap. Oredsson medvirket mye i *Folk og Land* på begynnelsen av 60-tallet. Avisen ble for «rikslederen» en nyttig ventil. Til tider var det den eneste muligheten han hadde til å nå ut med sitt budskap, da det var så som så med utgivelsen av hans egen avis, *Nordisk Kamp*. Dette skyldtes «gamle kjenninger» innenfor de nyfascistiske bevegelsene; økonomiske vanskeligheter og trykkeboikott. Men *Folk og Land* var også medkjempere, ved siden av å være venner i nøden og Oredsson holdt derfor god kontakt med redaktør Melsom og hans etterfølger i avisen, Odd Isachsen (1936–).³⁶

Det politiske arbeidet ble av Melsom og Sæther utført parallelt med arbeidet i *Folk og Land* og Forbundet i kampen for historisk og juridisk revisjon og rehabilitering av tidligere NS-medlemmer. Dette arbeidet måtte opprettholdes hvis de ville beholde sin støtte og posisjoner i disse organene. Redaktør Melsom sørget for å bygge opp et nett av nordiske skribenter som bidro til *Folk og Land*. Blant annet Oredsson, hans kone Vera (Lindholm) Oredsson (1928–) og Per Engdahl. Man lånte også artikler fra disse aktørenes aviser, *Nordisk kamp* og *Vägen Framåt*. Slik fikk avisens lesere informasjon om eksisterende nyfascistiske grupper og Melsom formidlet kontaktinformasjon til disse. Ved siden av historiefremstilling ut i fra et NS-synspunkt, inneholdt avisen dagsaktuelle kommentarer, samfunnskritikk og stadig oftere meldinger om den nyfascistiske ungdommen som begynte å organisere seg rundt om i Europa og USA.³⁷

En ny generasjon nasjonalister

Arbeidet på 50- og 60-tallet bar frukter. *Folk og Land* greide under Melsom til slutt å nå ut til en ny norsk generasjon nasjonalister. Avisen fikk i 1961 en henvendelse fra Hallvard Meyer Paasche, en gymnasiast som ønsket kontakt med Nordiska Rikspartiet. Melsom engasjerte seg i saken og en norsk avdeling av Rikspartiet ble stiftet. Den første nynazistiske grupperingen i Norge var et faktum.³⁸ En skal imidlertid ikke overdrive betydningen av denne grupperingen i organisatorisk henseende. Den norske seksjonen drev ingen organisert virksomhet utover distribusjon av *Nordisk Kamp* i Norge.³⁹ Men dette arbeidet ble viktig for den videre utviklingen av nyfascismen i Norge i den forstand at sentrale personer her inntok ledende roller i de dominerende organisasjonene som vokste frem noen år senere. Paasche ble under studiene i Oslo *Folk og Lands* første ungdomsredaktør i 1967, og ledet arbeidet som førte frem til dannelsen av Nasjonal ungdomsfylking (1968–74), forgjengeren til Norsk Front (1975–1979) og senere Nasjonalt Folkeparti (1980–1991).⁴⁰ Odd Isachsen som også hadde deltatt i den norske seksjonen av Nordiska

Rikspartiet, hadde jobbet for Melsom i *Folk og Land* med å oversette artikler, og overtok i 1973 redaktørstolen i avisen i en periode da avisen i økende grad ble politisert.⁴¹

Paasche fikk i Oslo selskap av Olav Hoaas (1936–) som studerte på Blindern, og Odd Isachsen, som allerede var kjent i redaksjonslokalene til *Folk og Land*.⁴² Hoaas ble senere ideolog og inspirator i Nasjonal ungdomsfylking (NUF) og Norsk Front. Isachsen hadde oversatt utenlandske artikler for redaktør Melsom og overtok i 1973 redaktørstolen i *Folk og Land* og drev den i en toårsperiode hvor avisen ble et nyfascistisk kamporgan som sto nært tilknyttet NUF. *Folk og Lands* redaksjonslokaler fikk etter hvert besøk av mange ungdommer. Deriblant Per Bjørn Borge, Erik Rune Hansen (1950–2004) og Øystein Hovdkinn (1947–). Disse kom til å spille viktige roller i den norske nyfascismens etableringsperiode på slutten av 60-tallet og begynnelsen av 70-tallet, hvor de gjorde seg gjeldende i *Folk og Land* og NUF, senere Norsk Front.

NUF fikk sin første organiserte utenlandskontakt med Engdahls europeiske bevegelse. De deltok på internasjonale treff i Malmö⁴⁴ og München, hvor de sammen med deltakere fra Sverige, Danmark, Spania, Italia, England, Tyskland og Frankrike møttes for å danne en ny «fascistisk internasjonale.»⁴⁵ Det målbeviste arbeidet med å bygge et norsk nyfascistisk parti på grunnlag av utviklingen i NUF tok til i 1974. Da hadde Erik Blücher (1953–) tatt over lederrollen og konsoliderte den bevegelsen som i 1975 ble Norsk Front, senere Nasjonalt Folkeparti.

Konklusjon

Det man kan se ut av denne skissen over nyfascismens historie i Norge og Norden er at kontinuiteten mellom NS' bevegelse og etterkrigstidens organisasjoner var en forutsetning for nyfascismens fremvekst i Norge på 60- og 70-tallet. De sentrale initiativtakerne hadde røtter tilbake til mellomkrigstidens bevegelser, både i Norge og Sverige. Allerede på 50-tallet vokste det frem en ny generasjon fascist ut av dette miljøet. Støtten var gjensidig. De gamle kunne tilby organer og nettverk til de unge, og de unge kunne bære de gamles ideer videre ut til en ny generasjon ungdom i etterkrigstiden.

Den internasjonale kontakten var også avgjørende for å kunne holde liv i de fascistiske miljøene etter krigen. Samarbeid over grensene var nødvendig for å samle tilstrekkelig med ressurser til å gjenoppta den politiske kampen. Internasjonaliseringen av fascismen ble også en dominerende strømning innenfor ideologien etter krigen. Dette henger nok også sammen med den realpolitiske utviklingen i etterkrigstiden. Europa lå i ruiner etter andre verdenskrig og USA og Sovjetunionen skulle komme til å dominere kontinentet. Ut av dette forsterket den internasjonale tendensen i fascismen seg. Fiendene var nå seierherrene et-

ter krigen. Man måtte samle kreftene både praktisk og ideologisk for å kunne ta opp igjen kampen. Slik sett ble norske fascistiske kontakter i Europa og Sverige avgjørende i en tid hvor åpenlys fascistisk aktivitet var umuliggjort i kjølvannet av rettsoppjøret her hjemme.

Det er nok også i den forbindelse man må forstå Sveriges rolle i etterkrigstidens fascisme. I motsetning til mange andre europeiske land, hadde man ikke her noe etterkrigsoppjør. Sverige hadde vært nøytralt under krigen. Her var derfor ikke hatet mot fascismen like stort, og man kunne drive forholdsvis uforstyrret videre. Sverige ble i egenskap av sin tidligere nøytralitet under krigen et akseptabelt alternativ for bevegelsene i de ulike landene. Til sist kan man trekke inn flyktningstrømmen til Sverige og Engdahls hjelpearbeid i forbindelse med dette i de første årene etter krigen. Denne aktiviteten bidro til at Engdahl ble kjent ute i Europa og han opparbeidet mange kontakter som senere kunne benyttes politisk, da fascismens reorganisering igjen for fullt tok fatt på begynnelsen av 50-tallet.

På bakgrunn av et politisk miljø preget av kontinuitet og internasjonale forbindelser sprang den norske nyfascismen ut for fullt på 1970-tallet med *Folk og Land*, NUF og Norsk Front som viktigste aktører. Disse hadde kontakter i enkelte NS-miljøer, men også etablerte forbindelser over kjølen og ute i Europa. Grunnen var redet for en ny generasjon fascist.

Noter

1. Sørensen, *Nyere forskning om norsk nasjonalsosialisme og nynazisme*, s. 93–94
2. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 174–175
3. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 176–177
4. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 178–179
5. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 180–181
6. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 183
7. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 185–186
8. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 211
9. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 213
10. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 213
11. Bangsund, *Arvtakerene*, s. 59–60
12. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 62
13. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 60–61
14. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 62
15. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 64
16. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 63–64
17. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 220
18. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 220
19. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 241–242
20. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 239
21. Engdahl, *Fribrytare i folkhemet*, s. 239–240
22. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 57
23. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 59
24. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 57
25. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 59
26. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 76
27. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 77–78
28. Oredsson, *Prisat vara alt som gjort mig hårdare 1*. s. 289
29. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 77–78
30. Oredsson, *Prisat vara alt som gjort mig hårdare 1*. s. 313
31. Oredsson, *Prisat vara alt som gjort mig hårdare 1*. s. 321
32. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 79
33. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 79
34. Oredsson, *Prisat vara alt som gjort mig hårdare 2*. s. 539
35. Oredsson, *Prisat vara alt som gjort mig hårdare 2*. s. 540
36. Oredsson, *Prisat vara alt som gjort mig hårdare 2*. s. 661
37. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 79
38. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 81–82
39. VG. 22.5.1965, *VG møter lederen av Nordisk Samling*, s. 13
40. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 86–87
41. Härseth, Espen Olavsson, *Folk og Land 1967–75. Fra rehabilitering til nyfascistisk opposisjonsorgan*, s. 40
42. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 90
43. Folk og Land NR. 13 1972, *For ungdommen* s. 4,8:
Nasjonal stormønstring i pinsen
44. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 134
45. Bangsund, *Arvtakerne*, s. 134

Litteratur

- Bangsund, Per: *Arvtakerne. Nazisme i Norge etter krigen*, Pax forlag. Oslo 1984
- Engdahl, Per: *Fribrytare i folkhemet*, Cavefors. Lund 1979
- Härseth, Espen Olavsson: *Folk og Land 1967-75. Fra rehabilitering til nyfascistisk opposisjonsorgan*. Masteroppgave UiO 2010
- Oredsson. Göran Assar: *Prisat vara alt som gjort mig hårdare Bind 1 & 2*, Eget forlag. Strängnäs 1980
- Sørensen, Øystein: *Nyere forskning om norsk nasjonalsosialisme og nynazisme*. I Dahl, Ottar og Sørensen, Øystein: *Nazisme og nynazisme*. Historisk institutt og den norske historiske forening. Oslo 1995

VARDØ ETAT

– et uttrykk for revolusjonær aktivitet i norge

Marie Pettersen, masterstudent i historie, UiO

Høsten 1920 ble norske overvåkingsmyndigheter oppmerksomme på en hemmelig kommunikasjonslinje mellom Vardø og Murmansk. I regi av norske revolusjonære ble det smuglet blant annet penger og bolsjevikisk propaganda fra Russland til Norge og Europa. Våren 1921 kom meldingen om at aktiviteten var opphørt, og antagelig lagt andre veier. Artikkelen tar for seg dette uttrykket for revolusjonær aktivitet i Norge, og myndighetenes reaksjoner på den, i en tid preget av sosial, økonomisk og politisk uro.

I Vardø er opprettet et sentralkontor hørende under 3. Internasjonale i Moskva, under navn av «Vardø Etat». Dette synes at være delt i 2 kontorer eller avdelinger, – en finansiell og en agitatorisk.¹

Slik rapporterte Generalstabens² 6. divisjon til Kommanderende general i Kristiania i desember 1920. Gjennom overvåkning av revolusjonære i Finmark hadde divisjonen fått kjennskap til at det fantes et kontor i Vardø med sterk tilknytning til bolsjevikene i Russland. I følge divisjonen ble det smuglet illegal propaganda og penger over Murmansk til og fra Russland. Generalstabens gav kontoret betegnelsen «Vardø etat». I løpet av våren 1921 mottok militære myndigheter i Kristiania rapporter om at aktiviteten var avtatt og at virksomheten antagelig var lagt via andre og ukjente veier. Da norske overvåkingsmyndigheter fikk kjennskap til kommunikasjonslinjen over Vardø hadde de lenge vært oppmerksomme på den revolusjonære arbeiderbevegelsen ellers i landet, og iverksatt sikkerhetstiltak mot en potensiell indre fiende. «Vardø etat» var derfor ikke et enestående uttrykk for revolusjonær aktivitet, men et eksempel på hva slik aktivitet kunne innebære.

Denne artikkelen tar for seg den revolusjonære aktiviteten rundt «Vardø etat» i den perioden norske myndigheter hadde kjennskap til den, høsten og vinteren 1920/21. Virksomheten kan imidlertid ikke isoleres fra den internasjonale og nasjonale konteksten. Artikkelen vil derfor i korte trekk redegjøre for fremveksten av en revolusjonær arbeiderbevegelse i Norge, og den bolsjevikiske revolusjonen som utspilte seg parallelt i Russland. Videre vil artikkelen se på hvordan den revolusjonære stemningen ble oppfattet i Norge, blant norske innbyggere, norske overvåkingsmyndigheter, og internt i arbeiderbevegelsen. Til slutt vil artikkelen ta for seg den revolusjonære aktiviteten rundt «Vardø etat», tilknytningen til Russland, og overvåkningen av kontoret. Hva var egentlig «Vardø etat»? Og hvordan ble virksomheten betraktet av norske myndigheter?

Krig, dyrtid og radikalisering

Under den første verdenskrigen og årene som fulgte økte oppslutningen om den radikale venstreopposisjonen i Det norske Arbeiderpartiet (DNA). Et større politisk engasjement kan delvis forklares på bakgrunn av de store økonomiske følgene krigen fikk for arbeiderne. Den internasjonale konflikten viste seg å bli langvarig, og forsyningslinjer og ressursforvaltning ble svært viktig for utfallet av krigen. Den norske handelsflåten fikk en sentral posisjon på grunn av landets nøytrale stilling, og varer fra Norge ble viktig både for britene og tyskerne. Med et større marked økte også etterspørselen og dernest også matvareprisene. Resultatet ble en dyrtidstilstand, en «økonomisk tilstand der etterspørselen etter en varemengde er større enn tilgangen».³ Skipsredere og andre i «heldige» posisjoner tjente seg dermed rike på krigen, mens mange arbeidere led under følgerne av den.

Dyrtiden intensiverte den sosiale og økonomiske polariseringen i samfunnet, og styrket opposisjonen i arbeiderbevegelsen som allerede før krigen vokste frem blant en ny generasjon arbeiderpolitikere. Frigjøring av arbeiderklassen var en eksplisitt målsetting fra opprettelsen av DNA, men en yngre fraksjon til venstre i partiet oppfattet partiledelsen som «seigrompa», og lite handlekraftige. Etter initiativ fra blant andre Martin Tranmæl vokste «Fagopposisjonen av 1911» frem i Trondheim. Sammen med Ungdomsforbundet⁴ dannet Fagopposisjonen grunnlaget for en ny venstreopposisjon i partiet. Målsettingen var fortsatt frigjøring av arbeiderklassen, men venstreopposisjonen var overbevist om at organisasjonsarbeidet kunne drives på et mer revolusjonært grunnlag enn tidligere, og at samfunnsforholdene ikke nødvendigvis skulle endres gjennom det parlamentariske systemet.⁵

I tillegg til å samle seg om en mer aggressiv politisk tilnærming, agiterte venstreopposisjonen for en sterk kelasolidaritet og for en antimilitaristisk ideologi. Tranmæl beskrev den moderne krigen som et uttrykk for kapitalistisk konkurranse, et resultat av en økonomisk, og ikke en nasjonal, konflikt.⁶ Historikeren Øyvind Bjørnson skriver at representanter for arbeiderbevegelsen ofte oppfattet kapitalismen og militarismen som to undertrykkessystemer som underbygde hverandre.⁷ Antimilitarismen kom til uttrykk blant annet i venstreopposisjonens motstand mot nøytralitetsvernet. Gjennom å legge ned militæret ville man i stedet kunne demonstrere for hele verden at man ville leve i fred.⁸

Å avskaffe militæret under en verdenskrig var imidlertid ikke et alternativ for regjeringen. En nøytral stat var folkerettslig forpliktet til å opprettholde et forsvar av en viss størrelse for å kunne håndheve suvereniteten.⁹ Norge var en ung nasjon med et langt fra tilfredsstillende forsvar, og det ble bevilget store summer til opprusting av militæret, en prioritering som arbeiderbevegelsen satte opp mot matmangelen. Hovedkravet fra arbeiderbevegelsen var at militærbevilgningene ikke måtte økes, men i stedet gå til dyrtidstiltak.¹⁰ Våren 1917 ble virkningene av krigsspekulasjonene tydelige, og på tross av at det ble bevilget store summer til tiltak mot dyrtiden, strakk ikke hjelpen til. Sommeren 1917 gjennomførte en bred front i arbeiderbevegelsen dyrtidsdemonstrasjoner der arbeiderne la ned arbeidet med krav om større bevilgninger og flere statlige tiltak. Stortinget imøtekom kravet, men beløpet tilfredstilte ikke venstreopposisjonen i DNA. Håndteringen av dyrtiden bidro dermed til en ytterligere polarisering, også internt i arbeiderbevegelsen. På denne måten ble krigen en viktig faktor i maktforskyvningen i DNA under krigen, der den gamle reformistiske partiledelsen ble erstattet av den radikale venstreopposisjonen.

Revolusjon og rådsbevegelse

Parallelt med uroen i Norge sommeren og høsten 1917, bidro matmangel og sosial og politisk uro i Russland til store samfunnsomveltninger. I mars ble tsarregimet styrtet, etter at den svært krigstrette befolkningen i Petrograd demonstrerte mot tsarregimet. Soldatene som ble satt inn mot folket slo seg etter hvert sammen med opprørerne. I månedene etter marsrevolusjonen var maktgrunnlaget i Russland delt mellom ulike *sovjeter*¹¹ og borgerskapet i form av blant annet militæradministrasjonen og den provisoriske regjeringen.¹² Bolsjevikene hadde i utgangspunktet lite støtte blant befolkningen, men vant popularitet gjennom å ta radikalt avstand til den provisoriske regjeringen. Kravet om å trekke landet ut av krigen, og å tilbakeføre jorden til bøndene, økte oppslutningen. Revolusjonen ble gjennomført 7. november 1917, og de militære styrkene i Petrograd brøt sammen i løpet av ett døgn. Den nye regjeringen ble valgt av sovjetdelegatene.

Arbeiderbevegelsene i de europeiske landene så med optimisme mot Russland. Krigen hadde slitt på nasjonalfølelsen, og klasseidentiteten og solidariteten med andre lands arbeidere stod ofte sterkere enn fedrelandsfølelsen. Den viktigste jobben var nå å drive agitasjon i eget land, for å føre revolusjonen videre. For norske myndigheter ble utviklingen i Russland et bilde på hva klassemotsetningene kunne føre til. Det som tidligere kunne betraktes som spontane uttrykk for sivil uro ble nå sett i sammenheng med en internasjonal ideologisk trussel. Indre uro hadde vist seg å kunne få omfattende konsekvenser. Historikerne Rolf Hobson og Tom Kristiansen skriver at militærmotstanderne ikke lenger bare var en kilde til intern uro, men stod i ledtog med krefter som ville styrte landets lovlige myndigheter.¹³

Allerede i desember samme år ble det første arbeiderrådet opprettet i Kristiania, med inspirasjon fra de russiske sovjetene. Rådene skulle være offensive i makterobringen og drive det revolusjonære arbeidet videre. I et personlig brev mellom to revolusjonære beskrives rådsbevegelsen og den revolusjonære stemningen i Kristiania med stor optimisme:

Naar Kristianiaarbeideren begynner at røre paa sig, da ser det lyst ut. Når selv den slappe, sløve, søvndrukne Kristianiaarbeider retter paa ryggen, da maa det sandelig begynne at bli het i vort tip, top moderne helvede; kapital – og hubukstaten.¹⁴

Størst oppsikt vekket allikevel soldatrådene, med sin målsetting om å avskaffe militæret «gjennom revolusjonær masseaksjon».¹⁵ Antimilitarismen i venstreopposisjonen var i utgangspunktet sterkt pasifistisk, og selv om arbeiderbevegelsen aldri selv definerte begrepet «masseaksjon» er det rimelig å se det i sammenheng med denne avvæpningslinja. Formålet med rådene var antagelig militærestreik. Den første oppfordringen til de vernepliktige

om å stifte soldatråd ble trykket i arbeideravisa *Ny Tid* 4. februar 1918.¹⁶ Artikkelen vekket umiddelbart reaksjoner blant militære myndigheter, som oppfordret Justisdepartementet til å forberede straffeforfølgelsen av stiftere og deltakere av slike råd. Å oppfordre andre til brudd på verneplikten var riktignok straffbart, men møtene var lukkede og deltakerlistene hemmelige. I tillegg til å være et nytt og fremmed fenomen ble rådsbevegelsen dermed svært udefinerbar for sivile og militære myndigheter, som gjorde det vanskelig å bevise straffeskyld i slike saker. Soldatrådene brakte imidlertid den sosiale og politiske konflikten inn i en militær sfære, og ble en viktig grunn til at Generalstaben nå tok større del i overvåkning og kontroll av norske statsborgere.

Sikkerhetstiltak i tilfelle uroligheter

I etterkant av revolusjonen i Russland, og delvis som følge av den, brøt det i januar 1918 ut borgerkrig i Finland. Ryktene fra Finland og Russland, kombinert med de nye rådene og skarp agitasjon fra den norske arbeiderbevegelsen, bidro til å skape frykt i de borgerlige kretser i Norge. Historikeren Nils Ivar Agøy viser til panikkartede brev til forsvarsminister Holtfodt og til statsminister Gunnar Knudsen. En offisersfrue i Kristiania foreslo for eksempel å gå drastisk til verks overfor vernepliktige med en radikal politisk overbevisning. Et forslag var at det måtte opprettes «en saa streng militærlov – pludselig ekstraordinær, hvis det kræves – at alle saadanne stilles for en krigsret og uden pardon skydes til skræk og advarsel for de andre».¹⁷

Også Generalstaben var bekymret for den politiske utviklingen og iverksatte militære sikkerhetstiltak overfor en indre trussel. En bekymring var at arbeiderbevegelsen skulle utføre et plutselig, men nøye planlagt kupp eller revolusjon og styrte den eksisterende samfunnsordningen. For det andre var myndighetene urolige for en lammende streik som kunne få omfattende følger for hele samfunnet. En tredje bekymring var at deler av Nord-Norge skulle bryte ut av kongeriket og danne en bolsjevikisk rådsrepublikk. I følge historiker Lars Borgersrud opprettet Generalstaben tre ulike former for sikkerhetstiltak i møte med et sammensatt trusselbilde: Det ble opprettet ordensavdelinger der uro truet, sikkerhetsvakter for å beskytte våpenlagre og andre militære anlegg, og det ble opprettet jernbanevakter for å holde jernbanen i gang ved eventuell uro.¹⁸ Under krigen ble det i 1915 innført en lov om post- og telegramkontroll, som nå ved visse tilfeller ble brukt til overvåkning av revolusjonære nordmenn. Loven ble i utgangspunktet innført for å beskytte Norge mot andre lands spionasjevirksomhet. Det lå begrensninger i loven når det gjaldt overvåking av norske innbyggere, som bare kunne overvåkes når det var særlig grunn for mistanke om brudd på straffeloven. Postovervåkingen ble allikevel oppfattet som et viktig redskap i forbindelse med kontroll av revolusjonære, og ble brukt uten at det var hjemmel til det i loven fra 1915.¹⁹

Komintern og Skandinavia

Europeiske stormakter regnet bolsjevikregimet for midlertidig galskap og gikk sammen i en handelsblokade for å kvele regimet. For arbeiderbevegelsen i de europeiske landene var forhåpningen at novemberrevolusjonen skulle «spre seg» til andre land, og at samfunnsforholdene skulle endres også her. En internasjonal revolusjonsbølge var målsettingen også for de russiske bolsjevikene, som i mars 1919 derfor opprettet den Kommunistiske Internasjonale (Komintern). Komintern skulle være en revolusjonær verdensorganisasjon, og samordne revolusjonær politikk i alle land. Målsettingen var et verdensparti, der de enkelte medlemslandene skulle danne egne seksjoner.²⁰ For å inngå i Komintern måtte medlemspartiene imidlertid akseptere 21 betingelser for medlemskap, de såkalte *Moskvatesene*. Tesene innebar blant annet at partiene forpliktet seg til å spre propaganda til fordel for den proletære revolusjonen. Partiene skulle i tillegg støtte alle eksisterende sovjetrepublikker, og de skulle kombinere lovlige og ulovlige arbeidsmetoder.

Propaganda var en av hovedmotivasjonene bak opprettelsen av *Stockholmsbyråen*, under ledelse av sosialisten Fredrik Ström, i april 1919. Kontoret skulle være et skandinavisk byrå under Komintern, og Ström skulle fungere som mellommann mellom Komintern og de skandinaviske landene.²¹ På grunn av blokaden var kommunikasjon med Russland imidlertid svært vanskelig, og aktiviteten rundt Stockholmsbyråen begrenset seg ikke til Skandinavia. Historikeren Alexander Kan hevder at all kommunikasjon mellom bolsjevikere i England og Russland i en periode gikk via Ström i Stockholm.²²

Kontakten mellom Russland og Stockholm var imidlertid også vanskelig som følge av blokaden, og det vokste frem et behov for å finne alternative ruter fra Russland til Europa og Stockholm. I juni 1920 skrev Kyrre Grepp, leder av DNA, til Grigorij Zinovjev, leder av Komintern. Grepp gav uttrykk for at kommunikasjonen med Russland var svært tungvint og vanskelig, og foreslo en løsning på problemet:

Forsendelse av litteratur til Russland er til nå gått over Stockholm, men da dette er svært upraktisk, har vi blitt enige med de svenske og finske kamerater om at vi nå tar oss av innkjøp og forsendelser av litteraturen fra Frankrike, England og land som ligger vest for dem.²³

At litteraturen nå skulle sendes gjennom Norge ser ut til å ha vært en enighet mellom Ström i Stockholm og Grepp i Kristiania. Kan hevder imidlertid at det på dette tidspunktet allerede fantes en slik hemmelig kommunikasjonslinje mellom Vardø og Murmansk, og at den ble organisert på Ströms initiativ allerede i 1919.²⁴ Agøy skriver at Generalstaben på dette tidspunktet ikke hadde kjennskap til at

det ble drevet revolusjonært samarbeid med Komintern i nord.²⁵ Dersom det er riktig at denne kommunikasjonslinjen ble opprettet av Ström ett år før avtalen med Grepp i 1920, kan norske revolusjonære ha bistått Komintern i ett år før norske overvåkningsmyndigheter hadde kjennskap til aktiviteten. I april 1920 bekreftet sentralstyret i DNA overfor Komintern at en permanent, stabil og hemmelig forbindelse var opprettet over Murmansk.²⁶ Antagelig er det denne hemmelige forbindelsen 6. divisjon et halvt år senere omtalte som «Vardø etat».

Revolusjonære i nord

Den geografiske plasseringen av et slikt knutepunkt var neppe tilfeldig. På tross av at Generalstabten brukte benevnelsen «Vardø etat» for første gang i desember 1920,²⁷ hadde norske myndigheter lenge hatt kjennskap til at områdene rundt Kirkenes og Vardø var preget av revolusjonær aktivitet. Agøy skriver at sesongarbeid, spredt bosetting og sterk antimilitarisme var noen av grunnene til at mange innbyggere i nord ble forbrytere mot militær straffelov gjennom ikke å møte til verneplikten.²⁸ Arbeidsledighet og matmangel førte også til amper stemning. Under krigen hadde innbyggerne i Nord-Norge vært særlig sårbare for dyrtiden, og etter en kort oppgangsperiode etter krigen, sank vareproduksjonen i 1920 med ca. 30 % på ett år. Nedgangen førte til krav om lønnsreduksjoner.²⁹ Den sosiale uroen som fulgte ble utnyttet av den revolusjonære bevegelsen. Høsten 1920 skrev 6. divisjon til Kommanderende general at det som vekket særlig oppmerksomhet i Finmarken var: «den sterke revolusjonært anlagte bolsjevikiske agitasjon som finner sted deroppe, og den livlige og vanskelig kontrollerbare forbindelse mellom Murmansk og Vardø.»³⁰

De mørke vintermånedene og de lange geografiske grenseområdene gjorde det nesten umulig å føre tilstrekkelig kontroll over inn- og utvandring. Finner, svensker, russere, samer og nordmenn hadde derfor lenge vandret fritt over grensene i nord, og mange fastboende snakket flere språk. Borgerkrigen pågikk mellom hvite styrker og bolsjevikere i Nord-Russland frem til høsten 1919, og norske myndigheter var bekymret for at revolusjonære ideer skulle «smitte» over til Norge fra Russland og Finland. Premieløytnanten i 6. divisjon beskrev i tillegg en av tollkontrollørene som en mann med revolusjonære sympatier, og som «utvilsomt assisterer det revolutionære parti og røber toldvesenets forholdsregler».³¹

Det var liten sjanse for at representanter for den revolusjonære arbeiderbevegelsen i nord skulle ta initiativ til et statskupp i Norge, heller ikke at de kunne iverksette en streik av særlig betydning. Den største bekymringen i nord var derimot at de norske bolsjevikene med hjelp fra Russland skulle slutte seg til kameratene i øst. I følge Agøy var denne bekymringen allikevel større i Kristiania enn den var blant de lokale myndighetene.³² Det var

imidlertid ikke mye de norske myndighetene kunne stille opp med dersom en del av Nord-Norge allikevel skulle ta initiativ til å bryte med Norge. Marinefartøyer var fast stasjonert i nord, men det viktigste var å holde en viss kontroll med utviklingen. Agøy hevder i tråd med dette at Varangerbataljonen bygde opp et nett av informanter og postkontrollører allerede fra 1917.³³

Hva var «Vardø etat»?

– Skyggebilder av revolusjonær aktivitet

I Vardø er opprettet et sentralkontor hørende under 3. Internasjonale i Moskva, under navn «Vardø etat». Dette synes å være delt i 2 kontorer eller avdelinger – en finansiell og en agitatorisk [...] En av kontorets virksomheter er aa smugle ind utenlandske bolshevikagitatorer. En del er kommet hit ved at de er hentet paa Russekysten av en skjøite fra Kiberg, som atter avgir sine passagerer til en Vardøskjøite paa Varangerfjorden [...]³⁴

På denne måten ble «Vardø etat» og kommunikasjonslinjen over Murmansk beskrevet av 6. divisjon 29. desember 1920. Divisjonen skrev til Generalstabens Efterretningskontor at aktiviteten ikke begrenset seg til Vardø, men at det også var opprettet en underavdeling i Kirkenes og at «Vardø etat» hadde en nær tilknytning til arbeiderbevegelsen i Kristiania. Divisjonen hevdet at kontoret hadde motatt 5000–6000 kroner i måneden fra en mann ved navn G. Fried i Stockholm. I følge rapportforfatteren var «Vardø etat» under ledelse av to lokale revolusjonære med tilknytning til arbeideravisene i Finmark.³⁵ Trygve Nygaard ble beskrevet som «agitatorisk leder», og ble i 1915 dømt for å ha nektet militærtjeneste.³⁶ 19 år gamle Richard Bodin ble beskrevet som «representant for 3. internasjonale i Murmansk»³⁷ og som «finansiell leder» av «Vardø etat».³⁸ I september 1920 omtalte Bodin smugleraktiviteten direkte i et brev til Stockholmsbyrå: «De paa siste lørda ankom(n) brosjurer og aviser er i herværende tollbod. Imorgen kommer sandsynligvis den andre postbåten, som medbringer ca 1000 kg post.»³⁹ Brevet illustrerer hvor mye post som jevnlig passerte gjennom Vardø i regi av «Vardø etat».

I følge 6. divisjon drev «Vardø etat» i tillegg hemmelig agitasjon «med det formaal aa heise den røde fane og etablere sovjetstyre i Vardø».⁴⁰ Bodin og Nygaard skal ha hatt stor tiltro til at en eventuell revolusjon ville bli understøttet av krigsskip og soldater fra Murmansk.⁴¹ I et brev til Justisdepartementet fra ministeriet i London, datert februar 1921, hevdet en britisk agent i tråd med dette at DNA hadde kommet til en enighet med Komintern om at dersom en revolusjon skulle bryte ut skulle Nord-Norge bli en uavhengig grenserepublikk under Sovjet-Russland.⁴² Denne bekymringen ser imidlertid ut til å ha vært større blant utenlandske etterretningsagenter enn blant norske

myndigheter. 6. divisjon hevdet at det var lite sannsynlig at en væpnet revolusjon med støtte fra Russland ville holde stikk. Divisjonen var imidlertid bekymret for at troen på støtte fra Russland ville gi «oprørske elementer» i Norge selvtilit. Divisjonen kom derfor med en rekke forslag til militære forholdsregler for å hindre uro, som for eksempel å øke de militære styrkene på Vardøhus festning, og at det skulle sendes et panserskip fra Kristiania.⁴³

Fordi smuglingen av reisende, penger og propaganda ofte skjedde via fiskebåter foreslo 6. divisjon at skipstrafikken mellom Russland og Norge måtte begrenses.⁴⁴ Divisjonen påpekte imidlertid at de ikke hadde kunnet konstatere innsmugling av våpen, og det var heller ingen grunn til å tro at det fantes store mengder våpen blant revolusjonære i området.⁴⁵ Selv om divisjonen ikke kunne konstatere at det fantes konkrete planer om væpnede opprør, kunne kommunikasjonslinjen allikevel representere en viktig trussel for militære myndigheter og den norske stat. 9. desember 1920 sendte kommandanten ved Vardøhus et chiffrert hastetelegram til Kommanderende general. Telegrammet inneholdt en avskrift av et postovervåket brev fra Trygve Nygaard til Folkets Hus i Kristiania, der han ba om å «[...] i en faderlig fart, helst omgaaende at bli tilsendt fortegnelse over den norske flaatens styrke og størrelse, særlig over nybygningene siden 1905 [...]».⁴⁶ Divisjonen spekulerte ikke i hvilke motivasjoner Nygaard kunne ha hatt for å ville tilegne seg kjennskap til den norske flåten, men brevet må av åpenbare grunner ha vært i militær interesse. I følge divisjonen skrev Bodin til Stockholm med en lignende oppfordring, da om å få tilsendt «oplysninger angaaende andre landes krigsflaater».⁴⁷

Postovervåking

På bakgrunn av mistanken om revolusjonær og ulovlig aktivitet ble blant andre Bodin og Nygaard satt under postovervåking. På denne måten fikk overvåkningsmyndighetene innblikk i deler av brevkorrespondansen mellom lokale revolusjonære og deres samarbeidspartnere. En rapport fra kommandanten på Vardøhus tyder allikevel på at mye av posten ble sendt via andre kanaler. Tollkontrollør Aas i Vardø skal i følge rapporten ha lagt merke til at føreren av postskipet mellom Russland og Vardø stadig hadde med tykke konvolutter til Bodin. Aas hadde ved en anledning åpnet en slik konvolutt, og oppdaget av den inneholdt 20–30 brev som kontrolløren ikke hadde hjemmel til å holde tilbake. Kommandanten påpekte videre at Bodin antagelig sendte og mottok sin viktigste post på denne måten, og dermed unngikk postsensuren.⁴⁸ Rapporten tyder på at Generalstaben kun fikk innblikk i en svært liten del av postkorrespondansen mellom «Vardø etat» og nettverket rundt kontoret.

Begrensningene i post- og telegramkontrollloven av 1915 ble ved flere anledninger en utfordring i forbindelse med

overvåkingen og straffeforfølgelsen av revolusjonære. Bevismateriale som var skaffet til veie gjennom ulovlige midler ville ikke holde vann i en rettsal. I tillegg ville lokale myndigheter sjelden dømme i politiske saker.⁴⁹ Resultatet ble at sivile og militære myndigheter ofte hadde kjennskap til ulovlig revolusjonær aktivitet, men uten å ha hjemmel til å drive videre etterforskning. For å skaffe tilstrekkelig informasjon foreslo fylkesmannen i Finmark og statsadvokaten i Tromsø at man skulle iverksette hemmelig etterforskning, et forslag som ikke ble godtatt av riksadvokaten.⁵⁰

At «Vardø etat» utgjorde en viktig bekymring for både sivile og militære myndigheter er imidlertid tydelig. I et brev til Justisdepartementet datert desember 1920 skrev politimester Kobro om den ulovlige innvandringen i Vardø. Han foreslo at passkontrollen skulle utvides, og at tollkontrollører skulle reise med kystrutene for å holde oppsikt etter ulovlige reisende.⁵¹ Julaften 1920 kom svarbrevet der Justisdepartementet gav Kobro myndighet til å håndtere aktiviteten rundt «Vardø etat». Videre skrev departementet: «Man bemyndiggjør dem forøvrig at gjøre hva der trenger, for at møte den revolusjonære bevegelse, som drives i øst-Finmark med Rich. Bodin og Trygve Nygaard som hovedmenn».⁵² Det ble presisert at alle utgifter i tilknytning til dette arbeidet skulle dekkes av statskassen.⁵³ Litteraturforsendelsene ble definert som ulovlige ut fra kongelig resolusjon av 6. november 1920, om «forbud om inn- og utførsel av trykte skrifter som kommer fra Russland».⁵⁴

Kort tid etter at Generalstaben beskrev virksomheten rundt «Vardø etat» i desember 1920, ble aktiviteten kraftig redusert. På bakgrunn av postovervåking og lokale informanter beslagla myndighetene vinteren 1920 den sovjetregistrerte fiskeskøyten *Devet*, og skipperen ble ilagt bot. I løpet av vinteren og våren 1921 fremgår det av etterretningsrapportene at aktiviteten rundt «Vardø etat» var redusert betraktelig.⁵⁵ Justisdepartementets rapporter gir uttrykk for at tiltakene fra myndighetenes side hadde ført til at virksomheten nå var avtatt.⁵⁶ I en rapport til Generalstabens Etterretningskontor den 9. mars 1921 skrev premieløytnanten at det var lite aktivitet rundt «Vardø etat», og at det ikke var blitt oppdaget passløse reisende over Vardø siden 17. januar.⁵⁷ På tross av at forholdene roet seg betraktelig mot slutten av januar, skrev aviser rundt om i landet nå om forholdene i nord. I en artikkel i trondheimsavisa, *Dagsposten*, fra slutten av januar ble forholdene i Vardø beskrevet som svært dramatiske, der en «bevæpnet bolsjevikgarde» vandret i gatene, en fremstilling 6. divisjon tok sterk avstand fra.⁵⁸

Det etaten truet

Historikerne Trond Bergh og Knut Einar Eriksen skriver at revolusjonsfrykten i Norge var særlig sterk i Finmark i

de første par årene etter den russiske revolusjonen, og at nye arbeidsmetoder ble tatt i bruk mot «den røde fare».⁵⁹ Myndighetenes særlige interesse for denne revolusjonære aktiviteten må ses i sammenheng med den nasjonale og internasjonale konteksten. Revolusjonen i Russland og borgerkrigen i Finland illustrerte hva som kunne skje når arbeiderne satte makt bak kravene. I Norge underbygde verdenskrigen en politisk radikaliserings i gryninga, og førte til et økt engasjement blant arbeiderne som organiserte seg i råd. Disse rådene var imidlertid hemmelige, og norske myndigheter fikk i liten grad innblikk i omfanget av denne aktiviteten og hva den gikk ut på. Med soldatrådene beveget allikevel den radikale arbeiderbevegelsen seg inn i den militære sfære, som bidro til at Generalstabens i større grad tok del i overvåkningsarbeidet. Sikkerhetstiltakene som ble iverksatt må ses i sammenheng med et fiendebilde som ble bygget opp av ryktepreget informasjon, infiltrasjon og postovervåkning. Sivile og militære myndigheter var bekymret for en revolusjon eller generalstreik i regi av arbeiderbevegelsen, og iverksatte tiltak for å møte et sammensatt og uklart fiendebilde.

Da Generalstabens i Kristiania fikk kjennskap til virksomheten rundt «Vardø etat» var det allerede iverksatt en rekke sikkerhetstiltak i Nord-Norge. Det er imidlertid lite trolig at Generalstabens hadde tilstrekkelig kjennskap til det som kan se ut til å ha vært en omfattende kommunikasjonslinje mellom bolsjevikene i Russland og revolusjonære i Norge og Skandinavia. «Vardø etat» fremstod som en organisert virksomhet med det utgangspunkt å bistå Komintern på veien mot «verdensrevolusjonen», blant annet i form av smuglig av propaganda og illegale reisende. I tillegg drev aktørene bak kontoret det Generalstabens oppfattet som omfattende agitasjon for en selvstendig, bolsjevikisk rådsrepublikk i nord. Trusselbildet av «Vardø etat» har dermed både en nasjonal og en internasjonal dimensjon. I tillegg til å føyes inn i rekken av revolusjonære tiltak og aktivitet i regi av arbeiderbevegelsen under og etter første verdenskrig, var kontoret en potensiell inngangsport for Komintern og spredningen av revolusjonen i Europa. I tillegg drev aktørene til tider en aktivitet som kunne minne om militær spionasje.

Informasjonen Generalstabens og norske myndigheter fikk innblikk i var allikevel svært begrenset og sporadisk. Hva virksomheten rundt «Vardø etat» egentlig gikk ut på, og hvor stort omfanget av denne virksomheten egentlig var, er vanskelig å redegjøre for. Rapportene denne artikkelen bygger på tyder på at også overvåkningsmyndighetene i samtiden hadde vanskelig for å identifisere fienden, og hvilke sikkerhetspolitiske trussel de stod overfor. I en kort periode fra september 1920 og januar 1921 iverksatte sivile og militære myndigheter omfattende sikkerhetstiltak overfor en potensielt internasjonal trussel, som muligens hadde holdt kommunikasjonslinjen gående siden før 1919. Mye av den informasjonen overvåkningsmyndighetene al-

likevel fikk innblikk i var vanskelig å bruke i en rettsal, da lovverket var svært begrensende i politiske saker som omfattet norske statsborgere. På tross av en intens smugleraktivitet og skarp agitasjon ser det imidlertid ut til at norske myndigheter forholdt seg relativt nøktert til den revolusjonære aktiviteten. Sentrale myndigheter ser ut til å ha vært mer bekymret for forholdene i nord enn det de lokale myndighetene var. I den perioden myndighetene hadde kjennskap til den, ble allikevel virksomheten rundt «Vardø etat» tatt på alvor som et ledd i en internasjonal og revolusjonær bevegelse.

Noter

1. Riksarkivet (heretter RA) Generalstabens IV avd., 249, ««Grensen» – Nord-Norge 1920–1921». Mappe merket «6. divisjon» (heretter 6. divisjon), dokument datert 29.12.20, merket 615/20M.
2. En generalstab er det øverste militære organ for planlegging og ledelse av Forsvaret. Den norske Generalstabens ble opprettet 22.05.1814, og ble opprettholdt frem til 1940 (med unntak av perioden 1930–33). Generalstabens øverstkommanderende var Kommanderende general, en stilling som ble utnevnt av regjeringen. Generalstabens var delt i ulike avdelinger, og i 1915 ble det opprettet en egen Efterretningsavdeling, som ble lagt under fjerde avdeling – Topografisk avdeling.
3. Definisjonen på begrepet 'dyrtid' er hentet fra: <http://www.snl.no/dyrtid> 03.08.10
4. Ungdomsforbundet: Norges sosialdemokratiske ungdomsforbund (NSU) .
5. Bjørgum: «Fagopposisjonen av 1911» i; *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* 1/76. Oslo, 1976:85
6. Bjørgum: *Tranmæl og radikaliserings av den norske arbeiderbevegelsen 1906–1918*. Oslo, 1996:175
7. Bjørnson: *På klassekampens grunn (1900–1920)*. Oslo, 1990:330
8. Bjørnson, 1990:335
9. Hobson og Kristiansen: *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905–1940*. Oslo, 2001:60
10. Agøy: *Militæretaten og den «indre fiende» fra 1905–1940: hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinavisk perspektiv*. Oslo, 1997:75
11. Det russiske ordet «sovjet» kan oversettes med «råd»
12. Bjørnson, 1990:476
13. Hobson og Kristiansen, 2001:135
14. Riksarkivet (Heretter RA), Generalstabens IV. Avdeling (Heretter GS4), boks 230 «Overvåkning Bolsjevismens propagandasystem og overvåkning av kommunister 1918–1925». Udatert dokument (men før landsmøtet i DnA 24. mars 1918) Jnr. GE0883–1918. Merket «Hemmelig» og «Avskrift».
15. RA GS4, boks 324 «Etterretning og Sikkerhetstjenesten. OV og SR 1917 til 1928». Udatert (men før 15. februar 1918) Merket «Gjenpart av avertissement i Ny Tid»
16. RA GS4, boks 215 «Overvåkning av norske og utenlandske kommunister 1918 – 1940». Dokument datert 23.02.18. Merket «Hemmelig» og «Syndikalistbevegelsen»
17. Agøy, 1997:78
18. Borgersud: *Konspirasjon og kapitulasjon: nytt lys på forsvarshistorien fra 1814–1940*. Oslo, 2000: 151
19. Et eksempel er den såkalte «Hommelviksaken» fra april 1918, der Martin Tranmæl avslørte at han var blitt utsatt for ulovlig postovervåkning. Saken er omtalt i bla.; Borgersud,

- 2000:133 og ; Agøy, 1997:85. I tillegg minnet Generalstabens distriktskommandoene om mulighetene for postovervåkning i mars 1918, et initiativ som ikke var godkjent av Justis-departementet, og som vekket skarpe reaksjoner. Denne saken er nærmere redegjort for i; Agøy, 1997:85
20. Egge: *Komintern og krisen i det norske arbeiderparti*. Oslo, 1995:10
21. Kan: *Hemmabolsjevikarna*. Stockholm. 2005:32
22. Kan, 2005:246
23. Egge og Roginskij: *Komintern og Norge*. Oslo, 2006:49
24. Kan, 2005:29
25. Agøy, 1997:129
26. Egge og Roginskij, 2006:42
27. RA GS4, boks 249, ««Grensen» – Nord-Norge 1920–1921». Mappe merket «6. divisjon» (heretter 6. div.), dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
28. Agøy, 1997:104
29. Borgersrud, 2000:150
30. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
31. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
32. Agøy, 1997:127
33. Agøy, 1997:128
34. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert 29.12.1920, Jnr. 615/20M
35. Rapporten det gjennomgående henvises til i avsnittet er hentet fra: RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert 29.12.1920, Jnr. 615/20M
36. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert 27.11.1920, Jnr. 540/20M, merket «Gjenpart til Generalstabens Efterretningskontor»
37. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
38. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert 29.12.1920, Jnr. 615/20M
39. RA. Generalstabens IV avd., boks 368, Dokumenter og korrespondanse vedr. Quislingsaken 1931, 1932. Dokumenter fra 1918–1921. (Fra Egge 82)
40. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
41. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
42. JDPII, 15.02.21, Jno.00694P.1921. Dokument merket «Fortrolig»
43. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
44. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
45. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert 29.12.1920, Jnr. 615/20M
46. RA, GS4, boks 249, 6. div. Dokument datert 09.12.1920, dokumentnr. 1026.
47. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert 29.12.1920, Jnr. 615/20M
48. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert 29.12.1920, Jnr. 615/20M
49. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
50. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert september 1920, merket «Gjenpart» og «Hemmelig»
51. JDPII, 18.12.20, uten nummer i; mappe merket «Finmark» og «ad.jur.4593-20P» i; mappe 0490P.1920.
52. JDPII, 24.12.20, uten nummer. Dokument merket «Fortrolig» i; mappe merket «Finmark» og «ad.jur.4593-20P» i; mappe 0490P.1920
53. JDPII, 24.12.20, uten nummer. Dokument merket «Fortrolig» i; mappe merket «Finmark» og «ad.jur.4593-20P» i; mappe 0490P. 1920
54. JDPII, 31.04.21, Jno.1023-21P. Dokument merket «Fortrolig»
55. Blant annet omtalt i; 6.divisjon, 21.01.21, Jnr. 26/21M. Dokument merket «Rapport».
56. JDPII, apr.21, Jnr.1308-21P. Dokument merket «Hemmelig».
57. RA, GS4, boks 249, 6. div. Dokument datert 09.03.1921. Jnr. 13/21 og GENr. 0222.
58. RA, GS4, boks 249, 6.div. Dokument datert 08.02.1921. Jnr. 49/21M.
59. Bergh og Eriksen, 1998:29

Litteraturliste

Agøy, Nils-Ivar: *Militæretaten og den «indre fiende» fra 1905–1940: hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinavisk perspektiv*. Universitetsforlaget, Oslo, 1997

Bergh, Trond og Eriksen, Knut Einar: *Den hemmelig krigen*. Cappelen akademiske forl., Oslo, 1998

Bjørgum, Jorunn: «Fagopposisjonen av 1911» i; *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie 1/76*. Pax, Oslo, 1976:

Bjørgum, Jorunn: *Tranmæl og radikaliseringen av den norske arbeiderbevegelsen 1906–1918*. Universitetet i Oslo, Historisk institutt, Oslo, 1996

Bjørnson, Øyvind: *På klassekampens grunn (1900–1920)*. Tiden, Oslo, 1990

Borgersrud, Lars: *Konspirasjon og kapitulasjon: nytt syn på forsvarshistorien 1814–1940*. Oktober, Oslo, 2000.

Egge, Åsmund: *Komintern og krisen i det norske arbeiderparti*. Universitetsforl. Oslo, 1995

Hobson, Rolf og Kristiansen, Tom: *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905–1940*. Eide, Bergen, 2001

Kan, Alexander: *Hemmabolsjevikarna*. Carlsson, Stockholm. 2005

Kilder

Egge, Åsmud og Roginskij, Vadim: *Komintern og Norge*. Unipub, Oslo, 2006 (Kildesamling)

Justisdepartementets politikontor
RA JDP, boks 0075 «Den revolusjonære bevegelse i Norge II, 1918–1921.»

Generalstabens IV. avdeling
RA GS4, boks 230 «Overvåkning Bolsjevismens propagandasystem og overvåkning av kommunister 1918–1925».

RA GS4, boks 324 «Etterretning og Sikkerhetstjenesten. OV og SR 1917 til 1928»

RA GS4, boks 215 «Overvåkning av norske og utenlandske kommunister 1918 – 1940»

RA GS4, boks 249, ««Grensen»– Nord-Norge 1920–1921»

KORSTOGENE

– middelaldersk ekstremisme eller allment akseptert?

Pål Berg Svenungsen, master i historie, UiB

Fredag den 15. juli 1099, sprang den flamske ridderen Letold som førstemann over Jerusalems murer og de kristne korsfarernes erobring av byen var snart et faktum.¹ Det første korstogets suksess var imidlertid en bedrift som viste seg å være umulig å gjenta. Det kan derfor være fristende å spørre seg om dette skyldtes at korstogene i realiteten kun var et utslag av religiøs ekstremisme? Flere momenter taler for at korstogene ikke var representative for det religiøse flertallets holdninger: Korstog var aldri noe majoriteten av kristne deltok i, og blant deltakerne finner vi en overrepresentasjon av den europeiske eliten – spesielt fra den stadig mer fram-tredende ridderklassen. Var dette dermed utslag av en mindre grupperingers radikale synspunkter, et elitefenomen, eller representerte korstogene en kollektiv oppfatning blant middelalderens kristne i Europa?

Et normativt avvik i kristendommens historie?

I nyere tid har det vært en svært utbredt misforståelse blant ledende representanter innenfor den vestlige kristenhet – både den katolske og protestantiske – at korstogene representerte en villfarelse, et avvik fra tradisjonelle normer innenfor kristendommens historie.² Dette er i beste fall ønsketenkning. Muligens henger dette sammen med dagens teologiske fokus, der korstogene ikke passer inn fordi de står i sterk kontrast til vektleggingen av Kristus som en fredsforkynder. Slik sett kan en for så vidt forstå ønsket om å marginalisere korstogenes betydning og omfang.

At korstogene, fra et menneskelig synspunkt, var grusomme, kan det levnes liten tvil om. Tusenvis av menneskeliv gikk tapt, både under anstrengelsene med å nå sine bestemte mål eller i krigføringen som fulgte i korstogets kjølvann. Tidvis resulterte også flere av korstogenes avreiser, spesielt fra Europa med kurs mot Midtøsten, i pogromer mot den jødiske befolkningen. Dette gjelder særlig for de tyske områdene, men det skjedde også i både England og Frankrike.

Det er allikevel viktig å presisere at korstogene ikke bare var en krig mot andre religioner. Korstogene resulterte ofte i drap og overgrep mot både jøder, muslimer og andre hedninger, men i perioder var de også rettet mot andre

kristne. Etter hvert som forsøkene på å gjenerobre Det hellige land mislyktes, begynte korstogene i stede å vende seg innover. Før kristendommen kunne seire mot truslene ved dens grenser, måtte det først gjøres rent i eget hus. Kjettere, katarere i Syd-Frankrike og senere husittene i Böhmen, var en intern trussel som måtte utryddes før kristendommen kunne seire på andre arenaer.

Til tross for grusomhetene representerte imidlertid ikke korstogene et drastisk avvik fra kristen teologi og praksis, men en lang rekke paver og kirkerettslærde brukte flere hundre år på å utvikle grunnlaget for dem. Snarere enn et brudd må korstogene ses som en logisk forlengelse av eldre kristen praksis. Allerede andre Mosebok slo fast at: «Herren er en stridsmann.»³

Utviklingen av korstogene i korte trekk

Det første store korstoget (1095–1099) representerte uten tvil noe radikalt nytt. Det var ingen tidligere eksempler på en slik massebevegelse av bevæpnede pilegrimer hadde tatt korset og beveget seg hundrevis av mil østover i ukjent terreng, for å frigjøre det helligste av kristendommens mange helligdommer, Den hellige grav i Jerusalem.⁴

Fra et moderne synspunkt representerer korstogene på mange måter en sammenslåing av to diametrale aspekter, nemlig tanken om at syndsforlatelse kunne oppnås gjennom krigføring. De framstår også som en kontradiksjon til bibelens femte bud: «Du skal ikke slå i hjel». En viktig forutsetning for å kunne forstå korstogene er derfor å bite seg merke i middelalderens utbredte oppfatning om at vold av natur ikke var ondt, men var moralsk nøytralt. Det var først og fremst intensjonene bak krigføringen som var avgjørende.⁵ Det var heller ikke slik at kirkens ønske om fred utelukket bruken av krig, snarere ble det utviklet teorier som skulle skille mellom de riktige og de gale krigene.⁶

For å kunne skille mellom hvilke kriger som var riktige og hvilke som var gale, var det behov for et teoretisk apparat som kunne legitimere og klassifisere ulike kriger. Dette var på ingen måte en ny tanke i middelalderen, men snarere tankegods som gikk tilbake til antikken, og da særlig fra romersk lovgivning og etikk. Det vil ikke her være anledning til å gå dypt inn i utviklingen av disse tankene, men kort fortalt så var grunnlaget for korstogene et resultat av en bearbeidelse av kirkefaderen Augustin av Hippo (354–430) sin doktrine om den rettferdige krig – *bellum iustum*.

Italienske kirkerettslærde forenklet Augustins doktrine ned til tre kriterier: rettferdig sak, legitim autoritet og rett intensjon. En rettferdig sak innebar at det var motparten som måtte være den aggressive part, enten i fortid eller for øyeblikket. Korstogene var en rettferdig sak fordi områdene det gjaldt tidligere hadde vært en del av det romerske imperiet, og derfor også vært kristne områder.⁷ Først senere ble dette punktet noe problematisk da korstogene etter hvert ekspanderte inn i områder som verken hadde vært kristne eller en del av det romerske imperiet. Det andre kriteriet var at krigen måtte proklameres av en legitim autoritet. I korstogenes tilfelle innebar det paven. Det siste kriteriet omhandlet deltakernes motiver. Alle som kjempet måtte ha rene motiver og krig måtte utkjempes som siste utvei.⁸

Denne doktrinen ble deretter tilført en religiøs dimensjon: Kriger kunne utkjempes for troens mål eller idealer, og kunne være uttrykk for en guddommelig vilje. Dette gjorde at krigene paven proklamerte ikke bare var rettferdige, men de var også hellige. Deltakerne i disse foretakene ble blant annet lovet *indulgens*, det vil si syndsforlatelse, og på den måten ble korstogene en botsøvelse på lik linje med en rekke andre slike. Det Urban II gjorde ved sin tale ved Clermont i 1095, som utløste det første korstoget, var å legge grunnlaget for en bevegelse som i stor grad representerte en fusjon mellom den gamle tradisjonen med pilegrimsferd med denne tanken om krigføring utført av en guddommelig vilje.

Karolingerrikets sammenbrudd førte til nærmest anarkistiske tilstander i Europa på 900-tallet: Mindre borgherrer håndhevet loven etter eget befinnende og terroriserte befolkningen med sine brutale utsendinger fra den stadig

voksende ridderstanden. Den private eiendomsretten ble ignorert, og særlig Kirkens eiendom.⁹ Som en selvforsvarsmekanisme forsøkte Kirken derfor å pasifisere de militære kreftene i samfunnet. Først med den såkalte Guds Fredbevegelsen (*Pax Dei*) på begynnelsen av 900-tallet, der målet var å forsøke å tvinge riddere til å avlegge eder om å respektere fredsbestemmelser. På 1020-tallet ble dette konseptet utviklet ytterligere, den såkalte Guds Våpenhvilebevegelsen (*Treuga Dei*). Denne forsøkte å begrense krigføringen gjennom å spesifisere bestemte datoer da all krigføring skulle opphøre.¹⁰ Senere på 1000-tallet skjedde imidlertid en endring. Kirken begynte å involvere seg i organiseringen og dirigeringen av militære kampanjer.

Endringene skjedde særlig på bakgrunn av investiturstriden på 1070-tallet og framover, da den mest militante av reformpavene, Gregor VII (r.1073–1085), forsøkte å rekruttere riddere fra hele Europa til en pavelig arme, St. Peters egne riddere (*militia sancti Petri*), i kampen mot keiser Henrik IV.¹¹ Det endelige steget i utviklingen av korstogsbevegelsen var imidlertid Gregors etterfølger, pave Urban IIs fusjon mellom krigføring og pilegrimsferden. Da ble ridderne ikke bare *miles sancti Petri*, men de ble Kristus' egne riddere, *miles Christi*. For Urban var *miles Christi* utelukkende en positiv gjerning, som uttrykte både ærbarhet og kjærlighet til Gud.¹² Ridderne skulle bli inspirert av Kristus' egne ord: «Om noen vil følge etter meg, må han fornekte seg selv og ta sitt kors opp og følge meg.»¹³ Derfor ble også korsfarerne utrustet med et tøykors, selve symbolet på deres løfte.

Det politiske bakteppet

Det er også viktig å kort ta med at korstogene også var et resultat av den politisk situasjonen. Særlig gjaldt dette den islamske ekspansjonen på 600- og 700-tallet. Denne ekspansjonen innebar at muslimske herskere gjorde store territorielle erobringer fra det bysantinske riket i Midtøsten, men de beveget seg også gjennom Nord-Afrika, og inn i Europa gjennom Den iberiske halvøy. Ekspansjonen inn i Europa ble først stoppet i 732, i det berømte slaget ved Poitiers, av den frankiske herskeren Karl Martell. Dette slaget var blant de faktorene som dannet bakgrunnen for *la Reconquista*, den kristne gjenerobring av de spanske og portugisiske områdene fra muslimsk styre, som ble fullendt av Ferdinand og Isabellas erobring av Granada i 1492. *La Reconquista* ble på den måten en prøvearena for den teologiske og moralske rettferdiggjørelse for de senere korstogene.¹⁴

Verre stilt var det for grekerne i det bysantinske riket. De muslimske erobringene hadde fortsatt, og på 1000-tallet begynte seldsjukkene å sikte seg inn på Anatolia. Den bysantinske keiseren forsøkte å stoppe fremrykningene, men slaget ved Manzikert i 1071 ble et knusende nederlag. Ikke bare ble hæren nærmest utradert, men keiseren, Romanos Diogenes, ble også tatt til fange. Anatolia lå dermed helt åpent for erobring. Tapet av Anatolia var katastrofalt.

Dette var den tetttest befolkede delen av riket; rekrutteringen av soldater og store deler av matproduksjonen til rikets hovedsete, Konstantinopel, foregikk her.¹⁵ Da Alexios I Komnenos (r.1081–1118) kom til makten, var en av hans første prioriteringer å gjenoppbygge hæren. I den anledning henvendte han seg derfor til paven i Roma, i håp om at dette kunne resultere i leiesoldater fra Vesten. Det han i stedet fikk var et korstog.

Utstrekning i tid og rom

Et annet aspekt som taler for at korstogene ikke var en mindre hendelse innenfor kristendommen, var deres lange levetid. En lang rekke paver fra Urban II i 1095 til Innocent XI i 1684, sendte ut brev som oppfordret til korstog. I tillegg sto lovgivningen rundt korstogene på agendaen ved hele seks av middelalderens kirkekonsil.¹⁶ Innenfor moderne korstogsforskning har det vært relativ konsensus om at korstogene tok til med pave Urbans tale ved Clermont i 1095, men det er ingen konsensus om når korstogene endte. Lenge var det allment akseptert å sette Acres fall i 1291 som endelig sluttdato, i og med at dette betydde at det latinske kongedømmet opphørte å eksistere. Forskerne som holder seg til denne forståelsen blir gjerne kalt for *tradisjonister*.

Fra omkring 1970 har det derimot skjedd en endring i forståelsen av korstogsbegrepet.¹⁷ Representanter for dagens mest utbredte syn¹⁸ kalles ofte for *pluralister* og definerer et korstog ikke ut i fra dets geografiske mål, men heller på bakgrunn av opphav og karakteristikker: Et korstog var en kampanje autorisert av paven på Kristus' vegne, der de ledende deltakerne avla korstogsløfter og som motytelse ble lovet kirkens beskyttelse og en eller annen form for syndsforlatelse.¹⁹ Kampanjene i Baltikum, på Den iberiske halvøy, samt de mange kjetterkrigene, spesielt mot katarerne og senere husittene, blir dermed oppfattet som ekte korstog. Noen av utfordringene innenfor dagens forskningsparadigme, er dermed å avgrense hva som skal defineres som et korstog og når de tok slutt.

Noen historikere setter reformasjonen som sluttstrek, mens det av andre er blitt påpekt at mye av det ideologiske grunnlaget for korstogene, med unntak av tankene om syndsforlatelse og lydighet til paven, ble videreført av protestantene under religionskrigene på 1600-tallet. Andre ser på Den hellige ligaens gjenerobringer av Balkan fra tyrkerne mellom 1684 til 1699 som det siste korstoget, mens det også må tas med at etterlevninger av korstogene levde enda lenger: Den siste operative ordensstaten, Johannitterne på Malta, gikk først under med Napoleons erobring i 1798.²⁰

Kun et elitefenomen?

Selv om korstogene ikke representerte noe avvik fra middelalderens kristendom, kan det settes spørsmålsteget ved

om bevegelsen først og fremst representerte et elitefenomen. Hvor dypt ned i samfunnet stakk bevegelsen? Vi kan kanskje her snakke om et skille, nemlig mellom de som *faktisk* deltok i korstogene og de som *passivt* støttet bevegelsen, enten gjennom donasjoner, bønn eller likende.

I og med at målet for bevegelsen primært var militært, enten det gjaldt å kontrollere Den hellige grav i Jerusalem, eller å gjenerobre tapte områder fra muslimsk kontroll, var det i pavemaktens interesse å først og fremst engasjere de gruppene i samfunnet som kunne yte militærtjeneste. Det var imidlertid ett problem: Etersom korstogene var et frivillig foretak, og dermed totalt avhengig av frivillig deltakelse, kunne ikke kirken tvinge de sekulære kreftene i samfunnet til å engasjere seg. Kirken måtte istedenfor lokke ridderne med åndelige løfter og privilegier. Samtidig utviklet det seg også, imot kirkens ønsker, egne normer og verdier blant ridderstanden tilknyttet korstogsdeltakelse. Dette var først og fremst i forhold til verdier assosiert med høviskhet og ridderlighet. Korstogene ble derfor en arena hvor eliten kunne vise at de forsto de normer og sosiale koder som var tilknyttet deres stand.

Korstogenes nære forbindelse til pilegrimsferden skapte ytterligere problemer for pavens muligheter til å regulere deltakelsen. Fattige, gamle og syke kunne ikke nektes deltakelse i korstogene, ettersom korstogene i stor grad ble forstått som væpnede pilegrimsferder. Resultatet av dette ble dermed også et åpenbart logistisk problem for lederne av det første korstoget. De fattige og svakere stilte, sinket ikke bare framrykningen, men tærte også på forsyningene. Dette problemet løste seg imidlertid i stor grad fra og med det tredje store korstoget til Midtøsten i 1189. Endringene kom av at transporten i stor grad skjedde via sjøveien. Dette var en såpass dyr affære at fattige ikke lenger hadde råd til å delta på ferden. Jonathan Riley-Smith har i flere utgivelser påpekt nettopp det at korstogsdeltakelse innebar store kostnader, både for deltakeren selv, men også i stor grad for deres familier og lokalsamfunn.²¹ Han gikk dermed vekk fra eldre synspunkt om at korstogene representerte en løsning på problemer tilknyttet den europeiske arvetradisjonen med *primogenitur*, der korstogene ble sett på som en karrieremulighet for yngre brødre som var gjort arveløse.

Hva innebar da den passive korstogsstøtten? Selve deltakelsen krevde som nevnt etter hvert store ressurser. Pavemakten innså dette. Fra omkring 1200 talte kirken for at de som subsidierte korsfarere, eller sendte en annen i sitt sted, ble gitt de samme åndelige privilegier som den faktiske deltakeren. For å kunne finansiere korstogene ble det også gjentatte ganger innført skattlegging av geistligheten i kortere eller lengre perioder. Skattlegging av lekfolk var vanskeligere å få gjennomført. I 1188 ble det i England, og i mindre vellykket grad også i Frankrike, innført en generell skatt, den såkalte *Saladin-tienden*. Denne tienden innebar at det skulle skattes ti prosent av all inntekt og flyttbar eiendom til

inntekt for det kommende korstoget.²³ De som tok korset ble imidlertid unntatt denne skatten, noe som forhåpentligvis skulle lokke ressurssterke personer til å ta korset. Men verken dette, eller skattleggingen i seg selv, var spesielt vellykket. Det eneste senere forsøket på skattlegging av lekfolk, vedtatt av konsilet i Lyon i 1274, ble aldri gjennomført.²³

Særlig betydningsfullt, ikke bare i utviklingen av den passive korstogsstøtten, men også korstogene som bevegelse, var Innocent III's (r.1198–1216) pontifikat. Hans rolle kan ikke underdrives, og enkelte historikere har til og med gått så langt som å tilskrive korstogenes opprinnelse som bevegelse til nettopp Innocent.²⁴ I korstogsbullen *Quia maior* i 1217 beordret Innocent at det i hver kirke skulle settes en tom kiste der folk kunne gi sine donasjoner, i tillegg skulle menigheten konstant påminnes tapet av Jerusalem. Hver dag skulle menigheten legge seg ned med ansiktet mot bakken og armene hevet ut, mens salmene *Deus venerunt gentes in hereditatem tuam* (Fremmedfolk har trengt seg inn i ditt arveland, Gud!) og *Exsurgat Deus et dissipentur inimici et fugiant* (Gud reiser seg, og hans fiender blir spredt) skulle bli sunget.²⁵ Korstogene trengte seg dermed også inn i folks tanker og bønner, enten de ville det eller ei.

Lekmannskorstog – folkets røst?

Ikke alle utslag av korstog var pavelig autoriserte. Disse lekmannskorstogene, eller populære korstog som de også kalles, skilte seg fra de offisielle korstogene ved at de ikke var pavelig autoriserte og at de i stor grad henvendte seg mot grupper fra det lavere sosiale sjikt. Ofte var de resultatet av karismatiske predikanter virke. Dette går tilbake allerede til det første store korstoget. Den karismatiske predikanten Peter Eremiten klarte å tiltrekke seg en stor tilhengerskare i Frankrike og Flandern, ikke bare fattige, men også flere representanter fra ridderklassen. Han hadde fått brev fra himmelen, der det sto at de kristne kunne befri Den hellige grav, bare de anstrengte seg. Slike brev ble et gjennomgangstema i slike lekmannsbevegelser. I de regionene Peter hadde prediket i, etterlot han såpass sterke inntrykk at flere senere kronikører trodde det var han, og ikke Urban, som hadde tatt initiativet til korstoget.²⁶

Blant Peters tilhengere var det ikke bare personer fra de lavere samfunnssjikt, men også flere representanter fra ridderstanden. En av dem var grev Emicho av Flonheim. En gruppe korsfarere under hans ledelse angrep og drepte i mai 1096 mange jøder i Worms og nærmest utryddet det jødiske samfunnet i Mainz. Disse pogromene spredde seg deretter til andre tyske steder, som blant annet Köln. Bakgrunnen for disse angrepene var blant annet at korsfarerne ønsket å sikre seg økonomiske midler til reisen østover, men det var også motivert av tanker om hevn; var det tross alt ikke jødene som hadde korsfestet Jesus?²⁷ Jødeforfølgelse var et moment som kom til å prege flere av disse likviderende foretakene.

Et moment ved de populære korstogene var at de var en uventet respons eller kom i etterkant av de mislykkede, offisielle korstogene. Dette gjelder fra barnekorstoget i 1212 til gjeterkorstoget i 1320. I 1212 dro det såkalte barnekorstoget, *peregrinatio puerorum*, rundt omkring i franske og tyske områder og tiltrakk seg unge mennesker, både jenter og gutter. I spissen for bevegelsen sto den franske gjeterguten Stefan av Cloyes og den tyske bondesønnen Nikolas av Köln. Betegnelsen «barnekorstog» er noe missledende. Bevegelsen tiltrakk seg nemlig også en rekke eldre pilegrimer og til og med hele familier; raskt ble dette foretaket en massebevegelse. Det spesielle med barnekorstoget i 1212, var kanskje først og fremst dets sosiale sammensetting. Korstoget tiltrakk seg i all hovedsak personer fra de lavere samfunnsgruppene, spesielt gjeterne og landløse bønder, håndverkere, og fattige byborgere.²⁸ Dette var et «populært» korstog av to grunner; for det første tilhørte deltakerne de lavere sosiale sjiktet og for det andre var det uoffisielt.²⁹

Senere fulgte andre populære korstog, slik som gjeterkorstogene, *pastoureaux*, i 1251 og 1320. Siden samtidige skildringer av disse lekmannskorstogene ble skrevet av oppbrakte observatører, ofte i svært fordømmende vendinger, og ikke av noen av deltakerne, er det vanskelig å komme med annet enn generaliseringer.³⁰ Alle disse populære utslagene av korstogene var dominert av personer fra lavere samfunnssjikt, slik som bonde- og bybefolkning, ofte ledet av karismatiske predikanter. Muligens var de en reaksjon på at de organiserte korstogene, ledet av deres sosialt høyerestilte, ikke hadde vært vellykkede. Uansett viser de at korstogenes appell gikk svært dypt ned i det europeiske samfunnet. Symptomatisk for alle disse populære utslagene av korstogsiver, er imidlertid at ingen av dem kom seg ut av Europa, men oppløste seg underveis.

Ikke ekstremisme, men allmenn aksept

Korstogene var på ingen måte utslag av mindre, ekstremistiske grupperinger innenfor den europeiske kristenheten. Tvert imot hadde bevegelsen dype røtter langt nedover i samfunnssjiktene; fra de øverste sirklene av geistlige, monarker og større og mindre føydalherrer, helt ned til de laveste samfunnssjikt av bønder, håndverkere og annen bybefolkning. Til tross for at kirken gjerne hadde sett at kun de med midlene og ressursene til de store militære kampanjene korstogene innebar, engasjerte seg, kunne den på grunn av korstogenes nære kobling til pilegrimsferden ikke nekte folk å ta korset. Tidvis kunne også misnøyen blant de lavere samfunnssjiktene med deres høyerestilte korstogsinnsett, resultere i lekmannskorstog. Dette taler for at korstogene var en rotfestet del av middelaldermenneskenes mentalitet, men manglende kildebelegg for hvilke tanker vanlige folk gjorde seg, gjør annet enn rene generaliseringer vanskelig.

Noter

1. Jensen, *Korstogene*, s. 20.
2. Riley-Smith, *The Crusades, Christianity, and Islam*, s. 4.
3. 2 Mos 15:3
4. Housley, *Contesting the Crusades*, s. 24.
5. Riley-Smith, *What were the Crusades? 3rd edition*, s. 7.
6. Jensen, «Bellum Justum – i 1200-tallets vesteuropæiske tænkning og kirkens fred», s. 46.
7. Riley-Smith, *What were the Crusades? 3rd edition*, s. 6.
8. Riley-Smith, *What were the Crusades? 3rd edition*, s. 6.
9. Mayer, *The Crusades*, s. 15-16.
10. Tyerman, *God's war – a new history about the Crusades*, s. 43.
11. Tyerman, *God's war – a new history about the Crusades*, s. 47.
12. Riley-Smith, *What were the Crusades? 3rd edition*, s. 55.
13. Matt 16:24
14. Madden, *The new concise history of the Crusades*, s. 4.
15. Madden, *The new concise history of the Crusades*, s. 5.
16. Riley-Smith, *The Crusades, Christianity, and Islam*, s. 5.
17. For mer om historiografien til korstogsforskningen se bl.a. Housley, Norman, *Contesting the Crusades*. Blackwell Publishing, Malden, 2006.
18. Det finnes også en rekke andre alternative syn, men disse har liten eller marginal støtte. For mer utfyllende om disse jfr. ft.17
19. Riley-Smith, *What were the Crusades? 3rd edition*, s. 5.
20. Riley-Smith, *The Crusades, Christianity, and Islam*, s. 1.
21. Jfr. bl.a. Riley-Smith, *The First crusaders, 1095–1131*.
22. Housley, *Fighting for the Cross – Crusading to the Holy Land*, s. 68.
23. Housley, *Fighting for the Cross – Crusading to the Holy Land*, s. 69.
24. Jfr. Tyerman, Christopher, *The Invention of the Crusades*. MacMillan, Basingstoke, 1998
25. Riley-Smith, *The Crusades – Idea and Reality, 1095–1274*, s. 118-124.
26. Housley, *Fighting for the Cross – Crusading to the Holy Land*, s. 40.
27. Housley, *Fighting for the Cross – Crusading to the Holy Land*, s. 99.
28. Dickson, «Massacre of the Innocents? Sacral Violence and the Paradox of the Children's Crusade», s. 30.
29. Dickson, «Massacre of the Innocents? Sacral Violence and the Paradox of the Children's Crusade», s. 30.
30. Housley, *Contesting the Crusades*, s. 94.

Litteraturliste

- Dickson, Gary. «Massacre of the Innocents? Sacral Violence and the Paradox of the Children's Crusade» i Goodenough, E. og Immel, A. (red), *Childhood under Fire – Childhood in the Shadow of War*. Wayne State University Press, Detroit. 2008.
- Housley, Norman, *Contesting the Crusades*. Blackwell Publishing, Malden, 2006.
- Housley, Norman. *Fighting for the Cross – Crusading to the Holy Land*. Yale University Press, New Haven, 2008.
- Jensen, Kurt Villads. «Bellum Justum – i 1200-tallets vesteuropæiske tænkning og kirkens fred» i dansk *Historikk Tidsskrift* bind 93 hæfte 1, København 1993.
- Jensen, Kurt Villads. *Korstogene*. J. W. Cappelens Forlag as, Oslo, 2006.
- Madden, Thomas F. *The new concise history of the Crusades*. Rowman & Littlefield Publishing, Inc, Lanham Md. 2006
- Mayer, Hans Eberhard. *The Crusades, 2nd edition*. Oxford University Press, Oxford, 1990.
- Riley-Smith, Louise og Jonathan. *The Crusades – Idea and Reality, 1095–1274*. Edward Arnold, London, 1981.
- Riley-Smith, Jonathan, *The First crusaders, 1095–1131*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997
- Riley-Smith, Jonathan. *What were the Crusades? 3rd edition*. Palgrave Macmillian, Basingstoke, 2002.
- Riley-Smith, Jonathan. *The Crusades, Christianity, and Islam*. Columbia University Press, New York, 2008.
- Tyerman, Christopher. *God's war – a new history about the Crusades*. Penguin Books, St.Ives plc, 2007.

bøygen

I salg ultimo september

0 3 / 1 0

www.bøygen.net

L I T T E R A T U R E N S

V I R K -

N I N G E R

Påvirkning, inspirasjon, leseropp-
levelse, hvordan litteraturen kan
åpne opp for ulike måter å være i
livet på, være et sted for erkjen-
nelse, motspråk, underliggjøring
eller gjenkjennelse (både i litterære
personer og i språk)...

VENSTREFASCISME ELLER STUDENTOPPRØR?

– Jürgen Habermas og 60-tallets
radikalisering i tilbakeblikk

Nikolai Brandal, Ph.D. stipendiat, Institutt for arkeologi, konservering og historie, UiO

*Ach Deutschland, deine Mörder
Es ist das alte Lied
Schon wieder Blut und Tränen
Was gehst Du denn mit denen
Du weißt doch was dir blüht!*

– Wolf Bierman,
«Drei Kugeln auf Rudi Dutschke», 1968.

Det skapte rabalder på den tyske venstresida da filosofen Jürgen Habermas i juni 1967 advarte *Sozialistische Deutsche Studentenbund* (SDS) om at den tyske venstresiden drev i retning av «Links Faschismus» – venstrefascisme.¹ Habermas' nære medarbeider, SDS-aktivisten Oscar Negt mente at beskyldningen om venstrefascisme kun var et uttrykk for forfallet innenfor den borgerlig-liberale bevissthet, som var så bundet opp av det borgerlige systemet at «den ser det sosialistiske alternativet som slutten for all trygghet og frihet.» Negt mente at bruken av begreper som «venstrefascisme» var en projisering av systemets iboende tendens til å stigmatisere radikale bevegelser og grupper: «Den som tror at man kan sikre tryggheten ved å gi staten ubegrenset makt er offer for en illusjon; at man kan ha et demokrati uten demokrater.»³ Trykket på Habermas, ikke minst fra nære venner og kolleger, ble så voldsomt at han i løpet av noen uker trakk tilbake karakteristikkene. I det følgende skal vi se på hendelsene som ledet opp til Habermas' kritikk og hvilken analytisk verdi et slikt begrep kan ha for å forstå radikaliseringsprosessen på 1960-tallet.

2. juni 1967

Rundt klokka åtte om kvelden fredag 2. juni 1967 lød det taktfaste rop med «Schah, Schah, Scharlatan», «Schah-SASS» og «Mo, Mo, Mossadegh» fra de rundt 2000 studentene som hadde samlet seg langs Berlins Bismarckstrasse

for å demonstrere mot Sjahan av Iran. Muhammed Reza Sjah Pahlavi og hans kone Farah Diba var i Vest-Tyskland på offisielt statsbesøk, og hadde blitt invitert av borgermester Heinrich Albertz til en gallaframføring av Tryllefløyten i Deutsche Oper. Mens billkortesen kjørte oppover Bismarckstrasse, kastet demonstrantene røykbomber, ballonger fylt med mel og vann, og tomater og egg, men avstanden var for stor til at de traff noe.⁴ Gjestene forsvant uhindret inn i Deutsche Oper rett etter klokka åtte, og Berlins politisjef Duensing ga ordre om at fortauet på den andre siden av gaten skulle tømmes. Da politiet begynte å rykke fram svarte demonstrantene med å sette seg ned på bakken. Sammen med agenter fra det iranske sikkerhetspolitiet, jaget både uniformerte og sivilkledd politimenn resten av demonstrantene nedover Bismarckstrasse og ut i sidegatene. De sivilkledd politimennene hadde på forhånd blandet seg med demonstrantene for å kunne identifisere og arrestere de antatte lederne – en taktikk som internt i politiet gikk under navnet «revejakt».⁵

Alt da statsbesøket hadde blitt kjent i slutten av mai, kom det kraftige protester, særlig fra SDS og iranske eksilstudenter; en diktator fra et land i den tredje verden som hadde kommet til makten gjennom et CIA-støttet kupp, som fjernet en demokratisk valgt regjering. Det var et potent symbol for europeiske venstreradikale. Særlig i Berlin, hvor Sjahan skulle tilbringe en dag, ble det derfor mobi-

lisert kraftig i forkant av statsbesøket. En av dem som lot seg engasjere til å delta i demonstrasjonen – for første gang i sitt liv – var den 26 år gamle språkstudenten og pasifisten Benno Ohnesorg.

Da klokka nærmet seg halv ni hadde Ohnesorg bare kommet seg 300 meter nedover gaten, til Krummen Straße nr 66 (i dag: Schillerstraße 29). I bakgården så han at et titals politimenn med og uten uniform hadde samlet opp en gruppe aktivister som de gikk løs på. I kaoset som fulgte da demonstrantene prøvde å komme seg ut av bakgården befant plutselig Ohnesorg seg alene med politimennene. Hva som deretter hendte er fortsatt ikke fullt ut klarlagt, men klokka halv ni faller det et skudd som treffer Ohnesorg i bakhodet fra en og en halv meters avstand. Skuddet ble avfyrt av den 39 år gamle politimannen Karl Heinz Kurras, og i de neste dagene oppstod det et rykte om at han hadde vært nazist.⁶ Det tar 20 minutter før sykebilene kommer, og tre kvarter før denne finner et sykehus med ledig akutt plass. Ohnesorg er død ved ankomst.⁷

Radikaliseringen av Berlin SDS 1966–67

Drapet på Benno Ohnesorg var kulminasjonen av en eskalering i forholdet mellom Berlins radikale studenter og den tyske staten som hadde pågått mer eller mindre siden Adenauer gikk av som kansler i 1963. Han ble erstattet av Ludwig Erhard, som ved innsettelsen erklærte at nå var etterkrigstida over.⁸ For tyske venstreradikalere, hvor skyldfølelse overfor det nasjonalsosialistiske regimet hadde stått sentralt helt siden 1945,⁹ ble dette oppfattet som noe av en krigserklæring. Ikke minst ettersom det tidsmessig falt sammen med starten på de såkalte Auschwitz II-prosesene i Frankfurt, hvor 22 tidligere konsentrasjonsleirvakter ble stilt for retten for sin deltakelse i Holocaust.

Sentrum for radikaliseringen ble SDS i Berlin, særlig etter at folk som Rudi Dutschke, Dieter Kunzelmann og Bernd Rabehl fikk økende innflytelse fra tidlig i 1965. Det betydde på den ene siden at fokuset ble rettet stadig mer mot den tredje verden og internasjonalisme, og på den andre siden at virkemidlene som ble tatt i bruk forandret seg. Spontane aksjoner, rene stunts og ulovlige demonstrasjoner ble normen, til økende irritasjon for politi og styresmakter. Det begynte særlig å hardne til utover i januar/februar 1966, da et større antall aktivister ble arrestert i forbindelse med en rekke plakataksjoner mot den amerikanske krigføringen i Vietnam.

5. februar ble aksjonene fulgt opp med en demonstrasjon med paroler som sammenlignet regimene Vest- og Øst-Tyskland, samt brenning av amerikanske flagg, som endte med en sit-down foran Amerika Haus på baksiden av Bahnhof Zoo. De offentlige reaksjonene ble sterke. Pressen, og da i særlig grad de konservative Springeravisene som *Bild Zeitung* og *Berliner Morgenpost*, tok i bruk fonter

som vanligvis var reservert for krigsutbrudd og store katastrofer.¹⁰ Berlins borgermester Heinrich Albertz erklærte at det hadde festet seg en rød lus i pelsen til den berlinske bjørnen, mens rektor ved Freie Universität, Hans-Joachim Lieber – Rudi Dutschkes veileder, sendte et unnskyldningsbrev til den amerikanske kommandanten i Berlin. Albertz oppfordret også politiet om at man for ettertiden kun burde tillate forsamlinger under åpen himmel i unntakstilfelle. Om kvelden etter demonstrasjonen arrangerte CDU et fakkeltog hvor parolen var at «I Berlin er det ikke plass for de som vil gravlegge demokratiet». Det hele utartet seg til at ungdommer med langt hår ble tvunget til nærmeste S-bahn stasjon for å kjøpe billetter til Øst-Berlin, hvor de «hørte hjemme».¹¹

Også den nasjonale ledelsen i SDS reagerte på Berlinstudentenes taktikk, og erklærte at «Plakataksjonen er ufornelig med Vietnampolitikken til SDS».¹² Et forsøk på å ekskludere de ansvarlige for plakataksjonen rant imidlertid ut i sanden, men på Freie Universität ble det satt i gang disiplinærsak mot aktivistene og det ble lagt ned et forbud mot politiske forsamlinger på universitetsområdet.

I det påfølgende året fortsatte det som nærmest kan kalles en lavintensiv borgerkrig mellom studentene og de lokale myndighetene i Berlin. Aksjonene rettet seg mot symboler som egnet til å provosere, og i den interne strategidebatte i SDS gikk Dutschke og hans støttespillere inn for en strategi hvor man skulle bygge opp autonome «aksjonskomiteer». Formålet var på den ene siden å politisere universitetene, samtidig som man skulle skape «et bevisst brudd på de etablerte spillereglene»,¹³ og tvinge det borgerlige samfunnet til å gjøre sin «sublime vold [...] manifest».¹⁴ Dutschke mente at statens overdrevne reaksjoner på ulovlige aksjoner ville gjøre den øvrige befolkningen oppmerksomme på statens undertrykkingsmekanismer, og svinge opinionen over mot studentene.¹⁵ Den mest spektakulære aksjonen var planlagt knappe to måneder før Sjahens besøk, da seks medlemmer av bofellesskapet Kommune I ble arresterte for å ha planlagt «Das Puddingattentat».

Da det ble kjent at den amerikanske visepresidenten Hubert Humphreys skulle komme til Berlin i april 1967, oppstod det straks en diskusjon om hvordan man skulle aksjonere. Den mest ekstreme var Dieter Kunzelmann, som hadde vært medlem av Den situasjonistiske internasjonale og Subversive Aktion-gruppa i München. Han foreslo at man skulle kaste røykbomber mot Humphreys, men dette ble avvist da man fryktet at resultatet kunne bli et blodbad. Planen som man ble enige om var å kaste plastikkholdere med mel og yoghurt mot den amerikanske visepresidenten.¹⁶ Mye tyder på at en av deltakerne på møtet var politiinformant, og 5. april slo politiet til og arresterte elleve personer. Anklagen var planlegging av å kaste «bomber med ukjente kjemikalier, stinkbomber, steiner og beholdere med fargestoffer».¹⁷ Springerpressen,

som tydeligvis var orienterte på forhånd, rapporterte at «Skrekk-kommunarder» ville angripe med «farlige kjemikalier». Berliner Morgenpost gikk ennå et skritt lenger: «Kriminalpolitiet forhindret attentat mot Humphrey – FU-studenter laget bomber med sprengstoff fra Peking», var overskriften 6. april. Kveldsutgaven gikk enda et hakk, og kunne melde at «Maos ambassade i Øst-Berlin leverte bomben som skulle brukes mot Humphrey.»¹⁸ Bakgrunnen var bare at politiet en uke tidligere hadde observert at Dutschke, Kunzelmann og Rainer Langhans hadde besøkt ambassaden.

Våren 1967 hadde konfrontasjoner mellom politi og studenter blitt en nesten dagligdags foreteelse, og SDS' kontorer i Berlin ble raidet med jevne mellomrom. Også internasjonalt brygget det opp til storm. To uker etter Puddingattentatet gjennomførte USA-støttede offiserer kupp i Hellas. Utover i mai begynte det å brygge opp til ny krig i Midt-Østen, og 2. juni skulle altså Sjahen av Iran komme til Berlin.

Venstrefascismekontroversen

«Habermas' bruk av begrepet venstrefascisme var ikke en uspesifisert fornærmelse, men en presis betegnelse på en strategi og en ideologi,» sier den tyske historikeren Gerd Koenen.¹⁹ Det Habermas angrep var på den ene siden Dutschkes – sviaktende – teoretiske grunnlag og dernest hva konsekvensene kunne bli dersom man mislyktes i å fremprovosere en revolusjonær situasjon hvor staten kunne styrtes.

I dagboken sin for 10. juni 1967 skriver Dutschke at «H[abermas] nekter å forstå at ikke bare nå, men ennå mer i framtida er det kun nøye planlagte aksjoner som kan «hindre» flere dødsfall.»²² Dagen før, nøyaktig en uke etter drapet på Benno Ohnesorg og den samme dagen som begravelsen fant sted i Frankfurt, arrangerte den nasjonale SDS-ledelsen en kongress i Hannover med 5000 deltakere, under tittelen *Student und Demokratie*. Her hevdet Dutschke at drapet på Ohnesorg og de offentlige reaksjonene i etterkant, både fra tyske myndighetene og – ikke minst - fra Springerkonsernets mange aviser, hadde demonstrert at maktfordelingen innenfor det borgerlige demokratiet ikke lenger virket. Den sikreste beskyttelsen mot flere politiske drap var derfor «[o]rganisert motvold fra vår side [...] ikke «organisert passivitet» à la H[abermas].»²³ Tvert imot burde man forsterke og videreutvikle den provokasjonslinjen som Berlinstudentene hadde lagt seg på gjennom å mobilisere til landsomfattende ulovlige demonstrasjoner, der resultatet ville bli borgerkrigsaktige sammenstøt mellom demonstranter og politi. «Svaret er» mente han, «å tvinge den usynlige volden til å bli synlig, og slik opplyse de bevisste studentene.»²⁷

En strategi basert på antiautoritære provokasjoner, svarte Habermas, var «et terrerspill med fascistiske implikasjoner».²⁸ Den satte vilje til makt snarere enn den økonomiske utviklingen som veien til å forandre samfunnet og gjennomføre revolusjon, og manglet en analyse av hvorvidt det var mulig å omstyrte den borgerlige staten gjennom en revolusjon.²⁹ Således minnet den om den voluntaristiske utopiske sosialismen fra 1800-tallet. Dutschkes svarte at beskyldningen om at han stod for en voluntaristisk ideologi så han på «som en stor ære ...»³⁰

Under Habermas' begrepsbruk lå samtidig også en marxistisk analyse av utviklingen mot fascisme i mellomkrigstida, som så fascismen som en latent mulighet i den liberale kapitalismen. Når denne blir satt under press fra venstre, som i Italia på 1920-tallet og Tyskland under depresjonen, ville den legge ned den pseudodemokratiske masken og bruke fascismen til å knuse trusselen fra venstre. Habermas utdypet dette i et brev til lyrikeren Erich Fried. Det var en parallell, mente han, mellom Dutschkes tenkning og tendenser i den tidlige italienske fascismen. Det sosialpsykologiske potensialet som Dutschke appellerte til var «høyst tvetydig og kunne like enkelt kanaliseres til «høyre» som til «venstre», siden målet ikke var å realisere spesifikke politiske målsettinger, men å gjennomføre aksjoner for aksjonenes egen skyld.»³¹ Dersom man provoserte statsmakten med illegale aksjoner uten mulighet til å samtidig styrte den gjennom en vellykket revolusjon, kunne resultatet derfor bli det motsatte av det man ønsket: «Å forstyrre forelesninger, brenne aviser og knuse vinduer fortjener å bli kalt for pseudo-venstre fascisme [...] Slike protestformer vil ikke forandre vårt samfunn til det bedre. Snarere vil det styrke reaksjonen. Det vil ikke lokke fascismen frem, men skape den.»³²

Habermas møtte sterk kritikk, bl.a. fra Gunther Grass, Hans Magnus Enzensberger og Oscar Negt, og i slutten av juli 1967 ba Erich Fried ham innstendig om å distanserte seg fra karakteristikken «venstrefascisme», som Fried – med en viss rett – mente spilte rett i hendene på de politiske motstanderne i SPD og den tyske høyresiden. Han burde nå «bare la dette skadelige ordet sveve over hodene.»³⁴ Habermas, som begynte å merke trykket fra en samlet utenomparlamentarisk opposisjon, svarte at «I Hannover snakket jeg om venstrefascisme i en klart hypotetisk kontekst.»³⁵ I mai 1968 la han seg så regelrett paddeflat: «Jeg så ikke med det samme at nye former for provokasjoner er nyttige og endatil nødvendige og legitime måter å diskutere på når diskusjonen blir hindret med makt» skrev han i et brev til Claus Grossner.³⁶ Selv om Habermas fortsatt nærte en frykt for konsekvensene det kunne få å følge en strategi som aktivt brøt spillereglene, «og intensjonene bak kommentarene mine således ikke har forandret seg» ville han derfor nå ikke ha brukt ordet venstrefascisme. «Ikke bare fordi dette ordet kunne misforstås som at jeg sammenlignet SDS med de høyre-

ekstreme studentene på begynnelsen av 1930-tallet, men også fordi jeg har blitt usikker på om denne nye formen for revolt kan forstås gjennom historiske paralleller.»³⁷ En drøy måned senere kom SDS' svar på Habermas kritikk i form av boken *Die Linke antwortet Jürgen Habermas*, redigert av Wolfgang Abendroth og Oskar Negt. Sammen med Habermas' selvkritiske rettet, gjorde dette at de verste kontroversene fort la seg, selv om Habermas fortsatte å være kritisk til den politiske strategien til den utenomparlamentariske opposisjonen.³⁸

Mot en analyse?

Når det gjelder studentopprøret på 1960-tallet, har forståelsen vært preget av for mye synsing og for lite forskning, sier den tyske historikeren Norbert Frei, en av de få som har analysert studentopprøret i en internasjonal kontekst.³⁹ Det er derfor kanskje ikke rart at selv en av vår tids største tenkere, den polsk-britiske filosofen Isaiah Berlin hadde problemer med å forstå hva dette handlet om: «Et av vår tids aller mest merkvverdige fenomener er det angrende borgerskapets opprør mot et tilfreds og undertrykkende proletariat.»⁴⁰

Et av de første, og fortsatt mest interessante, forsøkene på å forstå bakgrunnen og drivkreftene i studentopprøret, kom fra den amerikanske statsviteren S. M. Lipset. Med bakgrunn i studiene han hadde gjort av vilkårene for å utvikle og bevare demokratiske styresett, prøvde han i boken *Rebellion in the University* (1972) å forklare hvorfor sosial uro og støtte til totalitære ideologier kunne oppstå i det amerikanske samfunnet på slutten av 1960-tallet. Lipsets opprinnelige grunntese utviklet i boken *Political Man* et tiår tidligere, var at i tillegg til å utvikle demokratiske institusjoner som kunne sikre stabilitet og legitimitet, var det avgjørende at man klarte å institusjonalisere uenigheter og konflikter. Siden de politiske faktorene slik ble bestemte av sosiale faktorer, kunne derfor mobilisering rundt fascismen bare skje i samfunn med store klasseskiller og lav sosial mobilitet, som Italia og Tyskland på 1920- og 30-tallet.⁴¹

I lys av studentopprøret måtte Lipset revidere disse teoriene. En av konklusjonene han da trakk, var at studentbevegelsen på 1960-tallet var fundamentalt ulik tidligere slike bevegelser. For det første hadde den ikke noen formelle eller uformelle bånd til «voksne» organisasjoner, tradisjonelt hadde studentgrupper og venstreorganisasjoner vært ungdomsavdelingene til etablerte politiske partier. Selv om disse stort sett hadde vært mer radikale enn moderpartiet, hadde deres konsept om å oppnå sosial forandring handlet om at dette partiet skulle komme til makten eller øke sin innflytelse. For ungdomsorganisasjonene betydde dette at deres hovedoppgave var å rekruttere støtte og utdanne ledere for moderpartiet, og være en massebase for markeringer og demonstrasjoner. Dermed, mente Lipset,

hadde disse organisasjonene tilpasset seg prosedyrene, tradisjonene, virkemidlene og tenkesettet til moderpartiet, og slik beholdt en instrumentell tilnærming for å oppnå sosial forandring.⁴²

60-tallets studentvenstre befant seg imidlertid i det Lipset kalte en post-reformistisk fase, der de i utgangspunktet avviste alle de etablerte partiene som en del av den borgerlige nomenklaturen og bevarere av status quo. Ingen «voksne» organisasjoner var sanne revolusjonære. Slik oppstod det en internasjonal revolusjonær bevegelse av studenter og ungdommer som i nesten helt ren form var et uhindret uttrykk for Det absolutte måls etikk. De opererte uten stengsler og uten politisk kontroll, siden de ikke hadde noe forhold til partier eller organisasjoner som hadde noe å vinne på å opptre innenfor de etablerte spillreglene, og derfor var villige til å inngå kompromisser. Politisk foretrakk de det ekspressive foran det instrumentelle, og de hadde ikke noe klart konsept om veien til makt, hvordan man skulle oppnå sosial forandring. Derfor var de villige til å bruke strategier og taktikker som brøt grunnleggende med de etablerte demokratiske normene.⁴³

Dette peker samtidig også mot en annen teoretisk innfallsvinkel til å forstå studentopprøret; Roland Ingleharts teori om postmaterialisme – endringer i verdisyn mellom generasjoner i befolkningen i avanserte industrisamfunn.⁴⁴ I følge Inglehart var de kulturelle forandringene som fant sted i overgangen mellom generasjonene i etterkrigssamfunnene i Vest-Europa og Nord-Amerika, et skifte fra materialisme i krigsgenerasjonen til postmaterialisme i etterkrigsgenerasjonen. Med utgangspunkt i omfattende spørreundersøkelser fra 26 land i tidsrommet 1970-88, mente han at dette var forklaringen på den voldsomme fremveksten av nye politiske bevegelser, både autoritære og antiautoritære, og – ikke minst – tidspunktet for når de mobiliserte. I følge Inglehart står økonomisk utvikling, kulturell forandring og politisk forandring i en tett indre sammenheng, som langt på vei er forutsigbar; industrialisering fører til samfunnsforandringer, som igjen fører til fenomener som massemobilisering og minskende kjønnsforskjeller.

Basert på en politisering av Maslows behovshierarki, konkluderte også Inglehart med at individenes behov eksisterer i et hierarki, der materielle behov som sult og tørst har prioritet. Når disse behovene er tilfredsstilte vil fokuset endre seg gradvis mot ikke-materielle behov. Mens grupper som har opplevd økonomisk nød vil legge størst vekt på økonomisk vekst og behov for trygghet gjennom et nasjonalt forsvar og «lov og orden» (materialisme), vil grupper som har opplevd økonomisk overflod prioritere verdier som egenutvikling og selvrealisering, personlig frihet, politisk deltakelse osv.⁴⁵

Selv om verken Lipset eller Ingleharts forsøk på teoretisering fullt ut kan forklare radikaliseringsprosessen på 1960-tallet, er det innfallsvinkler til å forstå utviklingen innenfor det tyske SDS, ikke minst dens avdeling i Berlin. Mens organisasjonen i de første årene etter det endelige bruddet med SPD i 1961 fortsatte som før, kom det som vi har sett et dramatisk skifte både i taktikk og strategi da nye personer tok føringsrollen i Berlin fra 1965. Dette forklarer også langt på vei konflikten mellom de mer tradisjonelle, og til dels eldre, i landsledelsen i Frankfurt versus aktivistene i Berlin, selv om dette også må forstås ut fra den spesielle stillingen Berlin fikk, som symbol for den kalde krigen og som magnet for ulike former for aktivister. Å reise til Berlin var en måte å unngå tysk militærtjeneste på, samtidig som byen hadde lave levekostnader og sterke alternativmiljøer. I langt større grad enn i de andre SDS-avdelingene ble derfor det ekspressive vektlagt langt sterkere. Det betyr ikke at lignende strømdrag ikke eksisterte i hele APO-bevegelsen, men det var i Berlin, mer enn noe annet sted, at de kom så kraftig til uttrykk.

Samtidig er det viktig å ikke glemme at heller ikke studentene i Berlin opptrådte i et vakuum. Eskaleringen i årene 1965–67 må forstås som et til dels intrikat samspill mellom myndighetene og studentene, der ingen av partene egentlig hadde oversikt over konsekvensene. Sammenlignet med det som skulle komme i ettertid, var denne periodens «sturm und drang»-studenter kanskje mest av alt preget av en forførende uskyld, en tro på at man kunne si og gjøre nær sagt hva som helst uten at det skulle ha konsekvenser. Og det var kanskje nettopp dette Jürgen Habermas fanget i sin analyse i 1967, som ble så overskygget av dette ene ordet; venstrefascisme. At politiske handlinger uten politiske formål lett kan føre galt av sted.

Tilbakeblikk

Selv om Habermas la seg flat overfor kritikken i 1967–68, nektet begrepet «Venstrefascisme» å dø ut, ikke minst blant politiske motstanderne. Et tiår senere, i lys av «Deutsche Herbst» – Den tyske høsten – og RAF-terrorismen, vendte også Jürgen Habermas tilbake til sin fundamentale kritikk av de anti-liberale og anti-demokratiske trekkene ved APO-bevegelsen. I mellomtiden hadde SDS blitt revet i stykker av indre stridigheter om veien videre. Dutschke selv gikk i eksil i England og Danmark etter å ha blitt utsatt for et attentat våren 1968, og ved inngangen til 1970-tallet hadde et fargerikt fellesskap av «bokstavvenstre» overtatt: KPD (ml), KPD (ao), KBW, RAF, B2J, og mange, mange flere. Da denne bølgen gled over ved inngangen til 1980-tallet fortsatte de som var igjen videre inn i den grønne bevegelsen, og på 2000-tallet dukket enda flere opp igjen i partiet Die Linke, nå sammen med trotskister og restene av det østtyske *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED). «Den tyske venstresiden», sier Gerd Koenen, «har blitt en enhetsfront med Alzheimers.»

«1960-tallets ungdomsopprørere er i dag et livlig og selvbevisst selskap [som] ser på fortiden sin som en heroisk kampfase ...», sier det tyske historiefagets *enfant terrible*, Götz Aly. «[De] beskriver jubilerende sin «Sturm und Drang»-tid som en fortelling om kampen for velferdssamfunnet: De sto på barrikadene, kjempet for de svakeste, for global rettferdighet og fremskritt ...» Men egentlig, hevder Aly – som selv var en del av studentbevegelsen – gjorde ikke de tyske 68'erne noe annet enn det foreldrene deres hadde gjort i 1933: De sluttet entusiastisk opp om en totalitær ideologi: «Å gjøre opprør er selvsagt morsomt, det er romantisk. Og det manglet ikke på grunner til å gjøre opprør. Men 68'ernes selvoppkastelse til samfunnets avantgarde, tro på sin egen fortreffelighet og raseriet over å ikke få gjennomslag, ønsket om å skape et *Tabula Rasa* og viljen til å bruke vold for å få dette til, ligner ved nærmere ettersyn mer på typisk tysk totalitarisme.»⁴⁰

Alys bok, *Unser Kampf 1968*, avfødte en voldsom debatt i Tyskland da den kom ut i 2009. Det gjorde merkelig nok ikke Der Spiegels intervju med den tidligere studentlederen og nå medlem av Europaparlamentet for De grønne, Daniel Cohn-Bendit, åtte år tidligere: «I dag vet jeg at det ikke finnes noen helt «uskyldig» bevegelse. Det er nærmest uunngåelig at de gjennomgår en ideologisk dogmatiseringsprosess, fordi dette er den eneste måten å mobilisere til kamp og takle motstanden på. Dette ser man også f.eks. i miljøvern- og kvinnebevegelsene.»⁴⁶ I intervjuet kom Cohn-Bendit også direkte inn på Habermas' kritikk av APO-bevegelsen, som han selv hadde vært en del av. «Vår største feil var mangelen på demokratisk tenkning, og jeg har i ettertid gitt [Habermas] rett i at studentbevegelsen hadde tendenser til venstrefascisme.» Cohn-Bendit mente at denne hadde vært manifest også før drapet på Benno Ohnesorg: «Vi var antiautoritære, liberale, sosialromantiske, følelsesladde og solidariske, men også venstreautoritære og venstrestalinistiske. Slik det kom til uttrykk lignet det på fascisme.»⁴⁷

Noter

1. SDS ble stiftet i 1946, formelt som partipolitisk uavhengig men i praksis som SPDs studentpolitiske fløy. Med Tysklands inntreden i NATO og økende integrering i den kalde krigen, kom det til stadige konflikter mellom SDS og SPD, og i 1961 vedtok SPD forbud mot at SDS-medlemmer kunne være medlemmer av partiet. Utover 1960-tallet overtok et stadig mer radikalisert SDS hovedrollen innenfor APO-bevegelsen (Ausserparlamentarische Opposition) i Vest Tyskland. Jf. Tilman Fichter og Siegward Lönnendonker (2007, 1977). *Kleine Geschichte des SDS: Der Sozialistische Deutsche Studentenbund von Helmut Schmidt bis Rudi Dutschke*. Essen: Klartext-Verlag; Siegward Lönnendonker, Bernd Rabehl og Jochen Staadt (2002). *Die antiautoritäre Revolte: Der Sozialistische Deutsche Studentenbund nach der Trennung von der SPD, Bd. 1: 1960–1967*. Opladen: Westdeutscher Verlag; Bernd Rabehl (2000). *Feindblick: Der SDS im Fadenkreuz des «Kalten Krieges»*. Berlin: Philosophischer Salon; Willy Albrecht (1994). *Der Sozialistische Deutsche Studentenbund (SDS): Vom parteikonformen Studentenverband zum Repräsentanten der Neuen Linken*. Bonn: Dietz Nachf., og Tilman Fichter (1988). *SDS und SPD: Parteilichkeit jenseits der Partei*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
2. Oskar Negt (1968), «Studentischer Protest – Liberalismus – «Linksfaschismus»», i Hans Magnus Enzensberger (red.), *Kursbuch 13, Juni 1968*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag, s. 179 ff. Se også Wolfgang Abendroth og Oscar Negt (red.) (1968). *Die Linke antwortet Jürgen Habermas*. Hamburg: Europäische Verlagsanstalt.
3. Knut Nevermann (1967). *Der 2. Juni 1967: Studenten zwischen Notstand und Demokratie*. Köln: Pahl-Rugenstein, s. 17ff
4. Ulrich Enzensberger (2006). *Die Jahre der Kommune I: Berlin 1967–1969*. München: Goldman Verlag, s. 150ff.
5. I 2009 ble det avslørt at Kurras faktisk var på lønningslista til den østtyske sikkerhetstjenesten STASI. Jf. Armin Fuhrer (2009). *Wer erschoss Benno Ohnesorg? Der Fall Kurras und die Stasi*. Berlin: be.bra verlag.
6. Uwe Soukup (2007). *Wie starb Benno Ohnesorg? Der 2. Juni 1967*. Berlin: Verlag 1900, s. 42f og 46 og Enzensberger (2006), s. 152.
7. Enzensberger (2006), s. 21.
8. Norbert Frei (2009). *1968: Jugendrevolte und globaler Protest*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, s. 79ff.
9. Jeremy Varon (2004). *Bringing the War Home: The Weather Underground, the Red Army Faction and Revolutionary Violence in the Sixties and Seventies*. Berkeley: University of California Press, s. 38ff. Se også Michael Jürgs (1995). *Der Fall Axel Springer: Eine deutsche Biographie*. München: List Verlag.
10. Sitert i Enzensberger (2006), s. 59.
11. Sitert i Enzensberger (2006), s. 60.
12. Gretchen Dutschke-Klotz (1996). *Rudi Dutschke: Eine Biographie*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, s. 136
13. APO Archiv. SDS. Rudi Dutschke og Hans-Jürgen Krahl (1967). Organisationsreferat auf der XXII. Delegiertenkonferenz des Sozialistischen Deutschen Studentenbundes, 5. September 1967.
14. Rudi Dutschke (2005). *Jeder hat sein Leben ganz zu leben: Die Tagebücher 1963–1979*. Köln: btb-Verlag, s. 45.
15. Jf. Enzensberger (2006), s. 115
16. Sitert i Enzensberger (2006), s. 115.
17. Sitert i Enzensberger (2006), s. 119.
18. Gerd Koenen (2006). *Das Rote Jahrzehnt: Unsere Kleine Deutsche Kulturrevolution 1967-77*. Frankfurt a.M.: S. Fischer Verlag, s. 25.
19. Rudi Dutschke (2003). *Jeder hat sein Leben ganz zu leben: Die Tagebücher 1963-1979*. Köln: btb-Verlag, s. 45.
20. Dutschke (2003).
21. Dutschke (2003).
22. Jürgen Habermas (1969). *Protestbewegung und Hochschulereform*. Frankfurt a.M.: Suhrkampverlag, s. 146ff.
23. Gerhard Bauß (1977). *Die Studentenbewegung der sechziger Jahre*. Köln: Pahl-Rugenstein, s. 64.
24. Dutschke (2003).
25. Sitert i Koenen (2006), s. 25.
26. Habermas, (1969).
27. Habermas (1969), s. 149f.
28. Sitert i Bauß (1977), s. 64
29. Habermans, (1969).
30. Sitert i Bauß (1977), s. 64
31. Jf. Wolfgang Abendroth og Oskar Negt (red.) (1968). *Die Linke antwortet Jürgen Habermas*. Hamburg: Europäische Verlagsanstalt.
32. Norbert Frei (2008). 1968: Jugendrevolte und globaler Protest. München: Deutscher Taschenburch Verlag, s. 273.
33. Sitert i Tony Judt (2007). *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: Pimlico, s. 390.
34. Jf. S.M. Lipset (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*, New York: Anchor Books, særlig kapittel 1, «The Sociology of Politics».
35. S.M. Lipset (1972). *Rebellion in the University: a History of Student Activism in America*. London: Routledge & Kegan Paul, s. 246f.
36. S.M. Lipset (1972).
37. Jf. Roland Inglehart (1977). *The Silent Revolution*. Princeton N.J.: Princeton University Press og Roland Inglehart (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
38. Inglehart (1997).
39. Götz Aly (2009). *Unser Kampf 1968: ein irritierter Blick zurück*. Frankfurt a.M.: S. Fischer Verlag, s. 7f.
40. Stefan Aust, Gunther Latsch, Georg Mascolo og Gerhard Spörl, «Ein Segen für dieses Land» i *Der Spiegel* nr 5, 2001.
41. Stefan Aust, Gunther Latsch, Georg Mascolo og Gerhard Spörl, (2001).

Litteraturliste

Abendroth, Wolfgang og Oskar Negt (red.) (1968). *Die Linke antwortet Jürgen Habermas*. Hamburg: Europäische Verlagsanstalt.

Albrecht, Willy (1994). *Der Sozialistische Deutsche Studentenbund (SDS): Vom parteikonformen Studentenverband zum Repräsentanten der Neuen Linken*. Bonn: Dietz Nachf.

Aly, Götz (2009). *Unser Kampf 1968: ein irritierter Blick zurück*. Frankfurt a.M.: S. Fischer Verlag

Bauß, Gerhard (1977). *Die Studentenbewegung der sechziger Jahre*. Köln: Pahl-Rugenstein, s. 64.

- Dutschke-Klotz, Gretchen (1996). *Rudi Dutschke: Eine Biographie*. Köln: Kiepenheuer & Witsch
- Dutschke, Rudi (2005). *Jeder hat sein Leben ganz zu leben: Die Tagebücher 1963–1979*. Köln: btb-Verlag
- Enzensberger, Ulrich (2006). *Die Jahre der Kommune I: Berlin 1967-1969*. München: Goldman Verlag
- Fichter, Tilman og Siegward Lönnendonker (2007, 1977). *Kleine Geschichte des SDS: Der Sozialistische Deutsche Studentenbund von Helmut Schmidt bis Rudi Dutschke*. Essen: Klartext-Verlag
- Fichter, Tilman (1988). *SDS und SPD: Parteilichkeit jenseits der Partei*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Frei, Norbert (2009). *1968: Jugendrevolte und globaler Protest*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Fuhrer, Armin (2009). *Wer erschoss Benno Ohnesorg? Der Fall Kurras und die Stasi*. Berlin: be.bra verlag.
- Habermas, Jürgen (1969). *Protestbewegung und Hochschulereform*. Frankfurt a.M.: Suhrkampverlag
- Inglehart, Roland (1977). *The Silent Revolution*. Princeton N.J.: Princeton University Press
- Inglehart, Roland (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Judt, Tony (2007). *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: Pimlico
- Jürgs, Michael (1995). *Der Fall Axel Springer: Eine deutsche Biographie*. München: List Verlag.
- Koenen, Gerd (2006). *Das Rote Jahrzehnt: Unsere Kleine Deutsche Kulturrevolution 1967-77*. Frankfurt a.M.: S. Fischer Verlag
- Lipset, S.M. (1972). *Rebellion in the University: a History of Student Activism in America*. London: Routledge & Kegan Paul
- Lipset, S.M. (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*, New York: Anchor Books
- Lönnendonker, Siegward, Bernd Rabehl og Jochen Staadt (2002). *Die antiautoritäre Revolte: Der Sozialistische Deutsche Studentenbund nach der Trennung von der SPD, Bd. 1: 1960–1967*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Negt, Oskar (1968), «Studentischer Protest – Liberalismus – «Linksfaschismus»», i Hans Magnus Enzensberger (red.), *Kursbuch 13, Juni 1968*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag
- Nevermann, Knut (1967). *Der 2. Juni 1967: Studenten zwischen Notstand und Demokratie*. Köln: Pahl-Rugenstein
- Rabehl, Bernd (2000). *Feindblick: Der SDS im Fadenkreuz des «Kalten Krieges»*. Berlin: Philosophischer Salon
- Soukup, Uwe (2007). *Wie starb Benno Ohnesorg? Der 2. Juni 1967*. Berlin: Verlag 1900
- Varon, Jeremy (2004). *Bringing the War Home: The Weather Underground, the Red Army Faction and Revolutionary Violence in the Sixties and Seventies*. Berkeley: University of California Press

« [H]VOR EN FAST HAAND OG EN VILJE FAAR LOV TIL AT RAADE »^I

– vurdering av den italienske fascismen blant borgerlige i Norge 1922–28

Espen Nævestad, bachelorstudent i historie, UiO

Det var tyske nazister, ikke italienske fascister, som frembragte konsentrasjonsleirene og kom som ubudne gjester til Norge i 1940. Ettertiden har derfor i større grad rettet forstørrelsesglasset og bannstrålen mot den tyske nazismen enn mot den italienske fascismen, alle fascismers mor. På 1920-tallet var det ikke uvanlig i borgerlige kretser å mene at det politiske system i Norge hadde spilt fallitt og at løsningen lå i fascismen. I artikkelen gjennomgås 1920-årenes hovedargumenter for og mot fascisme i Norge, delvis gjengitt i tidens ordlyd. Hvilke virkninger ga dette seg? Hvorfor la man allikevel den alternative løsningen bort?

Den undersøkte perioden går fra Marsjen mot Roma i oktober 1922 til Christopher Hornsrud stabler på bena sin kortlevde arbeiderpartiregjering i januar 1928. Rett etter Marsjen mot Roma skriver *Aftenposten* på lederplass om «parlamentarismens forældede system» og spør seg:

Men er fascismen det nye politiske system, som skal afløse parlamentarismen? Det ved ingen endnu. Vi tror det ikke. Tiden vil vise det. Men fascismen er en kraftig reising af folkets sundesans og nationale instinkt, fremkaldt af parlamentarismens raaddenskab og kommunismens forsøg paa at skabe anarki.²

Fascisme? Kanskje, kanskje ikke. Hvem vet. Ved valget i 1927 var så Arbeiderpartiet blitt det største partiet på Stortinget, og Hornsruds regjeringserklæring var – nesten bokstavelig talt – en rød klut for de borgerlige partier. Allikevel gikk den parlamentariske prosess sin skjeve gang; utenomparlamentarisk styre var ikke et alternativ. Regjeringen Hornsrud ble felt etter spillets regler ved mistillitsvotum fra de borgerlige partier.

Undersøkelsen bygger på gjennomgang av aviser for perioden. Stort sett er det *Tidens Tegn* og *Aftenposten* som er gjennomgått, og selv blant disse to er det bare gjort utvalg. *Tidens Tegn* er valgt fordi den søkte til de sterke enkeltpersoner i politikken og arbeidet for borgerlig samling under

en sterk regjering, en holdning som appellerte til en fascistisk anskuelse. Partipolitisk støttet *Tidens Tegn* Frisinnede Venstre og fra 1925 Fedrelandslaget, som skulle stå for den store borgerlige samling. Stilen er ofte populistisk. *Aftenposten* representerer den brede konservative linje, med støtte til Høire. Man kunne tenkt seg at sosialistene hadde vurdert fascismen, som har dype røtter i sosialismen, med en viss forståelse, men slik var det ikke: «Fascistdiktaturet betyr den væbnede borgerlige enhetsfront.»³ Arbeiderpartiet var høsten 1922 marxistisk og ferdig med avskallingen til høyre, Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti.

Hva fascismen bød på

Mange borgerlige stilte seg derimot positive til fascismen og la særlig vekt på at fascismen (1) stanset kommunismen, (2) kunne avløse parlamentarismen, (3) gjenopprettet lov og orden, (4) igangsatte nødvendige reformer og (5) ble ledet av en ny type politikere. Selv svarte Mussolini *Tidens Tegns* journalist, poeten Olaf Bull, at fascismen ikke lot seg tillempe i andre land: «– Nei, nei! Fascismen er bund-italiensk og henger sammen med hele racens sind!! Andre lande faar ordne sine saker som de kan, hver efter sit eget anlæg.»⁴

Kommunismen representerte i borgerlige øyne selve sivilisasjonssammenbruddet, i forfatteren Nils Kjærs ord: «Desperate kynikere glæder sig over den forestaaende katastro-

fe og ser i den oprindelsen av en kommunistisk morgenrøde, men en æra for den siste kjeltring som har plyndret liket av den siste kapitalist oprinder ikke; den evige jøde kan bestandig trække hoverende paa skuldrene.»⁵ Kommunismen representerte alt det borgerlige samfunn ikke var. Både pengene og livet sto på spill, pluss religionen, moralen, autoriteten, rettsstaten. Da gjorde det kanskje godt når *Tidens Tegn* kunne berolige: «Fascismen kan ikke «likvidere» sine fiender paa samme vis som bolsjevismen. Dens magt beror i langt høyere grad paa frivillig, begeistret tilslutning end paa frygt.»⁶

Ved valget i 1915 fikk Venstre og samarbeidspartiet Arbeiderdemokratene rent flertall med 80 av 123 mandater, til tross for at de bare hadde 37 % av stemmene. Fra 1918 hadde ingen rent flertall. Dette skapte voldsom frustrasjon på borgerlig side. Man skulle både håndtere de økonomiske krisene og stå imot det revolusjonære *Arbeiderpartiet*. Det dannet seg en oppfatning av at Stortinget var uten styring, uten vilje og uten evne til å lede. Politikerne kunne ikke løse problemene til det frie initiativ menn. Den borgerlige presse vendte seg da mot «de svagelige parlamentariske regjeringer, som i sin politiske naivitet og sin angst for «flertallet», «partiintrigerne» og til syvende og sidst for «gaden» har svækket det statsmagts enhedssymbol, hvorfra de selv skulde hente sin styrke.»⁷ *Aftenposten* skriver oppgitt om de «30,000 parlamentariske dagsverk» som ikke presterer en døyt.⁸ Med reformer er det «blit med snakket». *Tidens Tegn* er inne på om ikke «partismygeri» kan skyldes de lønede bistillinger stortingsmennene tildeler hverandre, og fribilletter. Velgerne vil ikke ha en regjering «som lar sig dirigere av snortrækkere bak kulissene», men «[d]et loves – og det svikes. Og loves og vælges og svikes om igjen.»⁹ Gi oss i stedet en sterk mann: «Tiden har ikke bruk for prinsipper. Den har bruk for mænd, helst en eneste, ikke hundreder som skvadronerer i en forsamling rundt en præsidentstol, [...]»¹⁰ Se på Mussolini, som «med et «grepatak» har revet Italien op av forsumpningens myr og vist baade det og hele verden at i *dette* øieblik er tiden ikke til byzantinske diskussioner om prinsipper eller til at bøie sig ydmygt for hellige ideer, men til at *handle* til at redde nationens liv jeg hadde nær sagt paa en hvilkenksom helst maate og ved hvilkenksom helst midler!»

Kommunisme og parlamentarisme kunne, mente mange borgerlige, betraktes som to sider av samme sak: særinteressenes styre og derved angrep på nasjonens enhet. Det borgerlige samfunn i 20-årene ville ikke akseptere at grupper av folket satte sine innbyrdes likheter, som de delte med tilsvarende grupper i andre land, over fellesskapet i den norske nasjon. Man er ikke arbeider, bonde, avholdsmann, kristen eller noe annet først; først er man nordmann, så arbeider, bonde, avholdsmann, kristen eller hva som helst annet. Siden 1814 hadde embetsmannsstaten til 1884 og deretter det allment borgerlige styret arbeidet iherdig for å sveise folket sammen, gjennom blant annet

unions- og flaggsak, fornorskning av de etniske minoritetene, kontroll av de religiøse minoritetene, utforming av skolevesenet og dyrking av folkets historiske røtter i kunst og vitenskap. Fra omtrent 1870 frigjorde bøndene på Stortinget seg fra embetsmannseliten og innledet samarbeid med Venstre-opposisjonen. Embetsmennene forsvarte etter beste evne idéen om den enhetlige nasjonalstaten mot den fragmenterte Venstre-gruppen, men måtte gi tapt da de fikk riksrettsdommene mot seg i 1884. På 1920-tallet tok det borgerlige Norge opp igjen denne kampen mot grupper som etter deres mening definerte seg ut av det nasjonale fellesskap. Man tok frem igjen embetsmennenes gamle krav om en sterk regjering og aller helst én leder som kunne sette særinteressene på plass. Elitens frykt for folket var like levende som da høyesterettsadvokat Bernhard Dunker i 1845 i en argumentasjon for en sterk, uavhengig regjering ga uttrykk for sin aversjon mot stortingsbøndene og «[d]en Sneverhjetethed og Uforstand, den borneerte Selvgodhed og det egoistiske Overmod midt i den tykkeste Uvidenhed, som i den senere Tid alt mere og mere søger at gjøre sig gjældende paa vore Storthing, [...]»¹¹ I moderne språkdrakt ville dette vært gangbart på 20-tallet også, i hvert fall i lukket selskap. Kampen for en sterk regjering som embetsmennene tapte i 1884, ble tatt opp igjen av bredere borgerlige interesser på 20-tallet. Så tilbake til fascismens fruktfat:

Norges Handels og Sjøfartstidende kunne rett etter Marsjen mot Roma forsikre: «Og utlandet behøver ikke at se skjævt til dem [fascistene], men maa tro paa, at faar de styret, vil de danne en rolig og værdig stat, som man trygt vil kunne stole paa.»¹² Troen på legalitet og orden er unison. I et såkalt «fascist-brev» fra Marsjen mot Roma beretter kabaretsangerinnen Bokken Lasson: «Oppe rundt Piazza Barberini staar mængden plantet i timevis – plassen selv er som feiet – bare svartskjorter faar færdes der. Glimrende orden og disiplin holder de unge menneskene. Ingen bryter den improviserte kordon av stokker som deres hjælpere har lavet.»¹³ Fru Lasson later til å ha overvært en på alle måter festlig forestilling, «Eia, eia, eia! Alala – er dagens feltrop. Sort og blaat er dagens farver.» Stilig! I en overskrift i *Tidens Tegn* heter det at «Mussolini vil respektere det parlamentariske styre»,¹⁴ og innkjøpsjef Greve fra Vinmonopolet kan forsikre at «[d]er hersket ro og orden overalt, og jernbanerne var ganske udmerkede.»¹⁵

Likeledes bejubles fascistenes reformer. «Indskrænkning af statens udgifter, formindskelse af den utaaelige skattebyrde, afskaffelse af overflødige embedsmænd og funktionærer og lettelse af det tryk, som et altfor stort regjeringsapparat og embedsapparat øver paa befolkningen.»¹⁶ Det refereres begeistret fra et foredrag handelsattaché Renato Luzi har holdt om «det moderne Italien», der tilhørerne har fått «et samlet billede av nationens økonomiske liv og dettes vældige vekst.»¹⁷ Jordbruket, da? «Det vækker forundring – og det vækker respekt – hvad Italiens regjering

dette siste aar har gjort for ophjælp av landets hovednæring, akerbruket.»¹⁸ Det er ingen grunn til å holde tilbake investeringer her: «Den nye regjering lægger ogsaa vekt paa, at den fremmede kapital ikke lægges uoverkommelige hindringer i veien, [...]»¹⁹ Det er påfallende hvor sterkt det fokuseres på økonomiske reformer mens reformer av sosial eller sosialistisk karakter ikke nevnes. Budskapet som formidles, later til å være velvillig anrettet for å appellere til borgerlige lesere.

Mussolini ble i løpet av kort tid verdenskjent og representerte en ny politikertype som ikke henvendte seg til andre politikere, men til folket. «Sin trontale havde Mussolini – mod al sedvane – bekjendtgjort før kammerets sammentræden. Den havde mødt almindelig bifald blandt befolkningen.»²⁰ *Tidens Tegns* Olaf Bull var grepet: «Holdningen! Den magnetiske styrke som gaar ut fra en fuldstændig samlet krop! Bonapartes harmoniske massivitet!»²¹

Ut i sanden

Aftenposten og *Tidens Tegn* roste fascistenes maktovertakelse i Italia, og sympatien holdt seg. Reservasjonene meldte seg imidlertid, og det ble diskutert: (1) Hvor skulle et fascistisk styre hente legitimitet fra? (2) Kanskje var fascismen brukbar i Italia, men var dette noe for norske forhold? Betenkelighetene var ellers knyttet til at fascismen (3) var et diktatur som hadde banet seg vei med vold, og var ekstremt og sjåvinistisk, blant annet i utenrikspolitikken.

Idéen om at flertallet må respekteres og har retten på sin side, ligger dypt i norsk mentalitet. Måtte fascistens sterke mann ha folket bak seg? *Aftenposten* refererer en Mussolini-tale til kammeret én måned etter Marsjen mot Roma, der han uttalte at han «støtter sig, ikke bare til en talrig og udmerket rustet hær, men til hele folket. Han fandt det derfor unødigt at lefle med noget af parlamentspartierne.»²² Det gir jo mening dersom man enten vet at folket er med eller at den delen av folket som ikke er med, har satt seg utenfor det nasjonale fellesskap ved å underkaste seg Moskva-kommunistene. Nils Kjær er på dette sporet når han på førstesiden av *Tidens Tegn* skriver at «flertallet i vor nationalforsamling omsider først er underlagt en jødisk eksekutivkomite i Moskva».²³ For ham er det uansett ikke så nøye: «Et folk kan ikke og skal ikke styre. En selvstyret nation er et demokratisk blændverk, [...] lad en *mand* styre os.»

Teologiprofessor Olaf Moe mener «at folket ikke længer er nogen enhet, men at dets formentlige vilje bare er uttryk for et tilfældig flertals makt, ja kanske endog for en klasse, som jeg har mindre tilfælles med end med mine klassefæller i et andet land. [...] [Ø]vrigheten er en guddommelig ordning»²⁴ og øverste autoritet er Gud, ikke menneskene, et syn som neppe hadde særlig oppslutning i bredere kret-

ser. Det er nok her, i diskusjonen om den øverste autoritet, at majoriteten av de borgerlige ikke kommer fascismen i møte, til tross for at mange hadde beveget seg inn i dens gravitasjonsfelt. Det siste spranget er det få som tar. De holder – tross alt – fast ved folkestyret. I lederen *Fascisme* fra 1924 slås det fast: «Jo, den [parlamentarismen] skal bestaa; den er utvilsomt vor naturlige styreform»²⁵ men bare dersom det kan etableres et stortingsflertall. Redaktøren kommer slik frem til at fascisme og parlamentarisk flertallsstyre er to sider av samme sak. Lykkes det ikke å etablere flertall, vil (og bør) parlamentarismen forsvinne.

Også *Aftenposten* ble ved sin kritikk av parlamentarismen: «Parlamentarismen er blit et lureteppe, hvorunder ærlighet og frihet sover, mens «lureriet» staar paa vakt.»²⁶ I det store oppropet om borgerlig samling i 1925 i Fedrelandslaget ble det poengtert at «det maa bli klart for alle at de som vil gaa revolutionens vei spilder tid og kræfter, og at der i Norge ikke er jordbund hverken for proletarietets eller reaktionens diktatur.»²⁷ Fedrelandslaget ville «bygge vort folks politiske og sociale utvikling paa national og demokratisk grund.» Oppropet i mars 1926²⁸ om å gi regjeringsoppdraget til Fridtjof Nansen, som en sterk mann hevet over partikrangelen, var hos de fleste tenkt gjennomført i konstitusjonelle former, men beveget seg på grensen til kupp. *Tidens Tegns* Sven Elvestad, alias krimforfatteren Stein Riverton, var skuffet over at avisen nettopp hadde tatt stilling mot en marsj mot Oslo. «Og Nansen hadde da alene behøvet at sette sig paa Lysakertoget og stige av i hovedstaden for dermed lykkelig at ha tilendebragt marschen mot Oslo – baaret frem av en uovervindelig folkestemming.»²⁹ Det må ha vært såpass hold i rykter om et «bondetog» at både *Aftenposten* og *Tidens Tegn* rykket ut med ledere imot. I lederen *Et bondetog*³⁰ ber *Aftenposten* bondedelegasjonene til regjeringen og «et mulig bondetog» bli hjemme fordi staten nå må konsentrere seg om å spare. *Tidens Tegn* skriver etter marskalk Josef Pilsudskis såkalte maikupp i Polen, som «er utsprunget av de samme patriotiske motiver som Mussolinis i Italien», at «[h]er i Norge marsjerer vi ikke mot Oslo» selv om parlamentarismen har slått feil, men krever en sterk ledelse, «hævet over parlamentarismens partimanøvrer».³¹ En norsk revolusjon ville møtt motstand skapt av lang tids folkelig deltakelse i styret, fra den gamle tingordningen, til det for sin tid uvanlig brede velgerkorpset i 1814-grunnloven med stegvise utvidelser til full kvinnelig stemmerett i 1913 (i Italia 1946), kommunalt selvstyre fra 1837, Jaabæks bondevennbevegelse fra 1865 og de andre frivillige foreningene fra 1860-årene av. Realiteten tilsa vel også at det ikke hadde vært særlig fornuftig å begå statskupp i en situasjon der sosialister og kommunister samlet økte antall mandater fra 38 (av 150) i 1924 til 62 i 1927.

Kanskje er forskjeller i italiensk og norsk lynne forklaringen på at fascismen ikke passer her? I et brev fra «*Aftenpostens* Italien-tur» heter det at: «Italieneren er lys og glad

av sind. Han er solens barn. Intet synes at bekymre ham. Han synger, plystrer og spiller sig gjennom livet. Nærsagt alt morer ham som et barn.»³² Ellers brukes analfabetisme som begrunnelse for fascistenes maktovertakelse: «Hidtil har de italienske analfabeter vist sig at være et altfor let bytte for de kommunistiske opviglere.»³³ Ved valget i 1913 etter valgloven av 1912, der antall stemmeberettigede økte fra under 3 til nesten 8,5 millioner, ble det anslått at 70% av velgerne var analfabeter.³⁴ Norge hadde på det tidspunkt bortimot 200 års allmenn grunnleggende lese- og skriveutdanning bak seg.

Side om side med rene hyllingsartikler til fascismens resultater og metoder i *Aftenposten* og *Tidens Tegn*, bringes det enkelte artikler og innlegg om ensretting, voldsbruk, ekstremisme og utenrikspolitisk aggresjon. «Nu var det virkelig beleiringstilstand, og mere, et ganske haardhændt diktatur. [...] Selve seiren har saa ført bevægelsen videre, fra samfundsbevarende nødværge til reaktionær revolution.»³⁵ «Dertil kommer en række husundersøkelser hos fremstaaende antifascistiske deputerte, saa situationen er høispændt som under de værste krigsforhold.»³⁶ Det er en underlig vilje til å nedtone et foruroligende budskap, for eksempel i en artikkel der Mussolini hylles som den «nye Garibaldi»: «Det antages i almindelighet, at Mussolini nu, da han har overtaget det fulde ansvar, vil moderere sit program betragtelig for enkelte punkters vedkommende. [...] Han [Mussolini] har sikkert ikke overveiet konsekvenserne.»³⁷

I 1922 var de internasjonale konjunktorene i bunnen. Verdensøkonomien og fascistenes reformer ble støttet av den famlende økonomiske oppgangen. Utover på 20-tallet ble det litt etter litt bedre orden: Dawes-kommisjonen fikk Tysklands finanser delvis på fote i 1924, Frankrike avsluttet okkupasjonen av Ruhr året etter, og Folkeforbundet og Locarno-avtalene skapte tilsynelatende økt sikkerhet. I Norge reserverte landsmøtet i Arbeiderpartiet seg mot deler av Moskva-tesene, og i 1926 gikk sosialdemokratene inn i partiet igjen, hvilket tilsa at revolusjonslysten avtok. De største arbeidskonfliktene fant sted i 1924. En borgerlig velger opplevde sannsynligvis – alt i alt – at normaliteten delvis vendte tilbake igjen utover i 20-årene, selv om tidene avgjort ikke ble som før krigen og arbeidskonfliktene var omfattende og splittende. Så ble vel også lysten på et norsk kupp à la Mussolini mindre.

Karl Meyers kinaputt

Entusiasmen var stor, men den som kan lese, finner samtidig beskrevet et diktatur med samme egenskaper som andre diktaturer. Fascismen fikk ikke vind i seilene i Norge, men kjøpmann Karl Meyer forsøkte seg i 1927 med «Det Fascistiske Oprop utsendt av Den Nationale Legion».³⁸ Forsøket på å stifte et norsk fascistparti tok ikke av;³⁹ det ble med et par folkemøter med høy stemning i Cirkus Verdensteater i Oslo og Drammens Theater, med avsyngelse

av *Ja, vi elsker* både ved begynnelse og slutt, pluss én gang *Jeg vil verge mit land*. Meyer kalte «paa de 100,000 bønder, som allerede er enig med os, og da skal dere faa se et tog som skal faa Jerikos mure til at falde (sterkt bifald).»⁴⁰ Fascistenes gode erfaring med tog mot hovedstaden ble ikke i gjentatt her. I avvisinnlegg tok generalsekretæren i Norges Bondelag⁴¹ og formannen i Fedrelandslaget⁴² avstand fra Meyers oppfordring til utenomparlamentarisk styre. *Aftenposten* ga sitt anti-Meyer-bidrag ved å dekke en rettssak, der Meyer var tiltalt for skatteunndragelse av kr. 12.000. «Meyer blev frifundet med 2 mot 1 stemme.»⁴³ Meyers påtenkte marsj mot Oslo skulle åpenbart kopiere Marsjen mot Roma, tok opp igjen statskuppdrømmene som fulgte Nansen-planen i 1926, og hentet inspirasjon fra de svenske bøndernes tog til Stockholm i 1914. Selv om Fedrelandslaget la fra seg Nansen-planen, bekostet de i 1928 utgivelse av Øvre Richter Frichs kioskroman *Ulvene*,⁴⁴ som forteller om hvordan norske bønder kjører i bevæpnet kolonne til Oslo og slår ned et kommunistisk kupp, og «den aldrende videnskapsmand» (Nansen) får regjeringsoppdraget fra kongen.⁴⁵ Frich fikk bokoppdraget i 1927, men ble hindret av «sykdom, rangel og dovenskap»,⁴⁶ så Nansen-planen må ha levd videre i Fedrelandslaget selv om den falt sammen i 1926. Boken er et underholdende sammenkok av nasjonalisme, kommunistfrykt, rasisme, arbeiderforakt og rop på den sterke mann.

Samfundsvernet fra 1923, en i begynnelsen hemmelig gruppering som drev skytetrening for å kunne slå tilbake et mulig kommunistisk kupp, forstås vanligvis som borgerlig, ikke fascistisk. Det er imidlertid interessant at Samfundsvernets leder, major Ragnvald Hvoslef, i 1926 var med å ta imot en italiensk «fascistdelegation», som var på besøk hos den italienske generalkonsul, skipsreder Rudolf Olsen. *Tidens Tegn* bringer artikkelen *Mænd som vil noget*⁴⁷ og viser herrene som danner broderkjede, arm i arm. Hvoslef ble kjent med Quisling i 1930 i den politiske «klubben» hjemme hos Frederik Prytz og ledet i 1939 de norske finlandsfrivillige. Han er mest kjent for å ha avslått utnevnelsen til forsvarsminister i kuppregjeringen 9. april etter at hans navn var offentliggjort av Quisling på radio.⁴⁸

Avslutning

De store borgerlige avisene *Aftenposten* og *Tidens Tegn* priste fascistenes maktovertakelse i Italia i 1922 og hadde få innvendinger til styret og metodene. Avisene tok avstand fra parlamentarismen i Norge så lenge den ikke kunne stable på bena et borgerlig flertall og en sterk regjering, men de gikk mot forslag om en marsj mot Oslo i 1926 etter forbilde av Marsjen mot Roma. Så å si alle som rapporterte fra Italia på 20-tallet – Finn Halvorsen, Bjarne Eide, Sven Elvestad, Olaf Bull, Nils Kjær, Jonas Schanche Jonassen, Ørnulf Ree – inntok fascistiske eller reaksjonære standpunkter. Redaksjonene inntok ikke standpunkter som brøt med denne linjen. Når det kom til stykket, lyktes

ikke den borgerlige samlingen; partiene overlevde Fedrelandslaget, som mistet sin innflytelse på 30-tallet. Idéen om en enhetlige nasjonal identitet hevet over særinteressene på borgerlige viste seg å være mer idealitet enn realitet. Forsøk på fascisme i Norge lyktes ikke på grunn av høyt utdanningsnivå, politisk tradisjon for folkelig deltakelse i styret, bedre konjunkturer, fremgang for et politisk moderert Arbeiderparti og noenlunde normalisering av den politiske situasjonen hjemme og internasjonalt utover på 1920-tallet. Kuppaktivisme fantes, men hadde støtte bare i marginale miljøer. Oppropet om å få Nansen som sterk mann over partistridighetene strandet på manglende politisk støtte. Karl Meyers forsøk på å stifte et norsk fascistparti i 1927 resulterte ikke i annet enn et par møter med store ord og høy stemning. Det er grunn til å tro at store ord om kupp og utenomparlamentarisk styre virket mot sin hensikt på brede borgerlige kretser: De skremte fremfor å stimulere.

Noter

1. Finn Halvorsen, *Den økonomiske krise i Italien forbi*, Aftenpostens aftenutgave 22. oktober 1927
2. Aftenpostens morgenutgave 1. november 1922
3. Social-Demokraten 30. oktober 1922
4. Olaf Bull, *Benito Mussolini og den italienske Fascio*, Tidens Tegn 26. mai 1923
5. Nils Kjær, *Nytaaer*, Tidens Tegn 6. januar 1923
6. Tidens Tegn 20. juli 1923
7. Sverre Poulsen, *Kongen og revolutionsanføreren*, Aftenpostens aftenutgave 18. november 1922
8. Aftenpostens aftenutgave 24. september 1923
9. Tidens Tegn 28. august 1926
10. Bjarne Eide, *Om Mussolini*, Tidens Tegn 20. oktober 1923
11. Bernhard Dunker, *Om den Norske Constitution*, Christiania 1845, 130
12. Norges Handels og Sjøfarts Tidende 2. november 1922
13. Bokken Lasson, *Statskup i sort og blaåt*, Tidens Tegn 8. november 1922
14. Tidens Tegn 11. juni 1923
15. Tidens Tegn 26. oktober 1925
16. Sverre Poulsen, *Kongen og revolutionsanføreren*, Aftenpostens aftenutgave 18. november 1922
17. Tidens Tegn 10. april 1924
18. Aftenpostens aftenutgave 21. oktober 1927
19. Norges Handels og Sjøfarts Tidende 27. november 1922
20. Aftenpostens morgenutgave 23. november 1922
21. Olaf Bull, *Benito Mussolini og den italienske Fascio*, Tidens Tegn 26. mai 1923
22. Aftenpostens morgenutgave 23. november 1922
23. Nils Kjær, *Nytaaer*, Tidens Tegn 6. januar 1923
24. Olaf Moe, *Makt eller autoritet*, Aftenpostens morgenutgave 2. januar 1925
25. Tidens Tegn 4. april 1924
26. Aftenpostens aftenutgave 23. januar 1926
27. Tidens Tegn, 5. januar 1925
28. Tidens Tegn 3. mars 1926
29. Sven Elvestad, *Marschen mot Oslo*, Tidens Tegn 14. juni 1926
30. Aftenpostens morgenutgave 4. mai 1926
31. Tidens Tegn 20. mai 1926
32. Aftenpostens morgenutgave 3. oktober 1925

33. Aftenpostens aftenutgave 1. november 1922
34. Martin Clark, *Modern Italy, 1871 to the present*, 3. utgave, London 2008, 188
35. Haakon Shetelig, *Fascist-brev fra professor [...]*, Tidens Tegn 20. november 1922
36. Tidens Tegn 2. januar 1925
37. Aftenpostens aftenutgave 1. november 1922
38. Tidens Tegn 3. juni 1927
39. Terje Emberland, Bernt Roughthvedt, *Det ariske idol – forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund*, Oslo 2004, 137–138
40. Tidens Tegn 18. juni 1927
41. Tidens Tegn 9. juni 1927
42. Tidens Tegn 14. juni 1927
43. Aftenpostens aftenutgave 25. juni 1927
44. Øvre Richter Frich, *Ulvne*, Oslo u.å. [1928]
45. Andreas Norland, *Hårde tider – Fedrelandslaget i norsk politikk*, Oslo 1973, 110–111
46. Christopher Hals Gylseth, ... *seg selv til det ytterste – Øvre Richter Frich og hans forfatterskap*, Oslo 1997, 237
47. Tidens Tegn 1. juli 1926
48. Hans Fredrik Dahl, *Quisling – en norsk tragedie*, Oslo 2004, 85 og 203

Litteraturliste

- Martin Clark, *Modern Italy, 1871 to the present*, 3. utgave, London 2008
- Hans Fredrik Dahl, *Quisling – en norsk tragedie*, Oslo 2004
- Bernhard Dunker, *Om den Norske Constitution*, Christiania 1845
- Terje Emberland, Bernt Roughthvedt, *Det ariske idol – forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund*, Oslo 2004
- Øvre Richter Frich, *Ulvne*, Oslo u.å. [1928]
- Christopher Hals Gylseth, ... *seg selv til det ytterste – Øvre Richter Frich og hans forfatterskap*, Oslo 1997
- Andreas Norland, *Hårde tider – Fedrelandslaget i norsk politikk*, Oslo 1973

*Lewis & Clarks og John Charles Frémonts
kategorisering av «den ville»:*
RASJONELT TENKJANDE MENNESKE
ELLER INSTINKTDRIVNE DYR?

Nina Maria Rud, master i historie, UiO

I laupet av fyrste halvdel av attenhundretalet førte amerikansk ekspansjon vestover til at Dei sameinte statane, som opphavleg hadde bestått av tretten einskildstatar plassert ved austkysten av Det amerikanske kontinentet, i 1848 rådde over landområde som strakk seg frå Atlanterhavskysten i aust til Stillehavskysten i vest: «from sea to shining sea». Utforsking og kartlegging av vestområda var av avgjerande betydning for at Sameininga skulle kunne legge stadig meir land under sin jurisdiksjon, og i laupet av den unge nasjonens fyrste femti leveår la ei rekkje ekspedisjonstroppar, både private og offentleg finansierte, ut på reis med det som mål å vinne kunnskap om mogleiken for livsopphald i «den ville vesten».

Tekstens problem og mål

Eg skal i denne teksten sjå på og samanlikne to reiseskildringar som begge er rapportar frå statleg finansierte ekspedisjonar i landeområda vest for Rocky Mountains i Nord-Amerika. I den fyrste rapporten, *History of the Expedition Under the Command of Captains Lewis and Clark to the Sources of the Missouri, thence across the Rocky Mountains and down the River Columbia to the Pacific Ocean*,¹ vert Meriwether Lewis og William Clarks opplevingar på deira legendariske reise til *the great west* i åra 1804-06 skildra. Den andre rapporten, *A Report of the Exploring Expedition to Oregon and North California*,² har sitt opphav i John Charles Frémonts ekspedisjon langs emigrantruta «the Oregon Trail» vestover frå Kansas i Missouri til munningen av Columbia River ved Stilhavskysten, og tilbake att via California; ein ekspedisjon som vart utført i åra 1843-44.

Tekstens overordna problemstilling er spørsmålet om dei reisande syntes å oppfatta «den ville», eller indianaren, som ein skapning med potensiale til å utgjere ein del av eit samfunn med same grad av høgverdig kultur som den kvite siviliserte verda var meint å inneha. Dette spørsmålet kviler på ein debatt som i høgste grad var aktuell på 1800-talet der diskusjonen dreidde seg om kvar «den ville» skulle plasserast i skapingshierarkiet i høve til det siviliserte mennesket. Kunne indianarane verte ein del av den siviliserte verda dersom dei vart utsette for oppdragande erfaringar og omgjevnader? Eller var indianarane frå naturens side skilt kvalitativt frå dei kvite og dermed ute av stad til å la seg sivilisere?

For å kaste lys over ulikskapar mellom dei to ekspedisjonsutsendinganes oppfatting av kva som var rett svar på spørsmål knytt til denne problematikken, har eg valt å presentere og samanlikne nokre av møta som fann stad mellom dei to ekspedisjonstroppane og ulike indianarstammer. Gjennom presentasjonen av møta ynskjer eg for det fyrste å vise korleis dei to respektive ekspedisjonsfølgjene skilde seg frå kvarandre i høve til kva framferd dei viste i møtet med dei framande. For det andre, å vise ulikskapar i korleis møta vert skildra i rapportane, og, for det tredje, freiste å vise korleis desse to høva gjenspeglar i kva grad dei reisande attribuerte eigenskapen å kunne tenkje, samt å handle, rasjonelt til indianaren; ein avgjerande eigenskap i høve til å kunne fastsetje kvar indianaren skulle plasserast i skapingshierarkiet; *the great chain of being*,³ samt ein avgjerande eigenskap for at indianarens skulle kunne «forbetre» sin eigen situasjon og dermed late seg sivilisere.

For lettare å kunne plassere ekspedisjonane inn i ein historisk kontekst skal eg innleiingsvis trekke fram visse real- og idéhistoriske høve som danna bakgrunnen for initieringa og gjennomføringa av dei to ekspedisjonane.

**Lewis og Clark-ekspedisjonens
bakgrunns historie**

Thomas Jefferson, som sidan 1783 hadde tala varmt for ei utforsking av Nordvesten, var den primære initiativtakaren til Lewis og Clarks ekspedisjon. Jeffersons presi-

dentvalsiger i 1801 mogleggjorde realiseringa av ei statleg finansiert utforskningsferd vestover. 18. januar 1803, sendte han eit hemmeleg notat til Den amerikanske kongressen der han oppmoda medlemmene om å godkjenne ein statleg finansiert ekspedisjon til kostnadane av \$2500. Notatet viste til at indianarstammer både innanfor og utanfor landets grenser i aukande grad stilte seg negative til sal eller overgjeving av ytterlegare landområde til Dei sameinte statane. Jefferson viste så til at eit stadig aukande folketal i Dei sameinte statane ville gjera ein ekspansjon vestover uunngåeleg. For å sikre at ein slik ekspansjon skulle verte av fredleg art, teikna Jefferson opp to viktige tiltak som måtte iverksetjast: For det fyrste måtte indianaren bli oppfordra til, og overtydd om, å slutte med jakt. Han måtte heller omvendast til oppdrett av husdyr, til dyrking av jorda og forlagsproduksjon av varer. Om ein lykkast med dette ville indianaren sjølv sjå at opprettholdinga av ei slik livsform ville krevje langt mindre slit og arbeid enn den livsforma han kjende frå før.

Dei enorme skogsområda som kravdes for å oppretthalda livet ved hjelp av jakt på vilt, ville så verta overfløydige for indianaren som ville sjå nytten av sal av desse for å kunne gjere innkjøp som ville betre garden hans. For det andre var det viktig å opprette eit stort antal handelspostar som skulle auke den fredlege kontakten mellom amerikanske myndigheter og indianarane, samt å gjere indianaren kjent med varer som gjorde livet meir behagleg. «In leading them thus to agriculture, to manufactures, and civilization; in bringing together their and our settlements, and in preparing them ultimately to participate in the benefits of our Government, I trust and believe we are acting for their greatest good», avslutta Jefferson.⁴

Indianaren og landområda deira skulle altså bli gjenstand for ein siviliseringsprosess som i følgje Jefferson ville vere særst heldig for alle partar. Denne slutninga forutsette eit positivt syn på det ein gjerne omtala som menneskets siviliserande kraft, samt den amerikanske naturen, eit syn som presidenten delte med ein stadig større del av det amerikanske folket. Han var sterkt provosert over Buffon og andre europeiske naturhistoriske tenkjarar sine grove kategoriseringar og generaliseringar over den amerikanske naturen, og sette seg imot deira teoriar om Den nye verda som degenereringsarena, samt deira slutningar om degenereringsprosessens uunngåelige negative følgjer for

det amerikanske samfunnet.⁵ Som eit motsvar til det han meinte var reine spekulasjonar og feilaktig informasjon om den amerikanske naturen skreiv han ei rekkje brev til medlemmer av det europeiske vitenskapsmiljøet samt *Notes on the State of Virginia*,⁶ eit detaljert og deskriptivt studie over staten Virginias geografi, demografi og økologi.⁷ Brev og studien av Virginia viser Jeffersons tru på den amerikanske villmarkas positive rolle i unionens framtid dersom ho vart lagt under menneskas kultiverande hender, ei oppfatning som også skin gjennom i Lewis og Clarks instruksbrev.⁸

Frémont-ekspedisjonens bakgrunnshistorie

Frémontekspedisjonen vart ikkje initiert av kun éin *primus motor* slik Lewis og Clarks hadde vore, men var heller eit resultat av eit breitt ynskje blant Den amerikanske kongressens ekspansjonsvenlege medlemmer om betre og

oppdatert informasjon om dei vestlege områda. Områda vest for Rocky Mountains, som ein gjerne refererte til som oregonterritoriet,⁹ hadde sidan 1818 vore gjenstand for ein angloamerikansk samokkupasjon der Storbritannia og Dei sameinte statane var likestilte i høve til utnytting av ressursane området. Mot slutten av 1830- og starten på 1840-åra, fann det stad ein stadig meir oppheta debatt i Kongressen der denne ordninga vart setten spørsmålsteikn ved. Debatten opptok også stadig større plass i

den amerikanske pressa og gjenspeglar aukande tilslutning til førestilinga om Dei sameinte statanes *manifest destiny*.

Meiningsinnhaldet i *manifest destiny* var i grove trekk sett saman av følgjande førestillingar: Det amerikanske folket var peikt ut av Gud og tildelt oppgåva å opprette eit samfunn med styringsinstitusjonar forma etter hans bod og vilje. Føremålet med opprettinga av Sameininga var i tråd med dette å skape eit modellsamfunn til etterfølging for resten av verdas statar. Danninga av Dei sameinte statane var såleis eit siste forsøk frå Gud si side på gje menneskeheita mogleiken til å frelse seg sjølv; til å vende bort frå tyranniets syndige samfunnsformer og heller leve sine jordiske liv innanfor dei velsignande rammene av det republikanske demokratiet.¹⁰



Frémont planter det amerikanske flagget. Tresnitt med motiv frå Frémonts «siviliserande» ekspedisjon vestover. Motivet vart nytta som del av Frémonts presidentvalkamp i 1856. Frémont, som stilte som presidentkandidat for det nyoppretta Republikanske parti, tapte vervet med knapp margin til demokraten James Buchanan.

Denne form for førestillingar kring meininga og føremålet med samfunna som vart oppretta i Den nye verda kunne sporast tilbake til dei britiske puritanarane som emigrerte til Boston (Mass.), under fyrste halvdel av 1600-talet, og var såleis ikkje tankegods som hadde sin oppstand i 1840-åra.¹¹ Noko som imidlertid skilde seg ut ved tenkinga kring det amerikanske folks lagnad i 1840-åra i høve til tidlegare, var korleis lagnaden vart direkte knytt til Dei sameinte statanes rett, og ikkje minst plikt, til territoriell ekspansjon.¹² Oregonterritoriet hørde ifølgje denne oppfattinga rettmessig til Dei sameinte statane.

Thomas Hart Benton var blant senatorane på 1840-talet som talte varmast for ekspansjon vestover i lys av idéinnhaldet i *manifest destiny*. Frémont, som var gift med dottera til Benton, delte mange av Bentons synspunkt og hadde elles sterke band til miljøet som ivra for ekspansjon i den manifesterte lagnadens namn.¹³ «We are the nation of human progress»,¹⁴ heitte det seg i desse kretsane, og med argument som blant anna vart forankra Fyrste Moseboks skapelsesberetning, vart det haldt fram at ingenting skulle kunne stanse denne nasjonens siviliserande marsj vestover.¹⁵

Benton og hans meiningfeller haldt også fram at eit sameint Amerika frå kyst til kyst ikkje berre var i tråd med Guds plan, men også det grunnleggjarane av Dei sameinte statane hadde hatt som mål for den nye nasjonen. Særleg meinte dei at deira politiske program vidareførte Jeffersons idear og tankar om Vestens plass i Dei sameinte statanes framtid.¹⁶ Benton var særleg overtydd om at han gjekk Jeffersons ærend og hevda blant anna at alt han hadde sagt eller skrive om vestleg ekspansjon ikkje var anna enn «the fruit of the seed planted in my mind of the philosophic hand of Mr. Jefferson.»¹⁷ Kor mykje av tankegodset til 1840-års ekspansjonistar som var ei direkte vidareføring av *the founding fathers* og Jeffersons kan sjølvsagt diskutert, men eitt høve som ikkje vart vidareført frå Jeffersons planar for siviliseringa av Vesten, var hans vektlegging av at denne prosessen skulle vere av fredleg art og med indianaranes samtykke.

Jeffersons spådom om at eit stadig aukande folketal ville krevje stadig meir jord hadde i aukande grad vist seg å bere sannign. Uviljen som dei fleste indianarstammene hadde vist i høve til sal eller overgjeving av jord i 1803 hadde imidlertid ikkje forsvunne og mange stammer sette seg sterkt i mot dei kvites «siviliserande» tiltak. Resultatet vart at ei rekkje fiendtlige konfrontasjonar, som i fleire høver utvikla seg til årelange krigar, fann stad mellom kvite settlarar og militære troppar på den eine sida, og ulike indianarstammer på den andre, gjennom heile hundreåret. Under Andrew Jacksons administrasjon, 1829–37, vart ei rekkje lover vedteke, blant anna *The indian removal act* av 1831, samt ei rekkje avgjerder i høgsterett tekne, som re-flekterte endringar i synet på, og vilkåra for, indianarane.¹⁸ I lys av eit gryande ordskifte kring det institusjonaliserte

slaveriet i åra før den amerikanske borgarkrigen, kom også slaveriforkjemparanes rasistiske tankegods klårt til syne i store delar av den amerikanske befolkninga og spørsmålet om indianaren var å rekna for ein likeverdig skapning i samanlikning med dei kvite var stadig aktuelt.¹⁹

Møter mellom dei reisande og «dei ville»

I Lewis og Clark sine instruksar frå Jefferson vart det å opprette fredleg kontakt med indianarane, samt å samle inn alle typar kunnskap og informasjon om dei forskjellige stammene, haldt fram som å vere blant ekspedisjonens viktigaste mål.²⁰ Etter ekspedisjonsfølgjet hadde kryssa Rocky Mountains skulle imidlertid ikkje kontakten med indianarane i området kun verte rekna for å vere eit mål med ekspedisjonen, men også som ein forutsetnad for at ekspedisjonen skulle kunne halde fram. Informasjonen og kunnskapen Lewis og Clark hadde om områda vest for Rocky Mountains bar sterkt preg av at området ennå ikkje hadde vore gjenstand for euroamerikansk systematisk utforskning og kartlegging, og førestillingane av kva omgjevnader som venta ekspedisjonen vest for fjellkjeda var stort sett basert på antakingar og rykte.²¹ For å kunne lykkast i å nå fram til Stillehavskysten var Lewis og Clark avhengige av å kunne innhente indianaranes kunnskap om moglege ruter og trasséar vestover. Ekspedisjonens suksess var, forutan indianarens kunnskap om området, også avhengig av indianaranes vilje til å selje hestar og mat til dei reisande.

Ekspedisjonstroppens leiarar var i høgste grad klar over dette, og Lewis og eit par av mannskapet vart difor sendt i førevegen for å etablere kontakt med Shoshonee-stammen før resten av troppen kryssa fjellkjeda. 11. august 1805, etter to dagars marsj, fekk Lewis auge på ein mann til hest gjennom kikkerten og det fyrste møtet mellom ekspedisjonsutsendinga og shoshoneeindianarane fann så stad og vart skildra slik:

Convinced that he was a Shoshonee, and knowing how much our success depended on the friendly offices of that nation, captain Lewis was full of anxiety to approach without alarming him.[...]He therefore, proceeded on towards the Indian at his usual pace, when they were within a mile of each other the Indian suddenly stopt, captain Lewis immediatly followed his example.²²

Lewis tok så ut eit teppe frå ryggsekken sin, falda det ut på marka og gjentok denne handlinga tre gonger, noko som i rapporten vart hevda å vere vanleg blant indianarar når dei ynskjer gjester velkommen.²³ Shoshonee-indianaren viste imidlertid ikkje teikn til å nærme seg Lewis, men retta heller med uro merksemda si mot Drewyer og Shields, ekspedisjonsutsendingane som hadde slutta seg til Lewis sin fortropp. Desse to nærma seg no indianaren frå kvar

si side. Lewis, som var for langt frå Drewyer og Shields til at dei kunne høyre stemma hans, gav opp å få dei til å stanse og byrja sjølv å nærme seg indianaren varsamt. Då dei var om lag 100 meter frå kvarandre snudde indianaren hesten sin og byrja å trekkje seg roleg bort. «Looking over his shoulder the Indian kept his eyes on Drewyer and Shields, who were still advancing, without recollecting the impropriety of doing so at this moment.»²⁴ Lewis gav etter kvart signal til mannskapet sitt om å stanse, men nådde berre fram til ein av dei. Indianaren rei tilslutt hastig bort og forsvann blant buskaset. «Though sadly disappointed over the imprudence of his two men, captain Lewis determined to make the incident into some use,» og fylgde difor spora til shoshonee-indianaren i håp om å bli leia til leiren deira.²⁵

Blant andre møter av relevans mellom Lewis og Clarks ekspedisjonstropp og dei forskjellige indianarstammene, har eg valt å trekkje fram eitt møte mellom dei reisande og ei stamme ved namnet Pishquitpaw. Møtet fann stad i oktober 1805, og denne gongen var det Clark som hadde drege i førevegen saman med ei lita gruppe av mannskapet for å annonsere ekspedisjonstroppens ankomst. Etter at Clark hadde skote ned ei trane som landa ved sida hans, vart han merksam på ei gruppe indianarar like ved som syntes å flykte bort frå han og innover skogen. Clark fylgde etter, skaut etter ei and som landa nær han i elva, før han kom fram til leiren deira der ingen indianarar var å sjå utanfor hyttene. Clark tok seg inn i ei av hyttene medan han haldt ei pipe føre seg for å vise sine fredlege intensjonar. Inne i hytta sat det rundt 30 indianarar som alle syntes å vere sær sars uroa: «some hanging down their heads, others crying and wringing their hands.»²⁶ Clark helsa alle med eit handtrykk, noko som roa ned ein del av forsamlinga, men uroa vende tilbake med auka intensitet straks etter Clark tende pipa si ved hjelp av eit forstørrelsesglass. Fyrst då ekspedisjonsfylgjets einaste kvinnelege medlem, kona til tolken, nådde fram til leiren, viste indianarane teikn til å ha kasta redsla av seg. Dette vart forklart i rapporten ved at: «in this country, no woman ever accompanies a war party.» Etter kvinna ankomst tok kommunikasjonen mellom indianarane og dei reisande seg opp og grunnen til indianaranes redsle gav seg til kjenne:

[T]hey knew we were not men, for they had seen us fall from the clouds: unpercieved by them, captain Clark had shot the white crane, which they had seen fall just before he apperaed to their eyes: the duck which he had killed also fell close by him, and as there were a few clouds flying by at the moment, they connected the fall of the birds and his sudden apperance[...]. the noise of the rifle, which they had never heard before, being considered merely as the sound to announce so extraordinary an event. This belief was strengthened, when[...]. he brought down fire from the heavens by means of his burning-glass.²⁷

Det fyrste møtet eg har valt som døme frå Fremonts ekspedisjon fann stad seint i desember, 1843, etter Frémont og hans følgje hadde reist langs returruta si i ein månads tid. Konfrontasjonen fann stad eit par veker før ekspedisjonsfylgjet skulle krysse Sierra Nevada; ei fjellkjede som fram til 1840-talet ikkje hadde vore gjenstand for utforsking og kartlegging frå euroamerikansk side og som det difor ikkje fantes topografiske avteikningar og kart over. Ein kjende heller ikkje til nokon som hadde tatt seg over kjeda vinterstid og Frémont var difor på ivrig utkikk etter indianarar som kjende området og som dermed kunne nyttast som høgst nødvendige guidar over fjellkjeda som snart skulle kryssast. Møtet med indianarstamma vart i rapporten skildra slik:

Riding quietly along over the snow, we came suddenly upon smokes rising[...]and, galloping up, we found two huts[...]which appered to have been deserted at the instant; and, looking hastily around, we saw several Indians on the crest of the rige near by, and several others scrambling up the side.[...]Carson and Godey rode towards the hill, but the men ran of like deer[...][A] woman with two children had dropped behind a sage brush near the lodge, and when Carson accidentally stumbled upon her, she immediately began screaming in the extremity of fear, and shut her eyes fast, to avoid seeing him.²⁸

Frémont var rask med å avskrive desse indianarane som potensielle kjelder til nyttig kunnskap, blant anna fordi det ikkje lykkast ekspedisjonsfølgje å opprette kommunikasjon med menna i stammen. Seinare i passasjen følgjer ei generell skildring av stammen som vert oppsummert slik av Frémont:

Herding together among bushes, and crouching almost naked over a little sage fire, using their instinct only to procure food, these may be considered, among human beings, the nearest approach to the mere animal creation.²⁹

Avslutningsvis i same passasje, samt i andre delar av rapporten som dekkjer denne delen av reisa, hevda Frémont at hans ekspedisjonstropp med stort sannsyn var dei fyrste kvite til å reise gjennom området og at sjansane er store for at indianarane ikkje har sett kvite menn før.

17. januar 1844, eit par veker etter møtet nemnt overfor, fann det stad atter eit møte der redsla og frykta til indianarane hindra dei i å bli vurdert som nyttige for Frémonts ekspedisjon:

«[W]e surprised a family of indians in the hills; but the man ran up the mountain with rapidity, and the woman was so terrified, and kept up such a

continual screaming, that we could do nothing with her, and were obliged to let her go.»³⁰

Framferda som vert utvist av dei to ekspedisjonsutsendingane i møte med indianarane i eksempla overfor skil seg markant frå kvarandre. Dei forskjellige måtane å tilnærme seg indianarane på gjenspeglar, slik eg ser det, ulikskapar i kva eigenskaper dei to ekspedisjonsutsendingane attribuerer til indianarane. I begge døma frå Lewis og Clarks rapport, er eit lite parti av ekspedisjonstroppen sendt i førevegen for å varsle om at eit større følgje er på veg. Dette verker å bli gjort for å unngå møter der ekspedisjonsutsendinga i sin heilskap skulle kome brått og overraskande ut for uførebudde indianarar som då kunne misforstå ekspedisjonens hensikter for å vere av fiendtleg art. Denne praksisen vitnar vidare om ein vilje til å sjå situasjonen frå indianaranes perspektiv for så å vurdere moglege reaksjonar frå denne partens side. Lewis og Clark viste forståelse for at ekspedisjonsfølgjet i kraft av å vere eit framand element i indianaranes omgjevnader, lett kunne bli oppfatta som ein potensiell truugsel av indianarane og at å møte dette følgjet med frykt og redsel kunne tenkjast som ein rasjonell reaksjon.

Lewis si framferd i møte med shoshonee-indianaren gjenspeglar særst godt denne evnen og vilja til å sjå situasjonen frå indianaren si side. Lewis gjorde her sitt yttarste for ikkje å opptre på eit vis som for indianaren kunne verke truande. Ved å sporenstreks følgje indianarens eksempel då han stoppa opp, og ved å freiste å opprette kommunikasjon gjennom ein gest som høyrde til indianarens sedvane, verka Lewis å ville vise at det var i indianarens maktomene å leggje føringar for korleis møtet skulle utvikle seg. Indianarens uro og brå avslutning av møtet, vert forklart som ei rasjonell handling ved å vise til Drewyer og Shields manglande evne til å forstå og følgje konfrontasjonens sosiale kodar og praksis.



Portrett av Meriwether Lewis iført pelskrage i hermelin, ei freds- og vennskapsgåve frå shoshonehøvdingen Cameahwait. Måla av Charles Balthazar Fevret de Saint-Memin, 1807.

I motsetnad til døma frå Lewis og Clarks rapport, presenterer døma frå Frémonts ekspedisjon eit reisefølgje som viste langt mindre vilje og interesse til å freiste å forstå handlingane og reaksjonane til indianarane. Frémont og hans menn nærma seg indianarane med ei framferd som i mange tilfeller vakte frykt og redsel hos desse, noko som gjev seg til kjenne i begge døma overfor. Frå å ri roleg over snøen, dreiv dei reisande hestane sine opp i galopp når dei såg teikn til indianarar, og storma inn i leiren deira

i full tropp. Dei reisande vart dermed eit særst overraskande moment for den andre parten av møtet som ikkje var førebudd på troppens ankomst. Sjølv om Frémont nemner i same passasjen at hans følgje sannsynlegvis er dei fyrste kvite som reiser gjennom dette området, vert ikkje dette trukke fram som ei mogleg forklaring på indianaranes redsel. Dersom denne slutninga var riktig, ville troppen utgjere eit høgst ukjent og framandt element i indianaranes omgjevnader og ein kunne dermed tenkje seg at dei reisande kunne bli tekne for å vere fjellandar som mange av indianarane rekna for å vere del av omverda. Frémont viser i rapporten at han kjenner til indianaranes førestilling av ander,³¹ men dette vert imidlertid ikkje bemerkta i samband med skildringa av møtet eller stammen. I staden for å sjå situasjonen frå indianaranes ståstad skildra heller Frémont møtet i ordelag som får lesaren til å forstå handlingsmøn-

steret og reaksjonen deira som irrasjonell; som om indianaranes reaksjon kun har sitt opphav i det spontane og instinktive.

I det andre møtet som er teke med frå Lewis og Clarks ekspedisjon, møtet med Pishquitpaw-stamma, vert forskjellar i korleis dei to respektive utsendingane forstår og skildrar indianarane reaksjons- og handlingsmønster særst tydeleggjort. Møtet viser tydeleg korleis Lewis og Clark let indianaranes fortolkning av kva som har funne stad ta plass i rapporten, og følgjer resonnementet i tolkinga på ein slik

måte at reaksjonen til Pishquitpaw-stamma framstår som rasjonell for lesaren. I rapporten vert det også uttrykt eksplisitt at sjølv om indianaranes oppførsel ikkje var lett å forstå seg på i fyrsteomgong, gav opptrinnet etter kvart meining, og vidare at: «nor could we indeed blame them for their terrors, which were perfectly natural.»³²

Slike forsøk på å innta indianaranes perspektiv for å forklare og forstå åtferda deira er ikkje tilstades i døma frå Frémonts rapport. Der Lewis og Clark meiner å sjå skapningar med evne til å resonnerer og trekkje logiske, om enn feilaktige, slutningar ut i frå sin kulturelle kontekst; ser Frémont skapningar hvis overleving er overlete til ibuande og naturgjevne instinkt. Ved å ikkje tileigne desse indianarane evna til å tenkje rasjonelt i rapporten sin, trekk Frémont fram ein særers verknadsfull kulturell markør og teiknar ei klår skilelinje mellom dei reisande og indianarane. Rasjonalitet og evne til å resonnerer hadde sidan Leo Africanus sine skildringar av Afrika og afrikarane på midten av 1500-talet vore rekna for ein av dei tydelegaste distingverande kvalitetane ved mennesket som skil det frå resten av skaparverket.³³ Skiljelinja Frémont trekk mellom seg og indianarane plasserer dermed indianarane *under* dei kvite i skapingshierarkiet. Ved å skildre indianarane som skapningar som ikkje evner å tenkje rasjonelt, vert dei også framstilt som utan evner til å *forbetre* sin eigen situasjon, noko som vidare er eit stort, om ikkje uoverkommeleg, hinder, dersom ein skulle ville freiste å gjere indianarsamfunna om til siviliserte samfunn. Skilja som Frémont viser eksisterer mellom desse indianarane og dei reisande verkar dermed å vere konstante og å ha si forankring i dei villes natur. I møta frå Lewis og Clark vert imidlertid skilja mellom dei reisande og dei ville forstått som ein kulturell forskjell. Indianarens fortolking av situasjonen beror ikkje på indianarens indre natur, men vert forklart ved å vise til indianaranes erfaringar og omgjevnader; altså deler ved indianarens kultur. Ut i frå ei slik forståing av indianarens åtferd, vert ikkje indianaren gjeven ei plassering i skapingshierarkiet som er kvalitativt avskild frå dei kvite menneskas kategori.

Avslutting

I dei fire møta mellom dei reisande og indianarane gjev to ulike svar på spørsmålet om det er indianarens kultur eller natur som skil han frå dei kvite seg til kjenne. I møta frå Lewis og Clarks rapport vert indianaren sett som ein skapning som evner å resonnerer og trekkje logiske slutningar ut i frå dei stimuli han er utsett for. At indianarens åtferd og reaksjon skil seg frå den kvites, vert forklart ut i frå høver ved indianarens kultur og ikkje ved hans indre natur. Ved å bli utsett for rett type erfaring og omgjevnader kan indianaren endre seg. Lewis og Clark ser dermed ikkje noko uoverkommeleg hinder ved indianaren som skulle kunne setje ein stoppar for at denne kunne verte ein del av den siviliserte verda.

Møta frå Frémonts rapport viser ei anna haldning. Indianarens åtferd vert ikkje forsøkt forklart ut i frå indianarens ståstad i rapporten og Frémont skildrar dei ville i dei to møta som skapningar som agerer spontant og instinktivt i sin omgang med omverda. Indianaren Frémont møter i døma eg har valt ut vert framstilt som å vere sterkt begrensa frå naturens si side når det gjeld å inneha eigenskapane som legg grunnlaget for å kunne verte ein del av ei sivilisert verd. Desse er indianarane verkar ikkje å ha potensielle til å verte siviliserte. Ein får heller inntrykk av at dei utgjør ein fare eller eit problem som kan komme til å hindre det amerikanske folket i å oppfylle sin gudgjevne lagnad: å spreie det amerikanske styresettet og den amerikanske sivilisasjonen vestover.

Noter

1. Eg har nytta meg av eit opptrykk av 1814-utgåva som vart gjeve ut som del av *March of America Facsimile Series*: Lewis, Meriwether, *The Expedition of Lewis and Clark*, vol.I-II, Ann Arbor, University Microfilms, INC., 1966. Heretter vert denne rapporten vist til som: Lewis og Clark
2. Eg har nytta meg av eit opptrykk av 1845-utgåva utgjeve som del av *March of America Facsimile Series*: Frémont, John Charles, *Report of the Exploring Expedition to the Rocky Mountains*, Ann Arbor, University Microfilms, INC., 1966. Heretter vert denne rapporten vist til som: Frémont
3. For meir om inngående om dette, sjå: Lovejoy, *The Great Chain of Being*, 1960
4. Beskjed frå Jefferson til Den amerikanske kongressen, 18. jan. 1803, *Annales of Congress*, s.25
5. Clacken, *Traces on the Rhodian Shore*, 1967, s.680-81
6. Jefferson, *Notes on the State of Virginia*, Norton: New York, 1972 (1782)
7. Jefferson skal også sørga for at eit skelett etter ein fullvaksen elg vart sendt til Buffon som eit motsvar på grevens påstand om at klimaet på Det amerikanske kontinentet var så uheldig for levande organismar at det hemma moglegiken for naturleg vekst. Den amerikanske elgens storleik var i følgje Buffon eit prov på denne påstandens rettmessigheit, ettersom elgen på dette kontinentet ikkje vart stort større enn eit europeisk reinsdyr. Sjå: Clacken, *Traces on the Rhodian Shore*, s. 682
8. Instruksbrevet frå Jefferson er gjengjeve i forordet i: Lewis og Clark, fyrste bind, s. xiii-xx
9. Oregonterritoriet strakk seg over eit landeområde som i dag tilsvarar flateinnhaldet i dei amerikanske statane Idaho, Oregon, Washington, ein rektangulær del av nordvestre Wyoming samt ein triangulær del av vestre Montana, Samt den sørlege halvdel av det som i dag er Canadas British Columbia
10. For meir om meningsinnhaldet i *manifest destiny*, sjå mellom anna: Stephanson, *Manifest Destiny*, 1996 og Weinberg, *Manifest Destiny*, 1958 (1935)
11. Sjå mellom anna: *The Puritan Origins of American Patriotism*
12. Graebner, *Empire on the Pacific*, 1983 (1955), s. 17
13. Nevins, Allen, *Frémont: Pathmarker of the West*, 1992 (1939), s. 127ff
14. John O. Sullivan, sitert i: Graebner, *Empire on the Pacific*, s. 17
15. Graebner, *Empire on the Pacific*. s. 17 og s. 123ff
16. Smith, *Virgin Land*, 1970, s. 22
17. Benton, *Thirty Years View*, 1856, fyrste bind, s. 14
18. Jmf. Cheyfitz, «Savage Law», i Kaplan og Pease (red.), *Cultures of United States Imperialism*, 1993, s. 109ff
19. Hogden, *Early Anthropology*, 1964, s. 380-381
20. Jmf., Lewis og Clark, fyrste bind, s. xiii-xx og Beskjed frå Jefferson til Den amerikanske kongressen, 18. jan. 1803, *Annales of Congress*, s. 25
21. Allen, *Passage Through the Garden*, 1975, kap. 1
22. Lewis og Clark fyrste bind, s. 355
23. Lewis og Clark fyrste bind, s. 355
24. Lewis og Clark fyrste bind, s. 355
25. Lewis og Clark, fyrste bind, s. 356
26. Lewis og Clark, andre bind, s. 21
27. Lewis og Clark, andre bind, s. 22
28. Frémont, s. 212
29. Frémont, s. 212
30. Frémont, s. 219-20
31. Jmf. blant anna: Frémont, s. 198 og s. 241
32. Lewis og Clark, andre bind, s. 22
33. Hogden, *Early Anthropology*, s. 412

Litteraturliste

Primærlitteratur

- Annales of Congress*, Den 7. amerikanske kongress, andre sesjon, 6. desember 1802-3. mars 1803
- Benton, Thomas Hart, *Thirty Years View: a History of the Working of the American Government 1820 to 1850*, S. Appelton and Company, New York, 1856, vol.I-II
- Frémont, John Charles, *Report of the Exploring Expedition to the Rocky Mountains*, March of America Facsimile Series, Ann Arbor, University Microfilms, INC., 1966 (1845)
- Opphavleg tittelblad: *Report og the Exploring Expedition to the Rocky Mountains in the Year 1842, and to Oregon and North California in the Years 1843-'44. By Brevet Captain J.C. Frémont of the Topographical Engineers, Under the Order of Col.J.J. Abert, Chief of the Topographical Bureau. Printed by Order of the Senate of the United States. Washington, Gales and Seaton, Printers, 1845*
- Jefferson, Thomas, *Notes on the State of Virginia*, Norton: New York, 1972 (1782)
- Lewis, Meriwether, *The Expedition of Lewis and Clark*, vol.I-II, March of America Facsimile Series, Ann Arbor, University Microfilms, INC., 1966 (1814)
- Opphavleg tittelblad: *History of the Expedition under the Command of Captains Lewis and Clark to the Sources of the Missouri, thence across the Rocky Mountains and down the River Columbia to the Pacific Ocean. Performed during the Years 1804-5-6. By the Orders of the Government of the United States. Prepared for the Press by Paul Allen, Esquire. Vol.I-II, Philadelphia: Published by Bradford and Inskeep; and Abm; H. Inskeep, Newyork. J.Maxwell,Printer. 1814.*

Sekundærlitteratur

- Allen, John Logan, *Passage Through the Garden: Lewis and Clark and the Image of the American Northwest*, University of Chicago Press, Chicago, 1975
- Glacken, Clarence J., *Traces on the Rodeian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, University of California Press, Berkely, 1967
- Graebner, Norman A., *Empire on the Pacific: A Studie in American Continental Expansion*, ABC-Clio, Inc., California, 1983(1955)
- Hogden, Margaret T., *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1964
- Kaplan, Amy og Pease, Donald E.(red.), *Cultures of United States Imperialism*, Duke Univeristy Press, London, 1993
- Lovejoy, Arthur O., *The Great Chain of Being: The History of an Idea*, Harper & Row: New York, 1960
- McKenna, George, *The Puritan Origins of American Patriotism*, Yale University Press: New Haven, 2007
- Nevins, Allen, *Frémont: Pathmarker of the West*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1992(1939),
- Smith, Henry Nash, *Virgin Land: the American West as Symbol and Myth*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1970
- Stephanson, Anders, *Manifest Destiny: American Expansion and the Empire of Right*, Hill and Wang: New York, 1996
- Weinberg, Albert K., *Manifest Destiny: A Study of Nationalist exoansionism in American History*, The John Hopkins Press: Gloucester, Mass., 1958 (1935)

ANTISEMITTISME

– noen betraktninger om den «mobile fordømmen»

Einhart Lorenz, professor emeritus, IAKH, UiO

«Jødene er vår ulykke», proklamerte den tyske historieprofessoren Heinrich von Treitschke i 1879 og utløste dermed «antisemittismestriden». I en rekke europeiske land dukket «jødespørsmålet» opp på den politiske dagsorden. Bak det skjulte det seg en kritikk av svært ulike nye fenomener. Jødene ble assosiert med alt mulig – fra demokrati, liberalisme, sosialisme, kapitalisme, kvinnebevegelse, modernitet, pressefrihet, sekularisme, men også med ortodoksi, det gammeldagse, sykdom, hysteri, bedrageri, smuss. Kampen for å begrense eller reservere jødernes borgerlige rettigheter ble et felles anliggende for den nasjonalistiske høyresiden. Artikkelen skisserer og drøfter kontinuitet og brudd i Tyskland, Frankrike, Polen og Østerrike fra ca. 1870 til tidlig 1920-årene.

Opprinnelsen til begrepet antisemittisme forbindes ofte med den tyske journalisten Wilhelm Marr. Fenomenet – den moderne antisemittismen – oppsto imidlertid ikke fordi han tok ordet i bruk. Tidlig på 1870-tallet var betegnelsen «semittisme» blitt vanlig som «forklaring» eller synonym for nye «truende» fenomener i samfunnet – for «det moderne»: kapitalismen, det borgerlig-liberale samfunnet og dets antagonistiske og pluralistiske strukturer, for oppløsningen av tradisjoner, for tradisjonskritikk, for sekularisering, for pressens makt, såvel for liberalisme, demokrati, sosialisme, 'materialismen' og det angivelige fravær av nasjonal integrasjon. Antisemittismen, som ble et politisk slagord i 1879, trengte ingen definisjon. Den ble, som Theodor W. Adorno skrev, en «mobile» prejudice¹. Innen ett år var begrepet på alles lepper. Den «moderne» antisemittismen gjorde – i motsetning til den gammeldagse kristne antijudaismen – ikke forskjell mellom fattige og intellektuelle, øst- og vest-europeiske jøder, ortodokse, reformerte og sekulariserte jøder, kvegghandlere og bankmenn. Antisemittene forkastet den tradisjonelle «utvei» gjennom konvertering og dåp, det nye var at jødene fikk tilskrevet uforanderlige egenskaper som lå i «rase» og «blod». Dette betydde derimot ikke at århundregamle kristne jødebilder, forestillinger og stereotyper om «jødene» forsvant helt.

Forskningens oppmerksomhet omkring antisemittismen har vært rettet mot Tyskland på grunn av utviklingen som

førte til Holocaust. Samtiden så annerledes på fenomenet. Ikke minst jødene i Tyskland fulgte med bekymring utviklingen i Frankrike. Særlig Dreyfus-saken (1894–1906) opptok offentligheten i mange land mot slutten av 1800-tallet. I Paris fantes det folkemengder som krevde «Død over jødene!». Etter at den suksessrike populist Karl Lueger (1844–1910) hadde mobilisert folkemassene i Wien i en antisemittisk valgkamp, ble Dreyfus-saken et nytt bevis på hvor lett det var å mobilisere store befolkningsgrupper mot jødene. Hannah Arendt betegner i sin bok om totalitarismen Dreyfus-saken som antisemittismens «climax» og som en – heldigvis mislykket – generalprøve på nasjonal-sosialismen.² Dreyfus-saken varte i nesten ti år og viste at antisemittismen hadde et solid fotfeste i den tredje franske republikken, særlig i den katolske kirken. Forestillingene om jødene som finanskapitalens representanter var også utbredt blant franske arbeidere – ifølge George L. Mosse og Herbert A. Strauss mer enn i noe annet land³ – og skapte et mobiliseringspotensiale for antisemittismen i arbeiderklassen. Ifølge Strauss ble Vichy-Frankrike under annen verdenskrig dypere preget av forbrytelser mot jødene enn det som var tilfelle i andre land.⁴ I mellomkrigstiden derimot, ble jødernes situasjon i Polen til tider sett som langt mer prekær enn i Tyskland eller andre europeiske land. Mine fragmentariske betraktninger om antisemittismens utvikling etter 1870 konsentrerer seg derfor om Frankrike, Polen, Tyskland og Østerrike.

Antisemittismens sosiale og politiske funksjon

Utgangspunkt for denne artikkelen er Marc Blochs og Shulamit Volkovs utsagn om at «a historical phenomenon can never be understood apart from its moment in time.»⁵ For å forstå antisemittismen utvikling, faser og styrke må vi følgelig begynne med de enkelte lands konkrete behov og problemer på det aktuelle tidspunkt. Hvilke *konjunkturrelle* faktorer var det som aktiverte en latent eksisterende *strukturell* antisemittisme, og hvilke faktorer førte til at antisemittismen ble «modernisert»? De konjunkturrelle faktorene er meget sammensatte, og det er her ikke plass til å gi et fyldig svar. Derfor tas bare noen sentrale faktorer opp.⁶

Tyskland var blitt politisk samlet i 1871. Samlingen var imidlertid skjedd uten Østerrike. Den tyske befolkningen fryktet derfor for å miste sin dominerende posisjon i det multietniske Østerrike-Ungarn hvor nasjonale minoriteter krevde sine rettigheter. Tyskerne i Østerrike måtte skape et nytt selvilde. Det samme måtte skje i det nye tyske keiserrike. Det var prøyssisk-luthersk dominert, men hadde lange regionale tradisjoner. Tyskland var dessuten religiøst splittet og omfattet en rekke språklige og kulturelle minoriteter (polakker, dansker, franskmenn). Også her skulle det konstrueres en nasjonal identitet. Frankrike hadde lidd et forsmedelig krigsnederlag, var blitt republikk og hadde opplevd Pariserkommunens sosiale opprør. Den katolske kirken og ulike monarkistiske fraksjoner aksepterte ikke den nye statsformen. Polen var fortsatt delt mellom Tyskland, Russland og Østerrike-Ungarn. Her var den katolske kirken den sentrale institusjonen hvor en polsk identitet kunne overvintre – og for kirken var bare en katolsk polakk en virkelig polakk. Alle de berørte statene så det som viktig å forhindre en dobbeltnasjonalitet og en tysk-jødisk, fransk-jødisk eller polsk-jødisk «blandingskultur».

En vesentlig faktor som bidro til at den latente antisemittismen ble til en manifest antisemittisme, var de økonomiske krisene som rammet Tyskland, Østerrike og Frankrike i 1870-årene. Disse tre statene og det polske området levde under industrialisering, sosial nød, utilfredshet og skuffelse over det liberalistisk-kapitalistiske økonomiske systemet.

Når man hevder at det var jødene som var den egentlige kraften bak kapitalismen og vinneren under liberalismen, ble det mulig å kritisere tingenes tilstand uten at det rammet politiske ledere eller førte til klassekamp, borgerkrig eller revolusjon.⁷ Den økonomiske krisen og hele det ikke nærmere definerte «systemet» ble koblet sammen med jødene. Bankfolk, som den franske baron Rothschild og og Bismarcks rådgiver Bleichröder, ble selve personifiseringen av lettsindige profittinteresser og en skyteskive for antisemittismen. Jødene ble symbolet på «gründeren» og «intriganten», på den samvittighetsløse streben etter makt og innflytelse. Jødene og «jødeaktige» tyskere og franskmenn fikk ansvar for katastrofen – i beste fall fordi de hadde ført en uansvarlig politikk, i verste fall fordi de drev

med skumle intriger. Finansvesenet og pengemarkedet ble definert som noe «jødisk». Kompliserte økonomiske prosesser fikk navn av «jødisk bedrageri», og aksjeselskapene kaltes et jødisk påfunn for å utplyndre folket.

Hvordan var det mulig å tilskrive jødene en slik makt? I Tyskland fantes det etter 1871 ca. 513.000 jøder. Disse utgjorde 1,25 prosent av befolkningen, mens det var ca. 80.000 i Frankrike, dvs. ca. 0,2 prosent, og i det polske kjerneområdet «Kongress-Polen» mer enn en million, som tilsvarte 14 prosent av befolkningen.⁸ En virkelig sosial, økonomisk eller kulturell mobilitet lot seg bare registrere hos relativt få jøder. Ble mobiliteten synlig, f.eks. ved universitetene⁹, ble den nøye registrert av antisemittene. Man observerte også at jødene flyttet til storbyene: I Berlin økte den jødiske befolkningen i årene mellom 1871 og 1910 fra ca. 36.300 til ca. 144.000, i Wien fra 40.000 i 1869 til litt over 175.000 i 1910. Lyktes en jødisk karriere innen næringslivet, pressen, kultursektoren eller akademiske fag, ble dette lett overvurdert og generalisert, enda flertallet av jødene fantes i andre og ofte mer usynlige grupper, som for eksempel blant små forretningsdrivende eller kveghandlerne på landet. Særlig i Polen og de østlige delene av Østerrike-Ungarn levde det store flertallet av jødene i stor fattigdom.

Krisementaliteten økte særlig hos småborgerne. Den allmenne utilfredsheten med den borgerlige liberalismen vokste. Det politiske klimaet lå til rette for en jakt på syndebukker som kunne få ansvaret for den økonomiske, politiske og kulturelle situasjonen. I Tyskland ble syndebukkene den sosialistiske arbeiderbevegelsen, den politiske katolisismen, de nasjonale minoritetene og jødene.

Denne mentaliteten knyttet til krisen var kjennetegnet av antimoderne og kulturpessimistiske holdninger. Reaksjonen rettet seg mot liberalisme, demokrati, sekularitet, sosialisme, parlamentarisme osv. Den hadde lite med den konkrete jøden å gjøre, men garanterte flertydighet og fleksibilitet. Det sosiale spørsmålet – aktualisert gjennom kapitalismen, kapitalismens tapere (håndverkerne, mellomlagene, de små aksjespekulantene) og ofre (arbeiderne, som ble klassebevisste og begynte å organisere seg) – ble knyttet sammen med «jødespørsmålet». Jødene hadde fått juridiske rettigheter i og med emansipasjonslovgivningen. Slik sett ble de virkelig «vinnerne» av liberalisering, demokratisering, næringsfrihet, fri bostettingsrett, adgang til universitetene osv. *Det var med andre ord ikke jødene som skapte «jødespørsmålet», men konservative krefter og kirken som ikke aksepterte jødene likestilling.*

«Jødene er vår ulykke»

Etter 1871 fikk nasjonalisme en ny funksjon. Den integrale nasjonalismen ble svaret på identitetskrisen. Nasjonalis-

men ble en «statsideologi, et kampinstrument mot såkalte 'riksfiender', og et våpen mot liberale krav».¹⁰ Med hjelp av antisemittismen kunne det skapes en nasjonal identitet og oppmerksomheten kunne ledes vekk fra de reelle sosiale problemene.

Nye massetransportmidler og opphevelse av gamle bosettingsforbud ga jødene mulighet til å flytte fra fattigdom, diskriminering og forfølgelse i Øst-Europa. Flyttingen ble nøye observert av antisemittene og de såkalte «østjødene» ble stigmatisert.¹¹ På grunn av sin habitus, sine trosformer og sitt språk så myndighetene og antisemittene på dem som fiendtlige inntrengere. For noen var allerede jødene fra keiserrikets østlige provins Posen «østjøder», selv om vandringsbevegelsene tidlig på 1880-årene *ikke* gjorde seg særlig gjeldende i Tyskland. Det vokste aldri frem gettoliknende bosettingskonsentrasjoner som i London, Paris og Wien. Likevel ble emigrasjonsbølgen hausset opp og en «jødisk fare» konstruert.

Heinrich von Treitschke, en av det tyske keiserrikets mest velansatte historieprofessorer, framkalte en skjellsettende «Antisemittismestrid» i 1879. I en artikkel manet han fram spøkelses om ukontrollert innvandring av østeuropeiske klesjøder hvis barn og barnebarn kom til å overta børsene og avisene i Tyskland. Han påsto at det var en gjengs oppfatning i Tyskland å si: «Jødene er vår ulykke» og definerte slik et «vi» i motsetning til et «de».¹² Jødene ble framstilt som gjerningsmenn som brakte ulykke over tyskerne. Tyskland var truet av «tyskjødisk blandingskultur». Med dette utløst han en omfattende debatt som hadde en sterkt polariserende virkning og senere er blitt sammenliknet med Dreyfus-saken i Frankrike. For det konservative Tyskland dreide debatten seg først og fremst om en ideologisk selvdefinisjon og identitetsdannelse, hvor man avgrenset seg fra opplysningstidens og liberalismens ideer. Spørsmålet var deretter ikke lenger *hvordan* ikke-jøder og jøder skulle eller kunne leve sammen, men om de overhodet *kunne* leve sammen.

Konstruksjon av stereotyper

Med stereotyper som «østjøden» og «børsjøden», «kaf-tanjøden» og «kravatjøden» konstruerte antisemittene angrepsmål. Jødene skulle kvitte seg med sine «særtrekk». Gjorde de det og tilpasset seg slike krav, ble dette møtt med kritikk og mottiltak. Nettopp det at jødene ikke lot seg entydig identifisere ut fra sitt ytre, gjorde dem ekstra farlige i antisemittenes paranoide øyne. Jødernes angivelige evne til å tilpasse seg og gjøre seg usynlige ble en gjenganger i sammensvergelsesteoriene. Jo mer jøder kunne likne på sine omgivelser – det være seg tyskere, franskmenn, nordmenn – jo mer ble de betraktet som «skjulte fremmede», og ble «fryktingytende» og «en pest». Løsningen ble: «rengjøring».¹³ For å identifisere de «usynlige» jødene – som ofte var mer fortrolig med den tyske eller

franske kulturen og gjorde en større innsats for den enn tyskerne, østerrikerne og franskmennene selv – iverksatte embetsverket forordninger og antisemittene grep til en rekke trakasserende mottiltak. Man lette etter mekanismer som kunne ekskludere jødene fra en full likestilling. I Tyskland kunne dette lykkes hvis man fant veier til å ekskludere dem fra det mest prestisjefulle – nemlig det militære. En «vitenskapelig» teori var at jøder hadde plattføtter. Hadde man det, var man udugelig til å bli soldat og dermed ingen fullverdig samfunnsborger. Påstandene om at «den jødiske kroppen» var helt spesiell og jødene ikke egnet til militærtjeneste, økte mot slutten av det 19. århundre. Kroppsholdningen ble vurdert, og spesielt ble det hevdet at jøder haltet. Dette, og at hysteri angivelig ofte forekom blant jødene, ble satt i sammenheng med påståtte neurologiske svakheter hos dem. Især gjaldt dette for de østeuropeiske jødene, til tross for at det ikke fantes noe statistisk eller medisinsk belegg for noe slikt. Heller ikke den såkalte «jødenesen» hadde noe fundert belegg. Da det viste seg å være umulig å definere jøder på grunnlag av nesen, grep man til andre muligheter. Et tiltak gikk ut på å definere jødene ut fra navnelovgivning og tildeling av stigmatiserende familienavn.

I tillegg kom ulike former for «hverdagsantisemittisme» som for eksempel «arierparagrafer», navnelovgivningen,¹⁴ kurstedsantisemittismen¹⁵ og interessen for en spesiell jødisk fysiognomi.¹⁶ Studentforeninger, fritidsorganisasjoner som Alpenverein, og enkelte yrkesorganisasjoner, begynte å lage «arierparagrafer» som ekskluderte jøder fra medlemskap. Mange kursteder erklærte seg som «jødefrie». Sluttet jødene seg til sionismen eller utvandret, ble det brukt mot dem og erklært som bevis på at de ikke eide noen nasjonal solidaritet. Slik ble emansipasjonslovgivningen ofte *de facto* opphevet.

Arven fra den kristne antisemittismen

Et *strukturelt* aspekt som den «moderne» antisemittismen bygde videre på, var arven fra den kristne antisemittismen som levde videre i folkekulturen. Slik sett kan man hevde at den «moderne» antisemittismen ikke brøt totalt med eldre former for antisemittisme. Især i den katolske kirken i Frankrike, men også i den katolske befolkningen i Østerrike, Polen og Tyskland levde et latent jødehat videre. Det fantes et stort reservoar av stereotyper, bilder og forestillinger, som var blitt innprentet i befolkningen gjennom århundrer: Jødene var kristusmordere, de hadde forkastet pakten med gud og var blitt straffet til å bli et evig vandrende folk, de var griske, drev med åger og penger, religionen påla dem å bedra de kristne og så videre. Både prestene, pasjonsspill og bilder i kirken formidlet slike oppfatninger. Kristne aviser som *La Croix* i Frankrike og *Kreuz-Zeitung* i Østerrike vedlikeholdt daglig jødehatet. Påsken var en ekstra farlig tid for jødene, og mange syntes det ikke var tilrådelig å vise seg nær kirkene fordi de fryktet overgrep.

For å få størst mulig oppslutning, vakte jødehaterne gamle emosjoner til live.¹⁷ Mot slutten av 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet oppsto en rekke ritualmordbeskyldninger Tyskland og Øst-Europa. Jøder skulle ha drept barn for å bruke deres blod til sitt pessachbrød. Hatet ble nørt opp av pave Pius IX. I 1872 tok han stilling mot jødene og anklaget dem for å representere anarkisme, kirkehat og frimureri. Tanken på at en jøde skulle få lov til å undervise kristne barn, opprørte katolikken. Verst var det i Frankrike hvor antisemittismen rundt 1890 var i ferd med å bli «et katolsk monopol»¹⁸. Avisen *La Croix* kalte seg stolt «Frankrikes jøde-fiendtligste avis». I Polen tok den katolske kirken avstand fra den østerrikske, tyske og franske raseantisemittismen, men bekjente seg selv uten forbehold til en kristen antisemittisme. Jesuitten Marian Morawski påsto at samlivet mellom kristne og jøder gjennom historien var preget av at jødene forfulgte de kristne. Som «selvforsvar» lanserte han *asemittisme* i 1896. Den tok avstand fra voldsbruk, men gikk inn for en fullstendig atskillelse, hvor enhver sosial, økonomisk eller kulturell kontakt med jødene skulle unngås.¹⁹ I Tyskland utprøvde det katolske sentrumspartiet antisemittismen i en valgkamp og testet dermed dens virkninger og nytte for partipolitiske formål.²⁰

Men antisemittismen ble først og fremst det protestantiske flertallets program i det tyske keiserriket. Det var i de protestantiske presteforeningene at «den antisemittiske basilien spredte seg særlig fort.»²¹ De konservative innen den protestantiske kirken mente jødene var forførelse som lokket «folket» vekk fra en «gudeskapt» samfunnsorden. Jødernes omvendelse til kristendommen var ikke lenger nok, «jødespørsmålet» måtte finne en helhetlig løsning. Også den liberale protestantismen brukte jødene til å forklare den «moderne krisen» og så selve «jødespørsmålet» i de ikke-assimilerte «østjødene». Man hevdet at den manglende assimilasjonsviljen var uttrykk for jødernes motstand mot å bli «sanne tyskere». Man anklaget også jødene for deres kosmopolitiske tenkning.

Nasjonalistisk og rasistisk antisemittisme

En annen stor kraft ble den nasjonalistisk-rasistiske (*völkische*) antisemittismen. Denne ateistiske strømningen hadde sine røtter i pangermanismen og i et overdrevent «tysk-svermeri» (*Deutschtümelei*) som kjennetegnet intellektuelle kretser i Tyskland. Opplysningstidens tankegods ble skjøvet til side. I stedet fremhevet man at ens egen nasjon var andre overlegen. Det fantes en naturlig ulikhet blant menneskene og ulike mennesker hadde ulik verdi. *Biologiske teorier* ble utviklet, hvor læren om rasenes forskjellighet ble utvidet til også å omfatte menneskelige relasjoner.

Da det ikke fantes en egen «tysk» rase, og vanskelig lot seg påvise en ren germansk, «arisk» rase, konsentrerte raselærens profeter seg heller om motstykket og «fienden». Denne fienden var jødene. De representerte den mørke motpolen

til den lyse germanske verden. Ut fra slike ideer var veien ikke lang til å konstruere et verdenssystem for nasjonenes – eller rasenes – samliv, hvor jødene i høyden hadde en underordnet plass. Troen på dette systemet finner vi hos franskmannen Édouard Drumont og hos svigersønnen til Richard Wagner, engelskmannen Houston Stewart Chamberlain (1855–1927). Rasetanken hos Chamberlain var karakterisert av to dikotomier, nemlig rasehomogenitet versus rasekaos og germaner versus jøder. Den virkelig verdifulle rasen var germanerne, og særlig tyskerne, som hadde den «egentlige germanske bevissthet». Motrasen var de semittiske jødene som med sin raserenhet sto i motsetning til alle andre raser og var det beste bevis på «hvordan en ekte rase gjennom raserenhet kan holde seg uforfalsket gjennom årtusener». Nettopp derfor representerte de en trussel mot det tyske (*Deutschtum*).

Alle disse ideene, særlig Chamberlains, kunne bare få gjennomslag fordi de korresponderte med «tidsånden». Sosialdarwinismen forente de antropologiske strukturene med biologiske utviklingslover til et «vitenskapelig system». I dette systemet finner vi franskmannen Gobineaus tese om den germanske rasens overlegenhet. På et tidspunkt da den politiske imperialismen stadig ble mer aggressiv falt tesen i fruktbar jord.

Tidlig i 1890-årene organiserte antisemittene seg i nye former i Tyskland – innen politiske partier og andre organisasjoner. Dermed skaptes en ny bølge med antisemittisme. I stedet for den akademiske debatten som veide argumenter, omformet antisemittiske partier og aviser bildet av jødene til opinionsvirkosomme og lettforståelige stereotyper. Selv om partiene og organisasjonene var splittet i konkurrerende retninger, fikk den antisemittismen de sto for innpass i de øvrige partiene og i sentrale «parapolitiske» interesseorganisasjoner. Blant disse var Bondeforbundet, den største funksjonærorganisasjonen, det Alltyske Forbund, den tyske studentunionen, samt den antifeministiske bevegelsen. De ble antisemittismens *multiplikatorer*. Dette gjaldt ikke minst for studentene. På grunn av akademikernes posisjoner og prestisje i det tyske samfunnet spredde de en raseideologisk antisemittisme utover landet. Skjedde det fysiske overgrep, grep likevel myndighetene og domstolene fort inn.²² Jødene var ikke populære, men de fleste betraktet emansipasjon som irreversibel og møtte jødene med toleranse. Ifølge Shulamit Volkov var holdningen vis-à-vis jøder kjennetegnet av apati og likegyldighet.²³ Antisemittiske partier oppnådde selv i sin blomstringstid i 1893 og 1907 ikke mer enn maksimalt 2.5 prosent av stemmene i Tyskland. Men den folkelig-rasistiske antisemittismen ble brakt inn i det normale politiske livet og samfunnet forøvrig. En ny form for offentlighet og en antisemittisme preget av likegyldighet overfor enkeltskjebner utviklet seg.

Antisemittisme som massefenomen i Østerrike og Frankrike

Sammenliknet med Frankrike under Dreyfus-saken var antisemittismen i Tyskland likevel av en «mildere» art. Lèon Poliakov hevder: «Skulle man måle antisemittismens styrke i et land ut fra antallet bøker og brosjyrer om jødene, ville Frankrike uten tvil ha vunnet mot slutten av det 19. århundre». ²⁴ Antisemittismen i Tyskland var, ifølge Volkov, et «emne av sekundær betydning, men i et visst omfang nettopp derfor et kjennetegn på 'høyresidens kultur'». Antisemittismen var blitt den «kulturelle koden» for det konservative og nasjonale borgerskapet i keiserriket. ²⁵ Men samtidig var tiden etter 1870 preget av en «spesifikk form for fremmedfiendtlig verbal vold». ²⁶ Denne «hverdagsantisemittismen» benyttet stereotyper, vitsetegninger, postkort, underholdningslitteratur osv. ²⁷

Antisemittisme ble ingen massefenomen i Tyskland på slutten av 19. århundre, men i Frankrike og Østerrike. I Østerrike var det populisten Karl Lueger som maktet å samle de tysknasjonale og kristen-sosiale i et slagkraftig antisemittisk masseparti. ²⁸ Han så og brukte antisemittismen bevisst i sin valgagitasjon. Hans viktigste krav var en begrensning av jødernes innvandring, eksklusjon av jøder fra statlige stillinger, hæren, dommerembeter, advokat- og læreryrket, pantelånervirksomhet og detaljhandel. Han organiserte en «kristen-sosial» – begrepet ble et kodeord for antisemittisk – kvinnebevegelse, oppfordret til boikott av varehus og jødiske forretninger, ville forby den religiøse jødiske slaktemetoden og angrep den «jødiske» pressen. Bevegelsens avis utdypet kravene og hevdet at «jødeproblemet» bare lot seg løse gjennom nye innvandringslover med utvisningsmuligheter, begrenset adgang til giftemål, inndragning av stemmerett og en rekke andre tiltak. Med et slikt program fikk Wiens antisemitter to tredjedels flertall ved kommunevalget i 1895. I 1907 ble partiet det største i det østerrikske parlamentet. Lueger selv truet jødene med pogromer. Partiets representanter avhumaniserte jødene som «skadedyr», erklærte offentlig at «børsjødene» burde henges for at «ekte» østerrikere kunne få lavere kornpriser og at jødene skulle males opp til kunstgjødse og fraktes ut på åpent hav og senkes der.

Det nye antisemittiske oppsvinget i Frankrike hadde sin bakgrunn i store økonomiske skandaler – først sammenbruddet av den katolske banken *Union générale* i 1882, og ti år senere korrupsjonsaffæren «Panamaskandalen». General Georges Ernest Boulanger (1837–1891) og hans «patriotiske liga» koblet kampen mot republikken sammen med hatet mot jødene til en populistisk cocktail og bidro dermed til «the architecture of modern European anti-Semitism». ²⁹ I begge skandaler var noen få jøder involvert, men de ble brukt til å gi jødene skylden som kollektiv. I følge Poliakov fantes det ikke bare hundrevis, men tusenvis av antisemittiske skrifter i Frankrike. ³⁰ Den «jødiske» tematikken ble en moteretning fra 1886, og en funngruve

for forfattere og journalister. Édouard Drumonts bok «La France Juive» kom ut i én million solgte eksemplarer og ble en av de største suksesser på det franske bokmarkedet i det 19. århundre. Boka dannet et forbilde for en flom av tilsvarende titler som f.eks.: *La Russie juive*, *L'Algérie juive*, *Austriche juive*, *Angleterre juive*. Drumont forente de tre elementene i den franske antisemittismen – kristent jødehat, jødefiendtlig antikapitalisme og pseudovitenskapelige raseteorier – og tilrettela dem for et bredt publikum. Slik samlet han landets antisemitter – alt fra katolikkene til arbeiderne. Hans avis *La Libre Parole*, som avslørte Panamaskandalen, nådde et stort og variert publikum. Jødene kaltes kapitalister og kirkefiender – og i det hele tatt «forjødete» de Frankrike. Alle som var utilfreds med ett eller annet, fikk her sin forklaring. Antisemittismen tilbød en slags teori som ble akseptert av brede befolkningslag som orienteringshjelp og forklaring for samfunnets eksistensielle krise. Riktignok ble det ikke dannet antisemittiske partier som i Tyskland, men til gjelgjeld var *Ligue antisémite française* politisk mer framgangsrik enn de tyske partiene. De franske intellektuelle elitene betraktet de antisemittiske teoriene som mer seriøse enn tilsvarende grupper i Tyskland gjorde. ³¹

Jøder som fremmedelementer i folkekroppen

«Det jødiske» ble framstilt som en trussel og den nasjonale identiteten konstruert som et motbilde. Men jødene ble mer enn bare «den andre», slik tyskerne kunne være det for franskmenn og *vice versa*. Jødene ble en omnipotent «tredje» størrelse. ³² De ble tillagt spesielle uforanderlige egenskaper og kunne derfor heller ikke via assimilering eller konvertering bli del av et nasjonalt fellesskap. De ville forbli et «folk i folket», en «nasjon i nasjonen», og fremsto dermed som utålelige. Andre innvandrere kunne på sikt bli integrert, jøder ikke.

Slike radikale tanker hadde bare noen outsiders, som åpent gikk inn for en total utryddelse av jødene, propagert tidlig på 1800-tallet. Nå fant *La Croix* forestillingen om at en jøde kunne bli fransk «absurd». ³³ Charles Maurras (1868–1952) og hans Action française (stiftet i 1899) postulerte at en jøde aldri kunne få en fransk identitet, selv om han eller hun ønsket det selv. Jøder var undergravende fremmedelementer. Konklusjonen var at emansipasjonen måtte stoppes, jødene skulle ikke assimileres, men skilles ut og stilles under en fremmedlov. I forbindelse med pseudoreligiøse, nasjonalistisk-rasistiske (*völkische*) ideer, slik vi finner dem hos antisemitter som Paul de Lagarde (1827–1891), August Julius Langbehn (1851–1907) og Lanz von Liebenfels (1874–1954), kunne sosialdarwinismens raseideologi munne ut i at man bestred jødernes eksistensberettigelse. Lagarde mente «jødene som jøder var fremmede i enhver europeisk stat, og som fremmede

ikke noe annet enn bærere av forråtnelse.» Hans forslø en «problemløsning»: «Med trikiner og bakterier forhandler man ikke. Trikiner og bakterier blir ikke 'oppdratt', de blir uskadeliggjort så fort og så grundig som mulig.»³⁴

Også i Polen ble jødene oppfattet som et fremmedelement i den polske folkekroppen. I et «Polen for polakker» var bare katolikker ekte polakker. Allerede før staten ble selvstendig og rammet av etterkrigstidens økonomiske krise, forlangte den ledende kraft i den politiske antisemittismen, partiet «Nasjonalt Demokrati», at jødene måtte fjernes fra alle nøkkelposisjoner (1903). Lederen Roman Dmowski (1864–1939) krevde en etnisk homogen nasjonalstat. Jødene verken kunne eller fortjente å bli integrert, og «jødespørsmålet» kunne ikke løses gjennom assimilasjon. Dmowski snakket om en forestående «internasjonal pogrom mot jødene» og en «slutt på det jødiske kapittel i historien»³⁵.

Fra ord til handling

Under første verdenskrig og videre etter krigen antok antisemittismen nye voldelige former. Da det ble åpenbart at Tyskland ikke kunne vinne krigen, begynte jakten på syndebukkene – som ble igjen jødene. «Jødetellingen» høsten 1916 ble et brudd på keiserrikets assimilasjons- og emancipasjonspolitik: Til tross for en betydelig krigsinnsats hvor jødene langt over gjennomsnitt meldte seg frivillig til hæren, konstruerte man nye negative bilder av jødene. Tellingen skulle påvise at de lurte seg unna og profiterte av krigen. Et annet bilde ble til idet man påsto at det var jødene som hadde framkalt første verdenskrig og at de var ansvarlige for det tyske nederlaget. Revolusjonene i Russland, Ungarn og Bayern ble assosiert med jødene og brukt til å konstruere nye stereotyper: revolusjons- og bolsjevikkjøden. Antisemittismen fikk en ny kvantitet og kvalitet, den økte i omfang og brutalitet. Dermed startet et nytt kapittel i antisemittismens historie. De verbale aggresjonene var, slik Shulamit Volkov uttrykker det, «not a substitute for action, but a preparation for it.»³⁶

Avhumaniseringen av jødene økte. Antisemittene skrev om «svermer med gresshopper» og trusselen som «6 millioner mindreverdige mongoloide mennesker» utgjorde mot Tyskland. I Østerrike og Tyskland kom det til masseutvisninger av både assimilererte jøder og «østjøder». I Polen tolket nasjonalistene og katolikkene forfatningens bestemmelser om minoritetsgruppens rettigheter som jødernes verk og et inngrep i Polens suverenitet.³⁷ Antisemittismen ble en paranoid besettelse for Dmowski. Boikottaksjoner ble tolket inn i en kristen etisk ramme og dannet en «forsvarsstrategi» mot en angivelig jødisk dominans. De «unasjonale» jødene ble i årene 1918-1920 utsatt for flere hundre pogromer og drap. I motsetning til Tyskland var overgrepene her ikke rasistisk motivert, men hadde økonomisk, religiøs eller politisk bakgrunn. Jødene

selv ble betraktet som kommunister og fiender av kristendommen. Jødiske soldater ble avvæbnet og internert, selv om de hadde kjempet på polsk side. Landets nyvalgte president Narutowicz ble myrdet fordi han ble valgt med støtte fra jødiske partier. I Tyskland ble jøder forfulgt etter første verdenskrig. De ble trakassert, overfalt og lemlestet som «skadedyr», «utøy» og «snyltere». I Bayern kom det til masseutvisninger. Det mest prominente offeret ble utenriksminister Walter Rathenau, som ble myrdet i 1922. En eliminatorisk antisemittisme banet seg vei.

Noter

1. Adorno, *The Authoritarian Personality*, s. 610.
2. Arendt, *Origins*, s. 79.
3. G.Mosse, *Toward the Final Solution*, s.150; Strauss, «France», s. 455.
4. Strauss, s. 455.
5. Bloch, *The Historian's Craft*, s. 35, her sitert etter Volkov *Germans*, s. 155.
6. For en mer fyldig redegjørelse, også for realhistoriske opplysninger, se Eriksen m.fl., *Jødebat*. – Ved siden av kollektive reaksjoner er selvsagt også de individuelle av interesse. Et fruktbart utgangspunkt danner et min mening psykoanalyseren Otto Fenichels teorier i Fenichel, «Elements», s. 335 ff.
7. Volkov, *Jüdisches Leben* 1990, s. 63.
8. Da Polen ble en selvstendig stat etter første verdenskrig utgjorde jødene 10 % av befolkningen.
9. Jøder var overrepresenterte blant studentene. Dels skyldtes dette at myndighetene, antisemittene og tradisjoner la hindringer i veien for mange yrkeskarrierer for jøder. Et studium og intellektuelle yrker var da en utvei. En annen forklaring er jødiske lærings- og dannelsesstradisjoner. Dannelse ble betraktet som et sentralt instrument i assimilasjonsprosessen. Motreaksjonene mot jødernes inntog i universitetene var flerfoldige: Fra kravet om å begrense tallet på jødiske studenter (numerus clausus) til spesielle «jødebenker» i auditoriene og seminarrommene og voldelige aksjoner, såkalte «jødefrie dager» hvor jødiske studenter ble skadet og fysisk hindret i å komme inn på universitetsområdet.
10. Rürup, *Emanzipation und Antisemitismus*, s. 89.
11. «Østjødene» kunne defineres på forskjellig vis: verdinøytral geografisk eller i en negativ konnotasjon som skitten og kulturell tilbakestående gettojøden som et motbilde til den «opplyste» og «moderne» vesteuropeiske jøden. Se: Dahl og Lorenz, *Jødene i Polen*, s. 19 f.
12. Treitschke, s. 13 f. – For en analyse av «antisemittismestriden» se Hoffmann, «Geschichte und Ideologie», s. 219-251.
13. Slezkine, *The Jewish Century*, s. 73.
14. Bering, *The Stigma of Names*.
15. Bajohr, «Unser Hotel».
16. Hödl, *Pathologisierung*, s. 114.
17. Et eksempel er boka *Talmudjøden* (1871) av jesuitten August Rohlings hvor myten om jødernes «ritualmord» ble gjenopplivet. Boka fikk stor innflytelse i Østerrike og Øst-Europa.
18. Poliakov, *The History of Anti-Semitism*, s. 43.
19. Pollmann, *Untermieter*, s. 359 f.
20. Jochmann, «Struktur und Funktion», s. 398 f.
21. Jochmann, s. 431 f.
22. Volkov, *Jüdisches Leben*, s. 70 f.
23. Volkov, *Jüdische Projekt*, s. 79, 71.
24. Poliakov, s.31: If one wanted to gouge the strength of anti-Semitism in a country by the amount of ink used up on the Jewish question, France would win top honors in the nineteenth century.
25. Volkov, *Jüdisches Projekt*, s. 66 f., og Volkov, «Cultural Code», s. 25-46.
26. Karady, *Gewalterfahrung*, s. 211.
27. Jfr. Gold og Heuberger, *Abgestempelt*. – Antisemittiske postkort var ikke bare et tysk fenomen, de fantes også i en rekke andre europeiske land, bl.a. i England, Frankrike, USA, Russland, Polen og andre land før første verdenskrig.
28. Se Lorenz, «Populisme», s. 235 ff.

29. Burns, «Boulangisme», s. 513.
30. Poliakov, s. 42.
31. Volkov, *Jüdisches Leben*, s. 65 f., 69.
32. Se om dette Holz, «Antisemitische Konstruktion», s. 43–61.
33. La Croix, 6.11.1894, sitert etter Poliakov, s. 42.
34. Lagarde, s. 339.
35. Sitert etter Hagen, s. 18.
36. Volkov, *Germans*, s. 154.
37. Lorenz og Dahl, «Polen», s. 422.

Litteraturliste

- Adorno, Theodor W. m.fl. (eds.), *The Authoritarian Personality*, Harper and Row, New York, 1950.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Allen and Unwin, London, 1967.
- Bajohr, Frank, «Unser Hotel ist judenfrei». *Bäder-Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Fischer, Frankfurt/Main, 2003.
- Bering, Dietz, *The Stigma of Names. Antisemitism in German Daily Life, 1812-1933*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1992.
- Bloch, Marc, *The Historian's Craft*, New York: Knopf 1953.
- Burns, Michael, «Boulangisme and the Dreyfus Affair 1886-1900», i Strauss, *Hostages*, 1993.
- Dahl, Izabela og Einhart Lorenz, *Jødene i Polen*, Hlsenter, Oslo, 2008.
- Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødebat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Cappelen Damm, Oslo, 2009.
- Fenichel, Otto, «Elements of a Psychoanalytic Theory of Anti-Semitism», i Hanna Fenichel and David Rapaport (eds.), *The Collected Papers of Otto Fenichel, Second Series I*, Routledge, London-New York 1955.
- Gold, Helmut und Georg Heuberger, *Abgestempelt. Judenfeindliche Postkarten*, Umschau Braus, Heidelberg, 1999.
- Hagen, William W., «'Before the Final Solution'. Towards a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland», i *The Journal of Modern History*, vol. 68, 1996.
- Hödl, Klaus, *Die Pathologisierung des jüdischen Körpers. Antisemitismus, Geschlecht und Medizin im Fin de Siècle*, Picus, Wien, 1997.
- Hoffmann, Christhard, «Geschichte und Ideologie: Der Berliner Antisemitismusstreit 1879/81», i Wolfgang Benz und Werner Bergmann (red.): *Vorurteil und Völkermord. Entwicklungslinien des Antisemitismus*, Herder, Freiburg, 1997.
- Holz, Klaus, «Die antisemitische Konstruktion des ‚Dritten‘ und die nationale Ordnung der Welt», i Christina von Braun und Eva-Maria Ziege (red.), «Das ‚bewegliche‘ Vorurteil». *Aspekte des internationalen Antisemitismus*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 2004.
- Jochmann, Werner, «Struktur und Funktion des deutschen Antisemitismus», i Werner E. Mosse (red.), *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890-1914*, Mohr (Siebeck), Tübingen, 1976. En kortere engelsk versjon i Strauss, *Hostages*, 1993. s. 41-61.

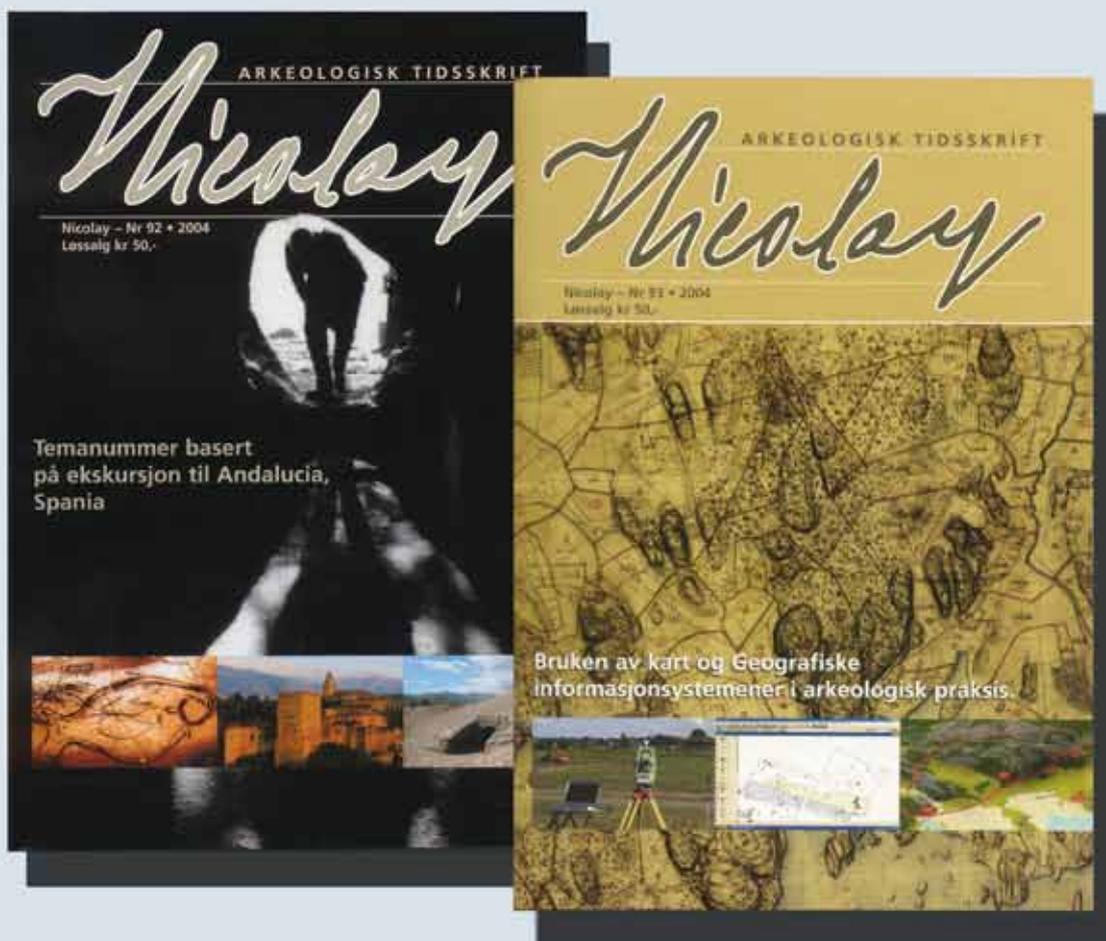
- Karady, Victor, *Gewalterfabrung und Utopie. Juden in der europäischen Moderne*, Fischer, Frankfurt/M., 1999.
- Lagarde, Paul de, *Juden und Indogermanen*, Göttingen 1888.
- Lorenz, Einhart, «Populisme i Østerrike. Historie og fiendebilder», i Tor Espen Simonsen m.fl. (red.), *Høyrepopulisme i Vest-Europa*, Unipub, Oslo, 2009.
- Lorenz, Einhart og Izabela Dahl, «Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden», i Eriksen m.fl. 2009.
- Mosse, George L., *Toward the Final Solution. A History of European Racism*, Howard Fertig, New York, 1997.
- Poliakov, Léon, *The History of Anti-Semitism, vol.4: Suicidal Europe, 1870-1933*, University of Philadelphia Press, 1985.
- Pollmann, Viktoria, *Untermieter im christlichen Haus. Die Kirche und die «jüdische Frage» in Polen anhand der Bistumsprese der Metropole Krakau 1926-1939*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2001.
- Rürup, Reinhard, *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur «Judenfrage» der bürgerlichen Gesellschaft*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1975.
- Slezkine, Yuri, *The Jewish Century*, Princeton University Press, Princeton-New York, 2004.
- Strauss, Herbert A. (red.), *Hostages of Modernization. Studies on Modern Antisemitism 1870-1933/39*, de Gruyter, Berlin-New York, 1993, bd. 3/1.
- Strauss, Herbert A., «France: - Intertwined Traditions», i Strauss, *Hostages*, 1993.
- Treitschke, Heinrich von, «Unsere Aussichten», i Karsten Krieger, *Der «Berliner Antisemitismustreit» 1879-1881. Kommentierte Quellenedition*, K.G.Saur, München-New York, 2003.
- Volkov, Shulamit, «Antisemitism as a Cultural Code. Reflection on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany», i *Leo Baeck Institute Year Book*, vol. 23, Secker & Warburg, London, 1978.
- Volkov, Shulamit, *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Beck, München, 1990.
- Volkov, Shulamit, *Das jüdische Projekt der Moderne*, Beck, München, 2001.
- Volkov, Shulamit, *Germans, Jews, and Antisemites. Trials in Emancipation*, Cambridge University Press, 2006.

NICOLAY

er et tidsskrift utgitt av arkeologistudentene i Oslo siden 1967. Vi publiserer artikler skrevet av både arkeologistudenter og ferdigutdannede arkeologer. Temaene er varierende, men har tilknytning til arkeologifaget. Nicolay er kjent for å publisere både vitenskapelige og mer lettlesete artikler.

Vi gir ut 3 numre i året og et abonnement koster kr. 150,-

Nye numre av Nicolay kan også kjøpes enkeltvis på Akademika og Historisk museum for kr 50,-



Abonnement kan bestilles på vår hjemmeside:

www.nicolaytidsskrift.no

Varmt hjerte i kald krig

HANS OLAV LAHLUM

Haakon Lie

– Historien, mytene og mennesket

Cappelen Damm, Oslo 2009

Vi lar oss stadig fascinere. Historiske personligheter med store bragder og fascinerende personligheter blir fokus for stor interesse og mange myter. I mange tilfeller blir disse aktørene frontpersoner for store og komplekse samfunnsendringer, ofte på bekostning av de bevegelsene de var en del av. Etter min mening burde enhver biografi balansere mellom dette behovet for å forklare et menneskes kompleksitet, samtidig som personen settes inn i en større kontekst. I tilfelle Haakon Lie er dette særdeles viktig, ettersom han var en aktør i sentrale hendelser i Arbeiderpartiets historie og norsk historie generelt. Det er også en formidabel utfordring.

Nå er det i utgangspunktet ikke vanskelig å sette Haakon Lie i en større kontekst. Født i 1905 i enkle kår, aktiv i fremveksten av arbeiderbevegelsen i mellomkrigstiden, aktiv under krigen, og en sentral aktør i utformingen av etterkrigstidens Norge. Det er særlig hans rolle som partisekretær som står sentralt i denne fortellingen om Haakon Lie. Men før den tid følger vi hovedpersonen fra barndom til en politisk ungdom. Lahlum er flink til å legge vekt på de «viktige» periodene i Lies liv. Kapitlene om barndom og oppvekst er akkurat lange nok til at en får en forståelse av mannens bakgrunn og familie, uten at det blir for detaljert. Det samme kan sies om Lies politiske oppvåkning, hans læretid hos Martin Tranmæl, hans rolle før og under krigen, og hvordan disse årene kom til å prege mye av tanke settet, standpunktene og ideologien til den unge arbeiderpartimannen gjennom hele livet. Her argumenterer Lahlum godt og gir et troverdig bilde

av Lies formende år. Det er interessant å se hvordan Lie tok tak i mange saker forut for sin tid. Dette gjelder både kvinners rettigheter, jødernes sak, og ikke minst valgkamparbeid. Særlig Lies reiser til USA skulle få stor innvirkning på hans videre politiske liv.

Det tegnes også et bilde av en mann som ikke nødvendigvis søker maktposisjoner, men som gjennom sitt arbeid oppnår sentrale verv innad i arbeiderbevegelsen. På et mer menneskelig plan er det et klart skille mellom den konfronterende politikeren og den mer konfliktsky privatpersonen. Når Lahlum legger såpass vekt på Lies privatliv gir dette leseren et mer nyansert bilde av mytene rundt Lie og gir ham et mer menneskelig ansikt. Lie selv var lite interessert å dele privatlivet sitt med noen utenfor familien, men Lahlum gjør rett i å også legge vekt på livet utenfor politikken. Den første delen av boken plages enkelte steder av et noe kronglete språk. Det er også enkeltsaker som Lahlum trekker frem som ikke settes i en større kontekst og dermed bryter opp teksten.

For oss som er interessert i forholdet mellom politikere og den konstante posisjonering som foregår i politikken, er Haakon Lie et særdeles interessant tilfelle. Hans forhold, eller manglende sådan, til Einar Gerhardsen, står sentralt. Lahlum tegner et bilde av to personer som ikke nødvendigvis stod hverandre veldig nær i ungdommen, og som gled mer fra hverandre etter krigen. Her er det snakk om to personer som ser nødvendigheten av hverandres arbeid og kompetanse, og ikke nødvendigvis så mye mer. Lahlum argumenterer også for at det overrasken-

de med konfrontasjonen på landsmøte i 1967 var at Gerhardsen luftet misnøyen innad offentlig, noe Haakon Lie mislikte sterkt. Her er også et av bokens viktigste poenger. Haakon Lie og hans generasjon la vekt på å fremstå samlet, og ta konfrontasjonene i offentligheten med politiske motstandere. Dette preget fremveksten av Arbeiderpartiet, men skulle også by på store problemer når Vietnam-krigen ble et betent politisk spørsmål. Den interne enighet kunne ikke lenger holdes når nye generasjoner med politikere vokste frem som ikke delte verden inn i de samme fiendebilder som Haakon Lie. Lie var mer enn villig til å ta interne konfrontasjoner med partifeller og offentlige med politiske motstandere. Dette skulle føre til at konfrontasjonene innad ble minst like brutale som de i offentligheten.

Lahlum er også påpasselig med å understreke at Lie ikke var en like fremtredende person i sin tid som partisekretær og at Lie ikke hadde en finger med i «alt». Lie var en mann med makt, men den hadde sine begrensninger. Denne nyanseringen av maktmennesket Lie er viktig og troverdig. Lie måtte, som andre, ta hensyn til andre politikere og maktmennesker i arbeiderbevegelsen. Biografien om Haakon Lie handler i størst grad om disse maktmenneskene, og det er kanskje den største svakheten med boken.

Det hadde vært interessant om Lahlum skrev mer om arbeiderbevegelsen som nettopp det: en bevegelse. Det kan til tider bli noe «topptungt». Særlig gjelder dette skildringene av valgkamparbeidet og partiorganiseringsring, som for mange definerte Haa-

kon Lies periode som partisekretær. I den anledning hadde det vært interessant og lest mer om valgkamptechnikene Lie tok i bruk, hvordan «maskineriet» fungerte, med mer fokus på hele arbeiderbevegelsens innsats i valgkamper. Lahlum viser hvordan Lie var en mester i å få opp inspirasjonen blant partifolk, og peker blant annet på samarbeidet med Henry Valen som analytiker. Likevel kunne det tjent stoffet om det enkelte ganger hadde blitt sett i sammenheng med arbeiderbevegelsen og Arbeiderpartiet som en helhet, og det omfattende valgkampsarbeidet som partiet drev.

En bok om Haakon Lie må naturligvis også omfatte de mange strids-spørsmål som var knyttet til Lies politiske standpunkt. Her får vi mange sterke beretninger om harde konfrontasjoner, og en påminnelse om at det politiske klima her til lands hadde betydelig høyere temperatur enn hva man finner i dagens mer profesjonelle politiske stand. Lahlum er flink til å vise hvor uforsonlig Lie kunne være, samtidig som han er påpasselig med å understreke at erfaringene og den politiske verdenssituasjonen her spilte inn. En rød tråd er hvordan den kalde krigen, og Sovjetunionens politikk, forsterket Lies kamp mot kommunismen. At Lie etter hvert kom på kant med sine egne partifeller er godt dokumentert her. I sikkerhetspolitikken var ikke skillelinjene i politikken like viktig for Lie, og han fikk i kampen mot kommunistene mange allierte på borgerlig side. Når det gjelder forholdet til norske kommunister, fokuserer Lahlum naturligvis på overvåkingen av disse, og i hvilken grad Lie var ansvarlig for dette. Også her argumenterer Lahlum for en nyansering av partisekretærens rolle. Det er et naturlig fokus på sikkerhetspolitikk i boken, og hvordan dramatiske hendelser i verden forsterket Lie overbevisning om nødvendigheten av å bekjempe kommunismen. Det er i den anledning rart at det ikke finnes noe om Cuba-krisen og hvordan den påvirket norsk sikkerhetspolitikk i Lahlums fortelling. Men, helhetlig sett er dette

en god gjennomgang av den kalde krigen sett fra Youngstorget, og hvordan meningsforskjeller innad i partiet økte utover i etterkrigstiden.

Når det gjaldt innenrikspolitikken er det tydelig at Haakon Lie var mindre kontroversiell, og hans rolle i å forbedre levevilkårene for stadig nye grupper blir trukket frem som et viktig bidrag til det norske samfunn. Lahlum legger vekt på at Lie var en mann som hadde lyst til å hjelpe alle, som tok tak i enkeltskjebner så vel som store reformer. Dette bilde blir forsterket av de mange enkeltfortellingene der hovedpersonen, Lie, er villig til å ofre mye for å hjelpe enkeltmennesker i vanskelige situasjoner.

Nettopp det at Lie kunne vise så stor medmenneskelighet samtidig som han var ekstrem i sin behandling av politiske fiender kan virke som et paradoks. Men, Lie var en mann som skilte mellom sine roller og hva som stod på spill. En av mange som skulle oppleve den mindre flatterende siden til Haakon Lie var den da unge Ap-politikeren Reiulf Steen, som fra midten av 1960-tallet skulle føle hva det innebar å være uenig med Lie i sikkerhetspolitikken. Konflikten med Reiulf Steen på partikontorene er ikke skrevet mye om her. Det kan naturligvis ha sin forklaring i at forfatteren planlegger en biografi om Steen eller enkelt og greit at det var ham det gikk utover. I denne konteksten ligger det en trakkaserende fremtoning som ikke var blant Lies mest sjarmerende trekk.

Mange biografier bærer også preg av negative eller positive fordommer om sitt objekt. I så måte kan det være positivt at en utenfor Arbeiderpartiets partirekker skriver historien om en av partiets mest kontroversielle personer. Dette er et punkt Lahlum selv poengterer flere ganger. Nettopp det at Lie godtok at en aktiv SVer skulle skrive biografi om han, forteller en hel del om at tidene har forandret seg. Lahlum nevner særlig Erling Borgen og Jostein Nyhamar, som begge har

skrevet om Lie i mindre positive ordelag. Han legger stor vekt på å være nyansert i sin tolkning av begivenhetene, men man får enkelte steder følelsen av at Lahlum forklarer enkelte av Lies handlinger i en retning som minner om et forsvar. På den annen side er det riktig av forfatteren å legge vekt på de sosiale normer som gjaldt for samtiden. Lahlum lyktes i å gi en nyansert og nøytral fremstilling, selv om han ikke alltid er helt nøytral i språkbruken. Det klareste eksemplet på dette er når han skriver at Norge ble rammet av en høyrebølge på 1980-tallet. Da er det greit at Lahlum flagger sitt politiske ståsted klart tidlig i boken.

Noe skuffende er det at Lahlum ikke benytter seg av muligheten til å sette opp de begivenhetene han omhandler sammen med andre historikeres tolkning av nyere norsk historie. Det klareste eksemplet på dette er når Lahlum skriver om en hendelse før valget i 1965, der Bratteli og Gerhardsen i en TV-debatt kom med kravet om lørdagsfri. Borten og Lyng var da raske med å støtte forslaget på stedet. Dermed mistet Ap sin beste valgkampsak før valgkampen hadde kommet ordentlig i gang. Det ville i dette tilfellet vært naturlig å trekke frem det Francis Sejersted har kalt overbudspolitikken, og sett på hvordan den politiske utviklingen i Norge påvirket Arbeiderpartiets valgstrategi, ved at de borgerlige partiene stilte seg bak, og i enkelte tilfeller drev frem, kostnadspressende reformer. Etter min mening hadde det tjent til bokens fordel hvis Lahlum i større grad så på utviklingstrekk i norsk historie. Det er også lite fokus på tiden der Ap ikke var i en maktposisjon. Et eksempel på dette er Lahlums påstand om at de Gaulles veto mot Britisk EEC-medlemskap i 1963 la saken død for resten av Lies partisekretærperiode. Tilfellet er at Borten-regjeringen forberedte en søknad i 1967, og at dette nødvendigvis også må ha vært diskutert innad i Ap. Da blir det litt rart når Lahlum skriver at denne saken ble lagt død i resten av Lies partisekretær-

periode. Når Lahlum referer til videre lesning om Borten-regjeringens sammenbrudd og ikke referer til verken Francis Sejersted, Roar Madsen eller Kåre Olav Solhjells partihistorier om henholdsvis Høyre, Senterpartiet og KrF, må man spørre seg om Lahlum ikke har forholdt seg til disse verkene overhodet. Dette er ikke noe stort problem når en ser det omfattende kildematerialet forfatteren har vært igjennom, men er litt underlig for oss som har fokusert mest på den «borgerlige» siden i norsk politikk.

Den siste delen av boken omhandler Lies liv etter han gikk av som partisekretær i 1969, og blir et lite antiklimaks. Her fokuseres det på Lie som forfatter, på EF-kamp og på sikkerhetspolitikk. Denne delen er allikevel viktig for å forstå den endringen av Lies ettermæle som fant sted fra avgangen i 1969 og til hans død i 2009.

Det er ikke lett å skulle konkludere noe om en så kompleks person, og Lahlum ender da også opp med en «både og»-konklusjon. Det hadde tjent til bokens fordel å ha vært litt mer vågal og faktisk gjort rede for hva forfatteren mener er Lies viktigste bidrag til utviklingen av det norske samfunn, både i positiv og negativ retning. Men nettopp Lies mange sider og hans innholdsrike liv gjør det vanskelig å konkludere klart i én retning; og det er nettopp det som gjør Lie så interessant. Det er en rekke sider ved Lie som det ikke er plass til å gå inn på i denne anmeldelsen. Lahlum påpeker også at de som lever lengst får også mest tid til å forsvare sitt virke, og at dette antageligvis har gitt samtiden et overdrevet bilde av Lie som politisk aktør. Det har han nok rett i. Haakon Lie vil bli debattert og skrevet om i lang tid fremover. I den anledning vil denne biografien stå som det viktigste referansepunkt.

Lahlum skal også ha all ære for å spre sin forskning utenfor de akademiske sirkler. Han er ikke bare en medi-personlighet, men en genuint engasjerende fagperson som tydelig elsker

det han holder på med. Det skinner også gjennom i denne boken. Det er så mye som skal nevnes og så mange saker som det skal redegjøres for at Lahlum helt sikkert ville foretrukket å få boltre seg over dette tema i flere bind. Det endelige resultat er blitt en biografi som langt på vei greier å gi et helhetlig bilde av personen Haakon Lie, selv om undertegnede skulle ønske at Lahlum hadde lagt større vekt på å skrive mer om de lange linjene i norsk politikk som Lie i var med på å definere.

*Ragnar Holst Larsen,
master i historie, UiO.*

Den langtekkelige jakten

ROBERT M. EDSEL
Skattejakt bak nazistenes linjer

Vigmostad & Bjørke AS, Bergen, 2010.

Tittelen *Skattejakt bak nazistenes linjer* lover mye. Man danner seg bilder av et spennende eventyr, action og store heltedåder. Så er også tilfelle, det eneste problemet er at forfatteren ikke evner å formidle det. Boken omhandler de såkalte monumentmennene som arbeidet med å fremskaffe og tilbakeføre kunst som nazistene hadde stjålet og lagret under den andre verdenskrig. Det går klart frem av boken at deres innsats i kunstens tjeneste var enorm og at deres arbeid reddet flere millioner kunstgjenstander fra nazistenes ødeleggelse.¹ Man har altså et utgangspunkt for en svært spennende bok om en lite belyst side av den allierte fremrykningen – det blir derfor desto mer skuffende at Robert M. Edsel bruker store deler av boken på repetisjoner, labre naturbeskrivelser og overdrevent gloriøse fremstillinger av persongalleriet.

Boken fletter flere av monumentmennenes erfaringer med arbeidet under krigen sammen med Hitler og Görings higen etter Europas kunstskatter. Rammen er spennende og de beste delene av boken omhandler nettopp rammen, særlig Hitlers ambisjoner om et enormt kunstsenter i Linz og tyskernes organisering av plyndringen i de okkuperte områdene: Men også i disse delene av boken kommer platte beskrivelser i veien for den gode leseropplevelse. Eksempelvis da Hitler besøkte sin gamle hjemby Linz i 1938 og Edsel beskriver hvordan stundens storhet senket seg over ham «som når en ørn slår seg ned og tar en fisk».²

De første 164 sidene omhandler hvordan monumentmennene uten særlig

hell forsøkte å organisere seg og få muligheten til å komme seg til kontinentet for å påbegynne sitt arbeide. Sakte men sikkert fikk de stort sett amerikanske og engelske fagmennene, rekvirert utstyr og ordnet papirene sine slik at de kunne følge fremrykningen til de allierte troppene for å berge kulturskatter i Frankrike, Belgia, Nederland og til slutt Tyskland. Man får inntrykk av at berging av kunst ikke var høyt prioritert hos de allierte styrkene, og at monumentmennene måtte kjempe med nebb og klør for å i det hele tatt få komme seg over Den engelske kanal. Etter landingen i Normandie løsner derimot arbeidet litt og bokens tempo tar seg opp. Om det var forfatterens hensikt å la leseren føle på kroppen hvor frustrerende det var at arbeidet gikk så overmåte tregt, så innfridde de 164 første sidene stort.

Den siste halvdel av boken er betraktelig mer interessant en den første. Flere og flere skatter blir funnet i dype gruver og bortgjemte slott i det vestlige og sørlige Tyskland. Bakteppet er et Tyskland i ruiner og et naziregime preget av sammenbrudd og kaos. Monumentmennene, som leseren har fulgt i nærmere 200 sider, er nå i ferd med å finne de virkelig store skattene – som Gent-altertavlen og Michelangelos *Brugge-Madonna* – som de har vært på jakt etter siden de kom til kontinentet. Edsel har bygget opp betydelig spenning til om disse verkene enda eksisterte eller var tilintetgjort av tyskerne, men før vi får avsløringene kommer en billedserie som er lagt til i boken. Og neimen er det ikke bilder med fornøyde monumentmenn som holder Gent-altertavlen og

Brugge-Madonnaen. Hele klimakset som blir beskrevet etter bildene er ødelagt, for leseren vet allerede hvordan det ender. Billedserien burde selvfølgelig kommet *etter* dette.

Slutten av boken oppsummerer monumentmennene sin betydning og deres ettermæle. Det er ingen tvil om deres enorme innsats, men man sitter samtidig og tenker at denne boken ikke yter dem rettferd. Den langtekkelige begynnelsen og de repetitive beskrivelsene skygger for et materiale som kunne utgjort en langt mer spennende og interessant bok.

Haakon Andreas Ikonomou
Master i historie, UiO

Noter

1. Mot slutten av krigen jobbet nazistene etter Nero-forordningen som beordret total ødeleggelse av infrastruktur for de allierte styrkene nådde frem. Selv om kunst var eksplisitt utelatt fra denne forordningen fantes det mange nok entusiastiske nazister som lot Europas kulturarv gå med i flammene.
2. Robert M. Edsel 2010. *Skattejakt bak nazistenes linjer*, s. 31.

Overblikk over Europa i de formende år

LEIDULF MELVE

Europeisk politisk historie 400–1750.

Frå førstetleg samband til einskapsstat

Cappelen Akademiske Forlag, Otta 2009

Boka deles inn i fem perioder som skal karakterisere Europa i disse århundrene. Dette er henholdsvis det førstetlege forbundet ca. 400–950 e. Kr., territorialstaten ca. 950–1200, den administrative staten ca. 1200–1450, den dynastiske staten ca. 1450–1650 og enhetsstaten ca. 1650–1750. Melve vil særlig sammenligne hendelser og utvikling i vesteuropeisk sentrum og periferi med østeuropeisk periferi. Derfor handler boka spesielt om politiske prosesser som førte Europa fra førstetlege enheter til enhetsstater. Hele boka handler således om europeisk statsdannelse. Forfatteren gir alt i innledningen uttrykk for det han synes karakteriserer disse periodenes politiske historie, og understreker at det fantes mange forskjellige statstyper og mange forskjellige måter statsdannelser fant sted på i Europa. Her nevner Melve at han vil fokusere på Øst-Europa og i tillegg nevner han Skandinavia som en annen slik periferi, men som man vil se utover i boka, skal Skandinavia nesten fullstendig ignoreres. Melve skriver da også i en note til slutt i innledningen at han stort sett utelater Skandinavia, med den begrunnelsen at det allerede finnes mange gode lærebøker om Skandinavia (det gjør det om øvrige Europa også) og fordi det finnes få lærebøker i politisk historie som i tilstrekkelig grad analyserer Øst-Europa (selv om det ikke akkurat er god nok grunn til å utelate Skandinavia).

Det førstetlege forbundet (400–950) og oppløsingen av Vest-Romerriket åpner boka. Her gir forfatteren et godt første innblikk i kristendommens komme og Vest-Romerrikets oppløsning på 300- og 400-tallet, fol-

kevandringene og kristen misjon etter dette og slutter ved karolingerrikets utvikling (750–850). Her tas i tillegg med litt om langobardriket, selv om det må sies at Melve nok er for rask til å hevde at langobardene stammet fra Skandinavia. Det gjorde de antakelig ikke, men kom nok heller fra nordgermanske områder. Skandinavia er nok bare en opphavsstedsmyte. Melve nevner også raskt Den iberiske halvøy og De britiske øyer. Karolingerriket tas også selvfølgelig opp i denne delen og forfatteren belyser her det han selv kaller det viktigste av de førstetlege forbundene. Dette særlig under Karl den Store. Det må roses at Melve her passer på å nevne at krig var en del av hverdagen og livet til menneskene gjennom hele middelalderen. I tillegg til karolingerne vier naturlig nok Melve også oppmerksomhet til deres forgjengere merovingerne, delingen av det karolingiske riket og det ottonske riket (det senere tysk-romerske). I tillegg blir oppkomsten av de angelsaksiske kongedømmene nevnt. Her må en grov feil påpekes: Forfatteren sier at det var en konge mellom Alfred den store av Wessex og hans sønn Edward, mellom 899 og 911 e. Kr. Denne skal ifølge Melve ha hatt navnet Ethelred. Det var ingen konge mellom Alfred og Edward, faktisk ble Edward konge umiddelbart etter farens død i 899 og helt til sin egen død i 924. Derimot var det en stormann Ethelred som var eoldarmann av Mercia og gift med Alfreds datter Æthelflæd, og altså svoger av kong Edward. Ethelred døde i 911 så man må regne med at Melve har blandet navnene. En av Alfreds eldre brødre het for øvrig også Ethelred og var konge før Alfred.

Territorialstaten (950–1200) åpner Melves gjennomgang av neste idealtipe. Hovedsakelig handler perioden slik Melve beskriver det om fremveksten av fire stormakter, England, Frankrike, det tysk-romerske riket og pavedømmet. Disse skulle bli de mest fremtredende i denne perioden og spille hovedrollen i Europas politiske historie. Det er her riktignok utviklingen i kirken med reform og investiturstrid som særlig tas opp. Videre i denne perioden går Melve inn på «Statsdanning i sentrum». Vi får særlig et innblikk i utviklingen av stadig sterkere kongemakter, slik som i det tysk-romerske riket, Frankrike og i England. Dette gir et kort, men godt og oversiktlig bilde av den politiske situasjonen i disse regionene. Her er det riktignok et sterkt minus og som trekker hele inntrykket ned, nemlig ett av eksemplene på hvordan forfatteren nesten totalt ignorerer Skandinavia. Han nevner heldigvis vikingene, om enn bare sporadisk og i forbifarten, men unnlater å nevne Harald Hardrådes krav på England og dennes nederlag ved Stamford Bridge, som gikk forut for den normanniske erobringen i 1066, som han tar med. Dette slaget, som kong Harold Godwinsson av England vant, var antakelig en viktig årsak til at Harold tapte slaget ved Hastings for hertug Wilhelm av Normandie (Erobreren) kort etter. Harold og William og slaget ved Hastings er med, men det burde også Harald Hardråde og Stamford Bridge vært. Det kan virke som om forfatteren her enten viser manglende kunnskap om vikingtiden, eller så er det en bevisst unnlattelse av å ta med en helt sentral begivenhet i det internasjonale politiske spillet på 1000-tallet. Den

vesteuropiske periferien kommer deretter, riktignok den delen av den som forfatteren *velger* å ta med. Det gis et interessant overblikk over deler av den vesteuropiske periferien, følgelig Wales, Skottland, Irland, den italienske og den iberiske halvøya. Man blir ikke overrasket over at det dessverre ikke er med noe Skandinavia som en av disse periferiene slik det burde ha vært. Til slutt for denne perioden gis et godt overblikk over den østeuropiske periferien, særlig regionene som ble til Russland, Polen, Ungarn og Bøhmen. Forfatteren gir også her et interessant overblikk over denne regionen. Særlig interessant fordi det ikke skrives så mye om disse regionene i mange andre slike generelle historiske bøker. Madjarene her er forresten magyarene, et navn som det ungarske folkeslaget er mer kjent under.

Som første del av den tredje idealtypen tar forfatteren for seg den administrative staten (1200–1450) og dets sosiale og økonomiske bakteppe. Her gir han et godt og greit overblikk over samfunnsforholdene i denne perioden, blant annet økonomisk og sosialt, med svartedauen, byutvikling og landsbygd. Endrede sentrumssammensetninger tas også opp fra denne perioden og forfatteren gir et interessant innblikk i utviklingen i det europeiske kjerneområdet på 1200-tallet, særlig i forbindelse med pavedømmets makt og konflikter. Korstogene nevnes i denne sammenheng. Vi får et innblikk i Frankrikes vekst under Capet-kongene og deretter Valois-kongene, med både administrativ utvikling og geografisk samling, i tillegg til krigføringens del i dette. Vi får også et innblikk i den politiske utviklingen i England under kongene der, og passende nok til slutt, om hundreårskrigen mellom Frankrike og England (1337–1453). Det er et minus at forfatteren ikke nevner slaget ved Crecy i 1346 under denne krigen, noe som er merkelig da han har med både slaget ved Poitiers i 1356 og slaget ved Agincourt i 1415. Crecy regnes i engelsk historie som et viktigere slag enn

Poitiers og har en langt mer fremtredende rolle.

Fra dette kapittelet kan det også nevnes at forfatteren lar Henrik III av England (1207–1272, konge fra 1216) ha formynderstyre for seg helt fram til 1234. Da var han 27 år gammel og det er nok litt vel lenge. Man får også en god og rask gjennomgang av statsdannelsene og utviklingen i den vestlige periferien. Det vil som tidligere si blant annet Wales, Irland og Skottland. Det tysk-romerske riket tas opp her, selv om det tidligere utgjorde sentrum, og dets begynnende oppsplitting særlig etter keiser Fredrik II. I tillegg tas de blivende Nederlandene opp, de nordlige bystatene, de iberiske kongedømmene og hertugdømmet Burgund som etter Karl den modiges død i 1477 ble innlemmet i Frankrike. Melve vil særlig vise hvordan den administrative staten for vesteuropisk del kjennetegnes særlig av kontinuitet, mangfold og nyskaping. Den østeuropiske periferien i denne perioden følger naturlig etter den vestlige og Melve åpner naturlig nok med den mongolske invasjonen i begynnelsen av 1200-tallet og videre med en god gjennomgang av hvordan Russland, Polen, Litauen og Ungarn utviklet seg i perioden. Baltikum gir selvfølgelig ikke tilgang til Svartehavet slik forfatteren har kommet til å skrive ved en feil og han mener selvfølgelig Balkan. I tillegg gir forfatteren et interessant innblikk i Böhmens historie i perioden, selv om dette kongedømmet var en del av det tysk-romerske riket. Melve lykkes med å vise hvordan Øst-Europa skiller seg fra Vest-Europa ved at statsmaktene og kongene er mye svakere og ofte underordnet en sterk adel.

Bokas fjerde hovedperiode åpner med den dynastiske staten (1450–650) med stikkord som renessanse, reformasjon og prisrevolusjon. Denne begynner med den veldig interessante uttalelsen om at krigføring fremdeles var den store drivkraften bak administrativ og byråkratisk utbygging. Med

dette starter Melve å forklare hva som karakteriserer denne perioden på en kortfattet og interessant måte. Her er det både om renessansen, trykkpressa og utvikling i by og landsbygd, men aller viktigst i perioden og det som tar mest plass her er reformasjonen og det den førte med seg. Melve gir et godt sammendrag av den politiske situasjonen og hendelsene særlig i England, Frankrike og Spania på 1500-tallet. Man får en god og interessant, men dessverre kort, gjennomgang av Rosekrigene (riktignok 1455–1485) og reformasjonen i England under og etter Tudorene. For Frankrikes del er det særlig de franske kongenes strid med aristokratiet og religionskrigene i landet vi her får et interessant innblikk i. En morsom glipp her, eller trykkfeil, er en glemte X som gjør Ludvig XIV til Ludvig IV. Et interessant bilde av Spanias samling og stormaktstid får man også, og naturlig nok med keiser Karl V som en sentral skikkelse og dennes etterfølger og sønn Filip II. Nederlands kamp for selvstendighet og frihet fra nettopp Spania er også sentral her. Kronologisk og historiske følger så hendelsene i Europa på 1600-tallet. Her tar forfatteren hovedsakelig for seg trettiårskrigen, eneveldet i Frankrike og den engelske borgerkrigen og leseren blir gitt en god og lettfattelig innføring av disse tre temaene. I tillegg går Melve raskt igjennom den østeuropiske periferien i denne perioden og særlig utviklingen i Russland, Polen-Litauen og Ungarn.

Den femte perioden åpnes med enhetsstaten (1650–1750) og etableringa av et nytt statssystem i Vest-Europa. Dette var blant annet perioden da stående nasjonale hærer utviklet seg og som forfatteren særlig setter frem som viktig for at staten og det nasjonale utviklet seg sterkt i denne perioden. Fra denne enhetsstaten skulle nasjonalstaten vokse frem. Vi får et interessant innblikk i Ludvig XIVs Frankrike med adelsopprør og utviklingen frem mot den franske revolusjonen, av England etter borgerkrigen og den neder-

landske republikken og dens krig mot Ludvig XIV. Melve lykkes med å vise sentrale sider ved enhetsstaten gjennom Englands, Nederlands og Frankrikes historie i disse hundre årene. Utviklingen av nye makter i Europa står også i sentrum, hovedsakelig Habsburgerriket, eller Østerrike-Ungarn om man vil, og Preussen. Det er også plass til litt om den spanske etterfølgelseskrigen og nedgangen til både de italienske fyrstedømmene og Spania. Til slutt er det igjen den østlige periferien som står i sentrum med hovedvekt på utviklingen av Russland som en av Europas ledende stater, særlig under Peter den store. Her er det også plass til Polen-Litauens oppløsning og utviklingen mot Polens deling, noe som avslutter hele boka.

Boka er i det hele en god sammenfatning av hele den politiske europeiske historien mellom 400 og 1750 e. Kr. og kan anbefales for de som vil ha en grei og lettfattelig innføring av de viktigste hendelsene i Europa i denne perioden. Det som trekker ned er hvordan den i sin konsentrasjon rundt periferien i Europa stort sett bare behandler Øst-Europa. På samme måte som i utenlandske historiebøker, virker i denne boka som om det nesten ikke finnes noen skandinaviske land. Faktoren med at Skandinavia og Norden bevisst er valgt bort trekker dessverre altså ned i en ellers bra bok. Selv om ingen av landene her i nord hadde veldig stor betydning i det europeiske maktspeilet, burde det komme bedre fram at de faktisk fantes, og spesielt der de bidro på den internasjonale arenaen. Eksempelvis hadde noe mer om vikingenes påvirkning i Europa gjort seg, og i alle fall burde Harald Hardrådes rolle i 1066 nevnes. Det dansk-norske stadiet av 30-årskrigen forbigås hovedsakelig i stillhet. Dette er merkelig da både den delen og den svenske pleier å betegne to av stadiene i denne krigen. Det er Sentral-Europa, hovedsakelig med England, Frankrike, Tyskland og Italia, samt da Øst-Europa, boka konsentrerer seg om. Riktignok er det dette forfat-

teren sier han vil gjøre så slik er det mer tilgivelig, men man blir likevel sittende igjen med et ønske om å høre mer om de områdene og deres historie i samme periode som ikke er med her. Det er veldig prisverdig og riktig av forfatteren gjennom hele boka setter frem krig som et viktig virkemiddel i samfunnet.

*Even Ballangrud Andersen,
masterstudent i historie, UiO*

Forfatterinstruks

Redaksjonen ønsker velkommen alle bidrag som kan knyttes til historiefaget, skrevet av studenter, yrkeshistorikere eller andre.

Innsendte bidrag blir vurdert av redaksjonen og vi vil gi tilbakemelding og råd om bearbeidelse hvis det er nødvendig for publisering. Endelig manuskript må leveres via e-post. Bidragene kan være på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Hvis bidragene er på svensk eller dansk må bidragsyter selv sørge for en forsvarlig korrekturlesning.

- Lengden på lengre artikler skal ikke overskride 10 normalsider (à 2300 tegn uten mellomrom, alt inkludert).
- Lengden på korttekster skal ikke overskride 6 normalsider.
- Lengden på bokmeldinger og debattinnlegg bør ikke overskride 4 normalsider.

Bidragene kan være både teoretiske eller empiriske. Kommentarer og debattinnlegg kan ta opp teoretiske og metodiske emner, synspunkter på ulike sider ved historiefaget, drøfting av stridsspørsmål av forskjellig art tilknyttet historiske emner eller historiestudiet i praksis.

Veiledning til bidragsytere

Bidraget må være skrevet i 12 punktst Times New Roman, 1 1/2 linjeavstand. Noter og litteraturliste plasseres nederst, med overskriftene: *Noter og Litteratur- og kildeliste*. Bilder, tabeller eller diagrammer må sendes som egne dokument. Alt trykkes i sort/hvit. Det bør være minimum tre avsnitt pr. side, markert ved en linjes mellomrom, og minimum en underoverskrift pr. andre side. Boktitler og fremmedspråklige uttrykk og begreper skal i kursiv, eks. *ad hoc*. Sitater skal alltid markeres med anførselstegn. Sitater lengre enn tre linjer skal markeres med innrykk og skriftstørrelse 10.

Referanser i teksten settes som sluttnoter med forfatterens etternavn, (eventuelt forkortet) tittel, og eventuell sidehenvisning. Slik: Veiteberg, *Den norske plakaten*, s. 81–93.

Litteratur- og kildeliste redigeres alfabetisk etter forfatterens etternavn og skal inneholde forfatterens/forfatterens navn, utgave, forlag, utgivelsessted og utgivelsesår.

Titler på publiserte bøker skal settes i kursiv, titler på artikler i samleverk eller tidsskrift skal settes i anførselstegn. Eksempel på bok: Veiteberg, Jorunn. *Den norske plakaten*. Pax forlag, Oslo, 1998. Eksempel på tidsskriftartikkel: Thaiss, Gustav. «The Conceptualization of Social Change Through Metaphor». I *Journal of Asian and African Studies*, Vol. XIII. Leiden, 1978.

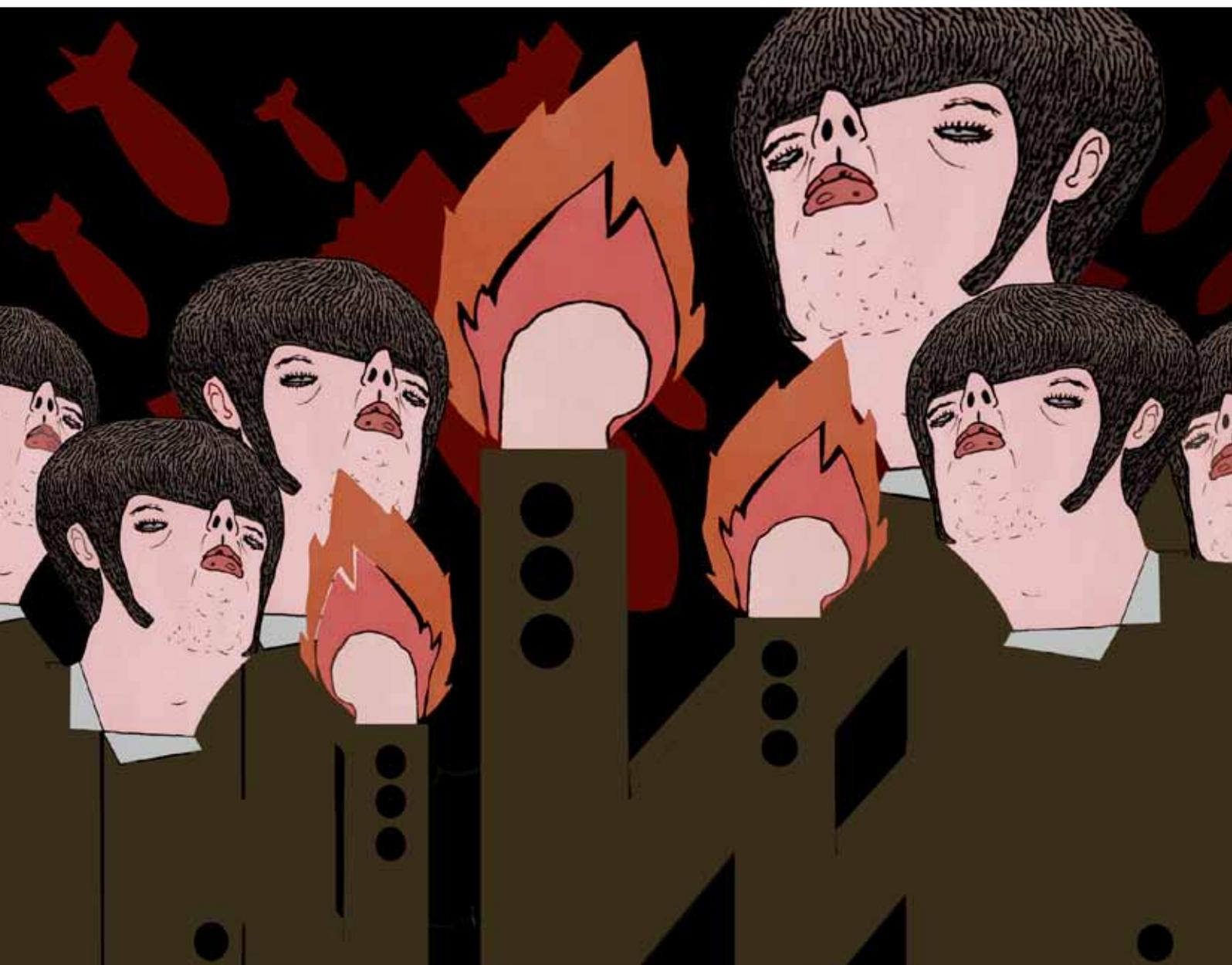
Merk at alle videre referanser av tidligere nevnte verk skal gjengis med forfatternavn, tittel og utgivelsesår. Forkortelser som *ibid.*, *op. cit.* og *liknende* skal ikke brukes.

Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn samt faglig og etiske forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger.

Alle forfattere av lengre artikler må skrive et kort sammendrag/ingress av artikkelen på opptil seks linjer.

Har du spørsmål underveis i skriveprosessen, eller ønsker tilbakemelding før teksten er ferdig er vi behjelpelige, henvend deg da til oss per telefon eller e-post.

Tekst eller spørsmål sendes til redaksjonen@fortid.no.



Bidragstere: *Kristin Li*, masterstudent i historie, UiO; *Marthe Glad Munch-Møller*, master i historie, UiO; *Rune Blix Hagen*, førsteamanuensis i historie, UiT; *Jan Alexander Svoboda Brustad*, bachelor i historie, UiO; *James Godbolt*, førsteamanuensis i historie, HiVe; *Espen Olavsson Hårseth*, master i historie, UiO; *Marie Pettersen*, masterstudent i historie, UiO; *Pål Berg Svenungsen*, master i historie, UiB; *Nikolai Brandal*, doktorgradsstipendiat, UiO; *Espen Nøvestad*, bachelorstudent i historie, UiO; *Nina Maria Rud*, master i historie, UiO; *Einhart Lorenz*, professor emeritus i historie, UiO; *Ragnar Holst Larsen*, master i historie, UiO; *Haakon Andreas Ikonomou*, master i historie, UiO; *Even Ballangrud Andersen*, masterstudent i historie, UiO

Vil du gi Fortid en fremtid?

Fortid trenger skribenter som kan bidra med korttekster, lengre artikler og bokmeldinger.

Vil du abonnere på Fortid?

Et vanlig abonnement koster kr. 200,- per kalenderår.

Studentabonnement: kr. 160,-. Institusjonsabonnement: kr. 400,-.

Send en e-post til redaksjonen@fortid.no

Kontakt oss på: redaksjonen@fortid.no

Spørsmål kan også rettes til: 930 87 155 / 482 61 829

Tema for nr. 4/2010: Rus

Dødlinje for nr. 4/2010: 1. november, 2010

Tema for nr. 1/2011: Universitetshistorie

